

ISSN 2411-1945

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ-НАЗАРИЯВИИ
«АХБОРИ ДДҲБСТ»

Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
«ВЕСТНИК ТГУПБП»

Серия общественных наук

EDUCATION AND SCIENCE MINISTRY OF TAJIKISTAN REPUBLIC
Tajik State University of Law, Business and Politics

SCIENTIFIC-THEORETICAL JOURNAL
“BULLETIN OF TSULBP”

Series of Social Sciences

№4 (85), 2020

Хуҷанд – Khujand

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» аз соли 2000 на кам аз 4 маротиба дар як сол бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст (Шаҳодатномаи №064/МҶ-97 аз 31.05.2018).

Маҷалла ба Рӯйхати маҷаллаҳо ва нашрияҳои илмӣ пешбари КОА-и ВМ ва ИФР (аз июни соли 2011; бознависӣ дар моҳи июни соли 2016) ва КОА-и назди Президенти ҶТ (аз ноябри соли 2018), ки чони муҳимтарин дастовардҳои илмӣ рисолаҳо барои дарёфти унвонҳои номзад ва докторони илм дар онҳо ҳатмӣ мебошад, дохил шудааст.

Маҷалла ба Индекси иқтибоси илмӣ Русия (РИНЦ) ворид аст.

ҲАЙАТИ ТАҲРИР

Сармуҳаррир: Шарифзода М.М., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Ҷонишини сармуҳаррир: Бобоҷонов Д.Д., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор

Авезов А.Х., доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; **Авезова М.М.**, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; **Акмалова М.Н.**, доктори илмҳои сиёсатишиносӣ, дотсент; **Ализода З.**, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; **Алимов С.Ю.**, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; **Бойматов А.А.**, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; **Болтуев С.Ш.**, номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент; **Болиаков А.Г.**, доктори илмҳои сиёсатишиносӣ, профессор; **Ғозибеков С.А.**, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; **Диноршиев А.М.**, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; **Евсеев В. О.**, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; **Исмоилова М.М.**, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; **Маҷидзода Ҷ.З.**, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; **Мелков С.А.**, доктори илмҳои сиёсатишиносӣ, профессор; **Мирсаидов А.Б.**, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; **Муртазоқулов Ҷ.С.**, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; **Назаров А.А.**, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; **Нуриддинов Р.Ш.**, доктори илмҳои сиёсатишиносӣ, профессор; **Пулатов Ю.С.**, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; **Пулатова И.Р.**, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; **Раззоқов Б.Ҳ.**, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; **Раҳимзода М.З.**, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор; **Раҳимов А.М.**, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; **Ризоқулов Т.Р.**, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; **Рязансев С.В.**, узви вобастаи АУ ФР, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор; **Самеев А.**, котиби масъул; **Сибиряков С.Л.**, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор (Волгоград); **Сотиволдиев Р.Ш.**, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор, **Холиков И.В.**, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.

Журнал «Вестник ТГУПБП» основан в 2000 году, выходит не менее четырёх раз в год на таджикском, русском и английском языках

*Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан
(Свидетельство №064/МЧ-97 от 31.05.2018).*

Журнал входит в Перечень ведущих рецензируемых научных журналов и изданий ВАК МОН РФ (с июня 2011 года; перерегистрирован в июне 2016 г.) и в Перечень изданий ВАК при Президенте Республики Таджикистан (с ноября 2018 г.), в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени доктора и кандидата наук.

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор: Шарифзода М.М., доктор экономических наук, профессор
Зам.главного редактора: Бабаджанов Д.Д., доктор экономических наук, профессор
Авезов А.Х., доктор экономических наук, профессор; Авезова М.М., доктор экономических наук, профессор; Акмалова М.Н., доктор политических наук; Ализода З., доктор юридических наук, профессор; Алимов С.Ю., доктор юридических наук, профессор; Бойматов А.А., доктор экономических наук, профессор; Болтуев С.Ш., кандидат юридических наук, доцент; Большаков А.Г., доктор политических наук, профессор; Газибеков С.А., доктор экономических наук, профессор; Диноршиев А.М., доктор юридических наук, профессор; Евсеев В. О., доктор экономических наук, профессор; Исмоилова М.М., доктор экономических наук, профессор; Маджидзода Дж.З., доктор юридических наук, профессор; Мельков С.А., доктор политических наук, профессор; Мирсаидов А.Б., доктор экономических наук, профессор; Муртазакулов Дж.С., доктор юридических наук, профессор; Назаров А.А., доктор экономических наук, профессор; Нуриддинов Р.Ш., доктор политических наук, профессор; Пулатов Ю.С., доктор юридических наук, профессор; Пулатова И.Р., доктор экономических наук, профессор; Раззоков Б.Х., доктор юридических наук, профессор; Рахимзода М.З., доктор юридических наук, профессор; Рахимов А.М., доктор экономических наук, профессор; Ризакулов Т.Р., доктор экономических наук, профессор; Рязанцев С.В., член-корреспондент РАН, доктор экономических наук, профессор; Самеев А., ответственный секретарь; Сибиряков С.А., доктор юридических наук, профессор; Сотиволдиев Р.Ш., доктор юридических наук, профессор, Холиков И.В., доктор юридических наук, профессор.

The journal "Bulletin of TSULBP" based in 2000 is issued no less than 4 times a year in Tajik, Russian and English

*The journal is registered in the Ministry of Culture of Tajikistan Republic
(Licence №064/ MJ-97 from 31.05.2018).*

The journal is included into the Inventory of leading scientific journals and editions being under the auspices of Russian Federation Ministry of Education and Science supervising the Higher Attestation Commission (since June 2011, registered in June 2016); the edition being included also into the Inventory of HAC publications under the auspices of Tajikistan Republic President (since November 2018); major scientific results presented in dissertations challenging for Doctor's or Candidate's degree being bound to be published in the present periodical.

The journal is included into the Russian index of scientific citing (RISC)

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief: Sharifzoda M.M., Dr. of Economy, Professor

Deputy editor-in-chief: Bobodjohnov D.D., Dr. of Economics, Professor; Avezov A. H., Dr. of Economics; Avezova M. M. , Dr. of Economics; Akmalova M. N., Dr. of Politology; Alizoda Z., Dr. of Jurisprudence, Professor; Alimov S. Yu., Dr. of Jurisprudence, Professor; Boymatov A. A., Dr. of Economics, Professor; Boltuyev S. Sh., candidate of juridical sciences, Associate Professor; Bolshakov A. G. , Dr. of Politology, Professor; Gozibekov S. A., Dr. of Economics, Professor; Dinorshoyev A. M. , Dr. of Jurisprudence, Professor; Evseev V.O., Dr. of Economics, Professor; Ismoilova M. M. , Dr. of Economics, Professor; Madjidzoda Dj. Z., Dr. of Jurisprudence, Professor; Melkov S. A., Dr. of Politology, Professor; Mirsaidov A. B. , Dr. of Economics, Professor; Murtazoqulov Dj. S., Dr. of Jurisprudence, Professor; Nazarov A. A., Dr. of Economics, Professor; Nuriddinov R. Sh., Dr. of Politolgy, Professor; Pulatov Yu. S., Dr. of Jurisprudence, Professor; Pulodova I. R., Dr. of Economics, Professor; Razzokov B. H., Dr. of Jurisprudence, Professor; Rakhimzoda M. Z., Dr. of Jurisprudence, Professor; Rakhimov A. M., Dr. of Economics, Professor; Rizakulov T.R., Dr. of Economics, Professor; Ryazantsev S. V., correspondent member of the RF Academy of Sciences, Dr. of Economics, Professor; Sameev A., Responsible Secretary.; Sibiriyakov S. L., Dr. of Jurisprudence, Professor; Sotivoldiyev R. Sh., Dr. of Jurisprudence, Professor, Kholikov I.V., Dr. of Jurisprudence, Professor.

08 00 00 ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ
08 00 00 ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
08 00 00 ECONOMY SCIENCES

---

08 00 01 ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ
08 00 01 ECONOMIC THEORY

УДК 36.1
ББК 65.261.41-18

**ПЕРСПЕКТИВЫ ВНЕДРЕНИЯ
МЕХАНИЗМА НАЛОГОВОГО
РЕГУЛИРОВАНИЯ ТРАНСФЕРТНОГО
ЦЕНООБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ
ТАДЖИКИСТАН**

**ДУРНАМОИ ТАТБИҚИ МЕХАНИЗМИ
ТАНЗИМИ АНДОЗИИ НАРҲҒУЗОРИИ
ТРАНСФЕРТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН**

**PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION
OF THE MECHANISM OF TAX
REGULATION OF TRANSFER
PRICE FORMATION IN THE
REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

Исматов Хушруз Хасанович,
соискатель кафедры финансов и
кредита ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)

Исматов Хушруз Хасанович,
унвонҷӯи кафедраи молия
ва қарзи ДДҲБСТ
(Тоҷикистон, Хучанд)

Ismatov Khushruz Hasanovich,
applicant for the department of
Finance and Credit under the
TSULBP (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: Khushruz_1987@mail.ru

Ключевые слова: механизм налогового регулирования, трансфертное ценообразование, совершенствование законодательной базы, интернационализация производства, взаимозависимые лица, налоговые органы, снижение налоговой нагрузки

Разработан алгоритм взаимодействия налоговых органов и взаимозависимых лиц при внедрении налогового регулирования трансфертного ценообразования в Республике Таджикистан. На этой основе выявлены направления совершенствования законодательной базы в области налогового регулирования трансфертного ценообразования, определена степень влияния трансфертного ценообразования на доходную часть государственного бюджета, а также факторы, влияющие на процесс формирования налогового регулирования трансфертного ценообразования в условиях роста интернационализации производства. Выдвигается предположение о том, что в условиях внедрения налогового регулирования трансфертного ценообразования в определенной степени у государственного бюджета снижается зависимость от бюджетообразующих налогов, что может обеспечить снижение налоговой нагрузки в стратегических отраслях национальной экономики.

Калидвожаҳо: танзими механизми андоз, нархгузорию трансфертӣ, такмили заминаи қонунгузорӣ, интернационализатсияи истеҳсолот, шахсони мутақобилан вобаста, мақомоти андоз, коҳиши сарбории андозӣ

Алгоритми ҳамкорию мутақобилаи мақомоти андоз ва шахсони мутақобилан

Ismatov Kh. H. Prospects for Implementation of the Mechanism of Tax Regulation of Transfer Price Formation in the Republic of Tajikistan

---

вобаста ҳангоми ҷорӣ намудани танзими андозии нархгузориҳои трансфертӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳия шудааст. Дар асоси ин самтҳои тақомули манбаи қонунгузорӣ дар соҳаи танзими андозии нархгузориҳои трансфертӣ, сатҳи таъсири нархгузориҳои трансфертӣ ба қисми даромади буҷети давлатӣ, инчунин омилҳои таъсиркунанда ба раванди ташаққули танзими андозии нархгузориҳои трансфертӣ дар шароити рушди интернационализатсияи истеҳсолот муайян карда шудааст. Фарзияе пешниҳод шудааст, ки дар шароити татбиқи танзими андозии нархгузориҳои трансфертӣ вобастагии буҷети давлатӣ то андозае аз андозҳои буҷетташқилкунанда камтар мегардад, ки он метавонад сарбориҳои андозро дар бахшҳои стратегии иқтисоди миллӣ коҳиш диҳад.

Key-words: *mechanism of tax regulation, transfer pricing, improvement of legislative basis, internationalization of production, mutually dependent persons, taxation bodies, reduction of tax burden*

The article developed an algorithm for interaction of subjects of tax relations in the context of introduction of tax regulation of transfer pricing in the Republic of Tajikistan. On this basis directions for improving legal framework in the field of tax regulation of transfer pricing, degree of influence of transfer pricing on the revenue side of the state budget, as well as factors affecting the process of forming tax regulation of transfer pricing in the context of the growth of internationalization of production are identified. It is suggested that in the context of the introduction of tax regulation of transfer pricing, to a certain extent, the state budget is less dependent on budget-forming taxes, and this can also reduce tax burden in strategic sectors of the national economy.

Современный курс глобализации в мировом хозяйстве вызывает к жизни высокую интернационализацию производства и международное разделение труда. Хотя в теоретическом контексте вопросы мобилизации факторов производства обосновывались еще в середине XVIII века, его ускорение ощущалось в период масштабной индустриализации в XX веке. В те времена основной акцент делался на повышение эффективности производства и получение наибольших выгод в процессе международного разделения труда.

В современных условиях актуальность данного процесса также обусловлена появлением и ростом отрицательных последствий процесса глобализации. Такими последствиями, наряду с возникновением глобальных социально-экономических проблем, становятся и проблемы, связанные с функционированием механизма мирового рынка. Среди этих факторов явной становится растущая роль транснациональных корпораций в монополизации сегментов мирового рынка. В этих условиях у экономических агентов-гигантов очень легко появляется возможность для использования трансфертного ценообразования как инструмента «объезда» налоговых обязательств перед правительствами разных стран.

Исходя из этого, в Национальной стратегии развития Республики Таджикистан до 2030 года в виде одного из базовых принципов будущего развития страны определяется «превентивность или упреждение (снижение) уязвимости будущего развития» и утверждается, что интенсивно меняющаяся геополитическая, геоэкономическая и технологическая картина современного мира ставит перед нашей страной задачу превентивного и устойчивого экономического развития и принятия мер по обеспечению

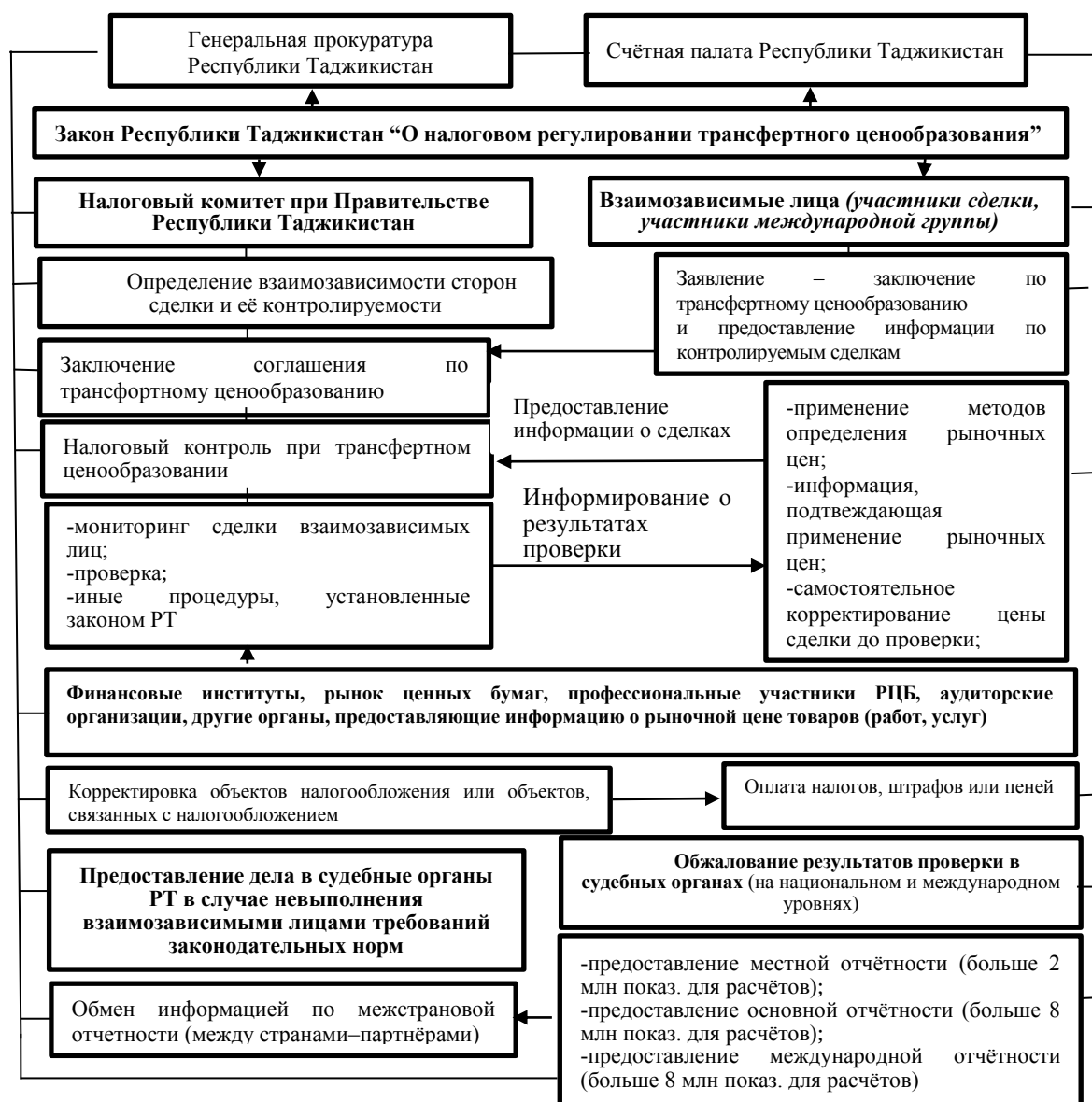
национальной безопасности [3, с. 6].

Одной из мер обеспечения национальной экономической безопасности в процессе интернационализации производства в Республике Таджикистан является налоговое регулирование трансфертного ценообразования. В связи с этим возникает необходимость рассмотрения основных факторов, влияющих на процесс интернационализации производства в стране. На основе этого нужно разработать меры по обеспечению экономической безопасности Республики Таджикистан.

Хотя в рамках ОЭСР было разработано Руководство по трансфертному ценообразованию для транснациональных компаний и налоговых служб [7], где приведены основные моменты налогового регулирования трансфертного ценообразования в рамках интеграционного объединения, при внедрении единого Таможенного и Налогового кодекса следует учесть тонкости регулирования трансфертного ценообразования. На наш взгляд, в плане налогового регулирования трансфертного ценообразования в рамках интеграционного объединения интересы стран-участниц безусловно совпадают, и это становится основой для разработки единого механизма налогового регулирования трансфертного ценообразования в условиях развития экономической интеграции.

Как уже отмечалось, в процессе интернационализации производства в Республике Таджикистан, как и в других странах мира, ключевым фактором в обеспечении безопасности национальной экономики является реализация основных положений Руководства ОЭСР по трансфертному ценообразованию (Плана BEPS). Необходимость реализации данного руководства в Республике Таджикистан в последние годы исследуется практиками в области налогообложения, потому что проблема трансфертного ценообразования и уклонения от налогов взаимозависимых лиц прежде всего чувствуется в процессе налогообложения и при оценке рисков. Первый заместитель председателя Налогового комитета при правительстве Республики Таджикистан А.М. Солахзода считает, что в современных условиях Таджикистан, наряду с традиционными мерами, может воспользоваться новым инструментом – Планом BEPS – как концептуальной основой в борьбе с размыванием налоговой базы и выводом прибыли из-под налогообложения [5, с. 80]. Таким образом, План BEPS определяет принципы и меры, а также процедуры урегулирования уклонения от налогов хозяйствующих субъектов на международном уровне хозяйствования.

Среди основных мер по обеспечению национальной экономической безопасности и социально-экономического развития в Республике Таджикистан в современных условиях особо выделяется формирование механизма налогового регулирования трансфертного ценообразования. Предлагаемый механизм налогового регулирования трансфертного ценообразования в республике в процессе интернационализации производства и дальнейшей индустриализации экономики с учётом сложившейся ситуации и перспектив социально-экономического развития должен реализовываться на основе поэтапного внедрения предлагаемого алгоритма взаимодействия элементов механизма налогового регулирования трансфертного ценообразования в Республике Таджикистан (см. рисунок 1).

Рисунок 1. – Алгоритм взаимодействия механизма налогового регулирования трансфертного ценообразования в Республике Таджикистан (составлен автором).

Предлагаемая модель механизма налогового регулирования трансфертного ценообразования в Республике Таджикистан должна обосновываться с помощью конкретной законодательной базы. Из предлагаемого механизма налогового регулирования трансфертного ценообразования исходит, что в республике, прежде всего, возникает необходимость в формировании законодательной базы в области трансфертного ценообразования, которая обеспечивала бы эффективное функционирование данного процесса. Поэтому в современных условиях, с учетом имеющейся практики зарубежных стран и Руководства ОЭСР по вопросам трансфертного ценообразования, законодательным

органам необходимо создать необходимую базу для налогового регулирования трансфертного ценообразования в стране. К процессу составления и реализации нормативно-правовой базы следует привлечь специалистов из налоговых органов и из зарубежных стран. Такой подход, во-первых, позволит законодательным органам учесть все имеющиеся тонкости в практике трансфертного ценообразования и, во-вторых, ускорит процесс его реализации, а также обеспечит эффективность данного направления налогового регулирования.

Как следует из рисунка 1, в механизме налогового регулирования трансфертного ценообразования основными субъектами являются налоговые органы, а также налогоплательщики, которые определяются как взаимозависимые лица (участники сделки, участники международной группы). В статье 14-й Налогового кодекса Республики Таджикистан (от 01.01.2020) определяется взаимозависимость налогоплательщиков, но здесь суть таких лиц полностью не раскрывается. Исходя из этой статьи Налогового кодекса, суд может по иным обстоятельствам определять взаимозависимость лиц, которые влияют на результаты сделки. Мы согласны с этим установлением, но необходимо отметить, что в налоговом законодательстве страны отсутствует порядок определения доли участия лиц в тех или иных организациях. Поэтому в предлагаемом механизме налогового регулирования трансфертного ценообразования нами учитываются эти критерии, так как именно налоговые органы с учетом законодательных основ должны уточнять взаимозависимость контрагентов и на этой основе проводить контроль над ценами сделок. Поэтому определение взаимозависимости лиц в процессе заключения сделок является одной из основных обязанностей налоговых органов. На наш взгляд, с целью конкретного уточнения взаимозависимости лиц, в рамках законодательных актов нужно систематизировать их права и обязанности.

Следует отметить, что к эффективной реализации предлагаемого механизма налогового регулирования трансфертного ценообразования в Республике Таджикистан следует привлекать Генеральную прокуратуру Республики Таджикистан и Счетную палату страны. Они, выступая в роли лиц, проверяющих исполнение требований законодательства, будут способствовать снижению уровня коррупции и росту потенциала государственных финансов.

Таким образом, теоретически можно предположить, что необходимость налогового регулирования трансфертного ценообразования в Республике Таджикистан обосновывается наличием факторов социально-экономического характера. Разработанный в рамках нашего исследования механизм налогового регулирования трансфертного ценообразования на данном этапе остается всего лишь предложением, которое следует рассмотреть на общих заседаниях Налогового комитета при Правительстве Республики Таджикистан.

Для более точного обоснования необходимости налогового регулирования трансфертного ценообразования следует представить возможные результаты, которые государство может достигнуть в процессе реализации данной политики. С этой целью нами был произведен прогноз налоговых доходов государственного бюджета и результатов внедрения налогового регулирования трансфертного ценообразования.

В современной экономической литературе встречаются разнообразные прогнозные модели, которые применяются с учетом существования и действия различных факторов. С этой позиции прогнозные модели бывают однофакторными и многофакторными.

Сначала для того, чтобы показать тенденцию налоговых доходов, влияющую на объем государственного бюджета, следует спрогнозировать данный фактор с применением однофакторной модели прогнозирования. Базой для расчетов являются статистические данные за период 2010-2019 гг. (см. таблицу 1).

Таблица 1. – Изменение доли отдельных налогов (связанных с трансфертным ценообразованием) в налоговых доходах государственного бюджета Республики Таджикистан за 2010-2019 гг. (в млн. сомони)

Показатели	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2019	
											2010	2015
Доходы государственного бюджета, всего	7024,3	8937,9	9673,5	12276,6	14427,4	16586,5	18405,2	19955,5	23925,5	23469,4	3,3 раз	1,4 раз
Налоговые поступления, всего	4443,8	5892,1	7102,1	8432,4	10366,8	10613,4	11188,4	13099,7	14564,9	15775,4	3,5 раз	1,5 раз
доля в % от всех доходов	63,2	69,5	73,4	68,7	71,8	64,0	60,8	65,6	62,5	67,2	+4,0	+3,2
Налог на прибыль	365,9	477,2	596,5	711,3	874,5	1009,2	1032,3	1503,0	1651,0	1899,2	5,2 раз	1,9 раз
доля в % от налоговых доходов	8,2	8,1	8,4	8,4	8,5	9,5	9,2	11,5	11,3	12,0	+3,8	+2,5
НДС	2364,0	3196,7	3856,7	4557,7	5651,5	5548,3	5346,3	5960,9	5959,5	6429,0	2,7 раз	1,2 раз
доля в % от налоговых доходов	53,1	54,2	54,3	54,0	53,2	52,3	47,8	45,5	40,6	40,7	-12,4	-11,6
Акцизы:	168,4	189,3	186,2	284,0	364,5	327,2	339,1	390,2	425,3	528,7	3,1 раз	1,6 раз
доля в % от налоговых дох.	3,8	3,2	2,6	3,4	3,5	3,1	3,0	3,0	2,9	3,3	-0,5	+0,2
Гранты и кредиты	1125,1	1463,2	778,8	968,3	1103,9	2853,7	3193,4	2751,2	3581,2	5669,4	5,0 раз	2 раз
доля в % от всех доходов	16,0	16,4	8,1	7,8	7,6	17,2	17,3	13,8	15,3	24,1	+8,1	+6,9

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе: ТоРус, 2016. - С. 452-489. Отчёты Министерства финансов Республики Таджикистан по исполнению государственного бюджета за период 2010-2019 гг. (<http://minfin.tj/index.php?do=static&page=budget> (дата обращения: 10.09.2019). Статистический ежегодник Республики Таджикистан: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. – Душанбе: ТоРус, – 2020. - С.436-462

Статистические данные дают сведения о том, что в период последних десяти лет, начиная с 2010 и по 2019 г., сумма налоговых доходов государственного бюджета увеличилась с 4 443,8 млн сомони до 15 772,5, или в 3,5 раза. Их доля в общих доходах государственного бюджета в среднем составляет 66,7 процента.

Известно, что налогами, связанными с трансфертным ценообразованием, являются: налог на прибыль, НДС и акцизы. В рассматриваемый период эти виды налогов соответственно увеличились в 5,2 раза, в 2,7 раза и в 5,5 раза. В анализируемые годы самый низкий рост имеет НДС, но необходимо отметить, что доля этого налога в среднем составляет 49,6 процента от налоговых доходов государственного бюджета в период 2010-2019 гг.

В 2019 году по сравнению с 2010 годом доля налога на прибыль в налоговых доходах госбюджета увеличилась на 3,8 процента (с 8,2 до 12,0). НДС, наоборот, имеет тенденцию к спаду и составляет 12,4 процента (с 53,1 до 40,7). А доля акцизов остается почти неизменной и в среднем составляет 3,2 процента. Таким образом, в период с 2010 по 2019 г. три бюджетобразующих налога в среднем составляют 62,3 процента от налоговых доходов государственного бюджета. Это говорит о том, что госбюджет страны и возможности госрасходов в современных условиях непосредственно зависят от этих налогов.

В период 2010-2019 гг. в структуре доходов госбюджета значительную долю занимают кредиты и гранты. Их рост в рассматриваемый период составляет 2,81 раза. Если в 2010 году сумма кредитов и грантов в госбюджете составляла 1 125,1 млн сомони, то в 2019 году она увеличилась до 3 164,7 млн сомони. Это свидетельствует о том, что, кроме перечисленных налогов, госбюджет Республики Таджикистан также зависит от кредитов, которые направляются в инвестиции или имеют в бюджете другое социальное назначение. Необходимо отметить, что в условиях применения налогового регулирования трансфертного ценообразования появляется возможность для снижения зависимости бюджета от внешних и внутренних госкредитов. Кроме того, это также приводит к снижению налоговой нагрузки на хозяйствующие субъекты (к снижению ставки налогов).

Итак, на основе приведенных в таблице статистических данных (таблица 1) спрогнозируем сумму бюджетобразующих налогов, связанных с трансфертным ценообразованием, до 2030 года. Для этого применим линейную модель однофакторного прогнозирования, которая более подробно обоснована и апробирована в исследованиях российского ученого Г.В. Рубашкина [4, с. 52]:

$$\bar{Y}_t = a + b \cdot t \quad (1),$$

Здесь:

$\bar{Y}_t$ – прогноз на период t ;

a – среднее значение показателя в n -й период времени;

b – наклон показателя под влиянием фактора t ;

t – указанное количество периодов времени.

Следует отметить, что в указанном уравнении линейной регрессии в качестве $\bar{Y}_t$ выступает прогноз по отдельным налогам до определенного периода времени. Математическое описание факторов a и b можно представить следующим образом:

$$a = \frac{\sum Y_t}{n}; \quad b = \frac{\sum Y_t \cdot t}{\sum t^2},$$

Здесь:

Y – показатель за каждый период n ;

n – число лет (с 2011 по 2019 г.)

Ismatov Kh. H. Prospects for Implementation of the Mechanism of Tax Regulation of Transfer Price Formation in the Republic of Tajikistan

Y_t - среднеквадратические отклонения в зависимости от факторов t и Y .

Однофакторная линейная регрессия имеет приемлемость для определения прогнозных значений на основе фактических статистических показателей за определённые периоды. Поэтому спецификация уравнения регрессии по выбранной формуле (1) соответствует расчёту прогнозных значений по отдельным видам налогов. Для прогноза налогов на прибыль, НДС и акцизы, используя формулу 1 для каждого налога по отдельности, составим расчётную таблицу (А, Б, В).

А) налог на прибыль

Y – НП в год (в млн сомони)	t – фактор времени	Y_t	t^2	$\bar{Y}_t$ - (теоретический)	Y- $\bar{Y}_t$ - (отклонение)
477,2	-4	-1908,8	16	377,3242	99,8758
596,2	-3	-1788,6	9	553,9709	42,2291
711,3	-2	-1422,6	4	730,6176	-19,3176
874,5	-1	-874,5	1	907,2643	-32,7643
1009,2	0	0	0	1083,911	-74,711
1032,3	1	1032,3	1	1260,558	-228,258
1503	2	3006	4	1437,204	65,7956
1651	3	4953	9	1613,851	37,1489
1900,5	4	7602	16	1790,498	110,0022
$\Sigma Y = 9755,2$	$t = 0$	$\Sigma Y_t = 10598,8$	$t^2 = 60$	$\Sigma \bar{Y}_t = 9755,199$	0,001

$$a = \frac{\Sigma Y}{n} = \frac{9755,2}{9} = 1083,911$$

$$b = \frac{\Sigma Yt}{\Sigma t^2} = \frac{10598,8}{60} = 176,6467$$

Б) НДС

Y – НДС в год (в млн сомони)	t – фактор времени	Y_t	t^2	$\bar{Y}_t$ - (теоретический)	Y- $\bar{Y}_t$ - (отклонение)
3196,7	-4	-12786,8	16	3656,354	-459,654
3656,1	-3	-10968,3	9	4028,382	-372,282
4557,7	-2	-9115,4	4	4400,41	157,2896
5651,5	-1	-5651,5	1	4772,439	879,0613
5548,3	0	0	0	5144,467	403,833
5346,3	1	5346,3	1	5516,495	-170,195
5960,9	2	11921,8	4	5888,524	72,3764
5955,2	3	17865,6	9	6260,552	-305,352
6427,5	4	25710	16	6632,58	-205,08
$\Sigma Y = 46300,2$	$t = 0$	$\Sigma Y_t = 22321,7$	$t^2 = 60$	$\Sigma \bar{Y}_t = 46300,2$	-0,003

$$a = \frac{\Sigma Y}{n} = \frac{46300,2}{9} = 5144,467$$

$$b = \frac{\Sigma Yt}{\Sigma t^2} = \frac{22321,7}{60} = 372,0283$$

В) Акцизы

Y – Акцизы, в год (в млн сомони)	t – фактор времени	Yt	t^2	$\bar{Y}_t$ - (теоретический)	Y- $\bar{Y}_t$ - (отклонение)
189,3	-4	-757,2	16	179,8556	-29,42

Исмаилов Х.Х. Перспективы внедрения механизма налогового регулирования трансфертного ценообразования в Республике Таджикистан

186,2	-3	-558,6	9	221,5339	-32,46
284	-2	-568	4	263,2122	11,96
384,5	-1	-384,5	1	304,8906	11,29
327,12	0	0	0	346,5689	41,32
339,1	1	339,1	1	388,2472	66,47
390,2	2	780,4	4	429,9256	6,15
425,3	3	1275,9	9	471,6039	-41,24
593,4	4	2373,6	16	513,2822	-33,78
$\Sigma Y = 3119,12$	$t = 0$	$\Sigma Y_t = 2500,7$	$t^2 = 60$	$\Sigma \bar{Y}_t = 3119,12$	0,00

$$a = \frac{\Sigma Y}{n} = \frac{3119,12}{9} = 346,5689$$

$$b = \frac{\Sigma Yt}{\Sigma t^2} = \frac{2500,7}{60} = 41,67833$$

Для определения прогнозных показателей по каждому налогу будет наращиваться значение фактора времени (t) от 5 до 15 лет, т.е. с 2020 по 2030 г., используя формулу 2 ($Y = a + bt$). Получаемые прогнозные значения $\bar{Y}_t$ (далее X_1, X_2, X_3) для каждого налога систематизируем в таблице 2.

Таблица 2 – Прогнозные значения налога на прибыль, НДС и акцизы в Республике Таджикистан на период 2020-2030 гг. (млн сомони)

n	t	X ₁ (Налог на прибыль)	X ₂ (НДС)	X ₃ (Акцизы)	X ₁₁	X ₁₂	X ₁₃	$\bar{X} = \frac{\sum X_i}{n}; \sum X_i$
2011	-4	477,2	3196,1	189,3	111,3	832,1	30,9	$\bar{X}_1=1083,911$ $\bar{X}_2=5144,467$ $\bar{X}_3=346,5689$ $\sum X_{i1}=1534,5$ $\sum X_{i2}=4063,5$ $\sum X_{i3}=513$
2012	-3	596,2	3656,1	186,2	119,3	460	74,9	
2013	-2	711,3	4557,7	284,0	114,8	901,6	97,8	
2014	-1	874,5	5651,5	384,5	163,2	1093,8	100,5	
2015	0	1009,5	5548,3	327,1	134,7	-103,2	-57,4	
2016	1	1032,3	5346,3	339,1	23,1	-202	12	
2017	2	1503,0	5960,9	390,2	470,7	614,6	51,1	
2018	3	1651,0	5955,2	425,3	148	-5,7	35,1	
2019	4	1900,5	6427,5	593,4	249,5	472,3	168,1	
Прогноз								
2020	5	1967,2	7004,6	554,9	66,7	577,1	-38,5	$\bar{X}_1= 2850,364$ $\bar{X}_2= 8864,755$ $\bar{X}_3= 763,3364$
2021	6	2143,8	7376,7	596,6	176,6	372,1	41,7	
2022	7	2320,4	7748,7	638,3				
2023	8	2497,1	8120,7	680,0				
2024	9	2673,7	8492,7	721,7				
2025	0	2850,4	8864,7	763,3				
2026	1	3027,0	9236,8	805,0				
2027	2	3203,7	9608,8	846,7				
2028	3	3380,3	9980,8	888,4				
2029	4	3556,9	10352,9	930,1				
2030	5	3733,6	10724,9	971,7				

Источник: составлено автором.

Как показывает приведенная выше таблица прогнозных значений, налог на

прибыль в 2030 году достигнет 3 733,6 млн сомони. Данный показатель по сравнению с 2019 годом увеличивается почти в два раза. Прогнозное значение НДС в 2030 г. будет составлять 10 724,9 млн сомони и по сравнению с 2019 годом увеличится в 1,7 раза. Такой прирост наблюдается и в прогнозе по акцизам.

Прогнозирование этих видов налогов опровергается в случае, если налоговая система страны не определит дополнительных мер при налогообложении рассматриваемыми видами налогов. Т.е., для этого налоговая система должна оставаться неизменной, а также не должны возникать другие влияющие факторы.

Необходимо отметить, что нас интересует не только прогноз меняющейся тенденции в бюджетообразующих налогах. При этом важно также прогнозирование меняющейся тенденции в перечисленных выше налогах с учетом внедрения налогового регулирования трансфертного ценообразования, т.е. как меняется сумма данных доходов. С этой целью на последующем этапе исследования сделаем попытку спрогнозировать объемы налога на прибыль, НДС и акцизы при влиянии налогового регулирования трансфертного ценообразования.

Так как доля налогового регулирования трансфертного ценообразования в росте отдельных налогов является переменной, в большинстве случаев её невозможно точно определить даже тогда, когда при участии налоговых органов делается корректировка цен в сделках взаимозависимых лиц. В силу этого эффект от налогового регулирования трансфертного ценообразования имеет разные аспекты.

В практике под влиянием налогового регулирования и корректировки налоговой базы, учитывая требования законодательства по трансфертному ценообразованию, увеличиваются поступления налога на прибыль. Или взаимозависимые лица, учитывая негативные последствия трансфертного ценообразования (такие как штрафы и пени), принимают рыночные цены. Именно это является причиной невозможности точной оценки эффекта от налогового регулирования трансфертного ценообразования.

На сегодняшний день основным критерием определения эффекта от налогового регулирования является не только сумма корректировки налоговой базы, но и рост суммы налогов. Практика Российской Федерации в этом направлении явствует, что при корректировке базы налога на прибыль сумма налога увеличивается, и в 2018 году она составила более трёх триллионов рублей. В отчете ФНС России в 2019 году определяется рост налога на прибыль в размере 19 процентов [6]. В этом отчете в разделе «Налог на прибыль» определяется, что 12 процентов из этого роста (около трёх процентов от суммы налога на прибыль в 2019 г.) зависят от налогового администрирования.

Ссылаясь на это, в прогнозе эффекта от применения налогового регулирования трансфертного ценообразования в условиях Республики Таджикистан определяем значение переменной tp – доли трансфертного ценообразования. Пусть данный показатель составит для налога на прибыль 5% и для НДС и акцизов - 4%. Для этого нам необходимо использовать приведённые в таблице 2 данные и уравнение парной регрессии. Оно имеет следующую форму [2]:

$$Y = S\bar{x} \times tp \times \sqrt{1 + \frac{1}{n} \cdot \frac{(\sum x_{np} - \bar{x})^2}{(\sum x_i - \bar{x})^2}} \quad (2),$$

Здесь:

Y – прирост суммы отдельного налога при применении регулирующих мер трансфертного ценообразования за соответствующий год;

$S\bar{x}$ – стандартная ошибка;

Исмаилов Х.Х. Перспективы внедрения механизма налогового регулирования трансфертного ценообразования в Республике Таджикистан

tr – доля трансфертного ценообразования в прогнозируемый период, в %;

n – периоды (годы);

$\bar{X}$ – средневзвешенное значение отдельного налога в n-й период;

X_i – значение налогов в индексном виде;

X_{pr} – сумма отдельного налога в прогнозируемый год.

При расчете прогнозных показателей следует учесть стандартную ошибку, которую можно подсчитать следующим образом:

$$S_{\bar{x}} = \frac{\bar{x}}{\sqrt{n}} (3) [1].$$

Таким образом, произведенные расчеты дают нам возможность определить, на какую сумму увеличиваются налоговые доходы в прогнозный период (2021-2030) с учётом доли налогового регулирования трансфертного ценообразования (tr). Полученные данные по уравнению парной регрессии (формула 3) размещены в таблице 3.

Таблица 3 – Расчетные параметры и прогнозирование основных налоговых доходов госбюджета под влиянием регулирующих мер трансфертного ценообразования с применением уравнения регрессии (в млн сомони)

N	Если налоговая система остаётся без изменений			Когда применяются регулирующие меры трансфертного ценообразования					
	X_1 (Налог на прибыль)	X_2 (НДС)	X_3 (Акцизы)	Y_1 (t-5%)	Y_2 (t-4%)	Y_3 (t-4%)	X_1+Y_1	X_2+Y_2	X_3+Y_3
2020	1967,1	7004,6	554,9	-	-	-	1967,1	7004,6	554,9
2021	2143,8	7376,7	596,6	45,14	149,3	7,59	2188,9	7526,0	604,2
2022	2320,4	7748,7	638,3	52,70	174,2	8,54	2373,1	7922,9	646,8
2023	2497,1	8120,7	680,0	60,27	199,1	9,75	2557,4	8319,8	689,7
2024	2673,7	8492,7	721,7	67,83	224,0	10,98	2741,5	8716,7	732,7
2025	2850,4	8864,7	763,3	75,40	248,8	12,20	2925,8	9113,5	775,5
2026	3027,0	9236,8	805,0	82,96	273,7	13,42	3110,0	9510,6	818,4
2027	3203,7	9608,8	846,7	90,54	289,6	14,64	3294,2	9907,4	861,3
2028	3380,3	9980,8	888,4	98,10	323,5	15,86	3478,4	10304,5	904,3
2029	3556,9	10352,9	930,1	105,7	348,4	17,10	3662,6	10701,4	947,2
2030	3733,6	10724,9	971,7	113,2	373,3	18,30	3846,6	11098,2	989,4
n=11	$\sum X_1 = 31354$	$\sum X_2 = 97512,3$	$\sum X_3 = 8396,7$	$\sum Y_1 = 791,8$	$\sum Y_2 = 2603,9$	$\sum Y_3 = 128,4$	$\sum X_1+Y_1 = 32145,6$	$\sum X_2+Y_2 = 100125,6$	$\sum X_3+Y_3 = 8524,4$

Источник: составлено автором.

Как явствуют данные расчетов, приведённые в таблице, при реализации налогового регулирования трансфертного ценообразования в период с 2021 по 2030 год сумма поступлений по налогу на прибыль составляет 791,8 млн (2,5% от суммы налога), НДС - на сумму 2603,9 млн (2,7%) и по акцизам - 128,4 млн сомони (1,5%). В целом возможности госбюджета страны увеличиваются на 3,5 млрд сомони.

Необходимо отметить, что предполагаемый эффект может быть достигнут при самом низком влиянии налогового администрирования трансфертного ценообразования. Поэтому имеется возможность для дополнительного эффекта от налогового регулирования трансфертного ценообразования как фактора налогового администрирования.

Список использованной литературы:

1. Алферов А. Методы точного прогнозирования поступлений денежных средств [электронный ресурс]. URL: https://www.cfin.ru/finanalysis/math/cash_inflow.shtml. (дата обращения: 12.09.2019).
2. Елисеева И.И. Общая теория статистики: учебное пособие / И.И. Елисеева, М.М. Юзбашев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 656 с.
3. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года. – Душанбе, 2016. – С.6.
4. Рубашкин Г.В. Прогнозирование объемов продаж промышленных предприятий на основе моделей множественной линейной регрессии / Г.В. Рубашкин // Экономический анализ: теория и практика. – М.: Издательский дом ФИНАНСЫ и КРЕДИТ, 2006. – №8 (65). – С.51-57.
5. Солахзода А.М. Особенности и перспективы участия Республики Таджикистан в Плане BEPS / А.М. Солахзода // Налоговая политика и практика. – М.: Изд-во экономико-правовой литературы, 2018. – №7 (187). – С. 78-80. ISSN: 2071-525
6. Страница официального сайта Министерства финансов РФ [Электронный ресурс]. URL: https://www.nalog.ru/html/sites/www.new.nalog.ru/docs/about_fts/itog19_2502.pptx (дата обращения: 10.02.2020).
7. United Nations Practical Manual on Transfer Pricing for Developing Countries / United Nations New York, 2017, P. 644.

Reference Literature:

1. Alfyorov A. Methods of Precise Prognostication of the Entries of Monetary Resources: URL https://www.cfin.ru/finanalysis/math/cash_inflow.shtml. (Date of request: 12.09.2019)
2. Yeliseyeva I.I. General Theory of Statistics: manual // I.I. Yeliseyeva, M.M. Yuzbashev. – The 4-th edition, revised and enlarged. – M.: Finances and Statistics, 2002. – p. 252.
3. National Strategy of Tajikistan Republic Development for the Period up to 2030. – Dushanbe, 2016. – p.6.
4. Rubashkin G.V. Prognostications for the Amounts of Sales of Industrial Enterprises on the Basis of the Models Relating to Multiple Linear Regression // G.V. Rubashkin // Economy Analysis: Theory and Practice. – M.: Publishing-House “Finances and Credit”, 2006, #8 (65). – pp. 51 – 57.
5. Solehzoda A.M. Peculiarities and Prospects of Tajikistan Republic Participation in BEPS Plan // A.M. Solehzoda // Tax Policy and Practice. – M.: Literature on Economics and Law, 2018, #7 (187). – pp. 78 – 80, ISSN: 2071-525.
6. The Page of the Official Site of RT Finances Ministry [Electronic Resource] URL: https://www.nalog.ru/html/sites/www.new.nalog.ru/docs/about_fts/itog19_2502.pptx (Date of request: 10.02.2020).
7. United Nations Practical Manual on Transfer Pricing for Developing Countries // United Nations. New-York, 2017. – pp. 644.

**08 00 05 ЭКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ НАРОДНЫМ ХОЗЯЙСТВОМ
(РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА)
08 00 05 ECONOMICS AND MANAGEMENT WITH NATIONAL ECONOMY
(REGIONAL ECONOMY)**

**УДК 334
ББК 65.30**

СОХТОР ВА ПРИНЦИПҲОИ АМАЛКАРДИ КЛАСТЕРҲОИ САНОАТӢ	Абдурахимов Абдугаффор Абдувоситович , н.и.и., доценти кафедраи баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудити МДТ «ДДХ ба номи академик Б.Гафуров»; Исмамова Сабоҳат Абдулфаттоҳевна. , унвонҷӯи МДТ «ДДХ ба номи академик Б.Гафуров” (Тоҷикистон, Хуҷанд)
СТРУКТУРА И ПРИНЦИПЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ КЛАСТЕРОВ	Абдурахимов Абдугаффор Абдувоситович , канд.экон. наук., доцент кафедры бухгалтерского учета и аудита ГОУ “ХГУ им.акад.Б.Гафурова”; Исмамова Сабоҳат Абдулфаттоевна , соискатель ГОУ “ХГУ им.акад.Б.Гафурова” (Таджикистан, Худжанд)
THE STRUCTURE AND PRINCIPLES OF INDUSTRIAL CLUSTERS FUNCTIONING	Abdurahimov Abdugaffor Abduvositovich , candidate of economical sciences Associate Professor of the department of bookkeeping accounting and audit under the SEI “KhSU named after academician B.Gafurov”; Ismatova Sabohat Abdulfattoevna , claimant for candidate degree under SEI “KhSU named after acad B. Gafurov” (Tajikistan, Khujand) E-MAIL: abdugafar58@mail.ru

Калидвожаҳо: сохтор ва принципҳо, кластери саноатӣ, шишироқдорони кластер, мушодилаи иттилоот, идентификасияи кластерҳо, усули «хароҷот-истеҳсол» ва таҳлили занҷираи «харидор-таҳвилгар»

Масъалаи консепсия, сохтор ва принципҳои амалкарди кластерҳои саноатӣ баррасӣ мешавад. Қайд карда шудааст, ки дар илми муосир то ҳол таърифи дақиқ ва аломатҳои таснифии тавлиди кластерҳо мавҷуд набуда, он метавонад заминаҳои агломеративӣ, шабакавӣ, иерархӣ ё институтсионалӣ дошта бошад. Исбот гардидааст, ки асоси раванди ташиққули кластери саноатиро мушодилаи иттилоот ба талабот, техника ва технология байни харидорон, таҳвилгарон ва соҳаҳои ҳамҷавор ташиқ мекунанд. Таҳлил нишон медиҳад, ки нуқтаи муҳимтарини сохтори кластер дар он зуҳур меёбад, ки ҷои марказиро дар кластер таҳкими шабакаи муносибатҳои мутақобила байни шишироқдорони кластер ишғол мекунанд. Дар натиҷаи таҳлил хулоса бароварда шудааст, ки кластери саноатӣ бо як қатор принципҳо ва як гурӯҳи омилҳои ташиқ ва фаъолият тавсиф мешавад, ки идентификасияи кластерҳо бо усули «хароҷот-истеҳсол» ва таҳлили занҷираи «харидор-таҳвилгар» методҳои коррелясионӣ ва таҳлили графикӣ амалӣ карда мешавад.

Ключевые слова: промышленный кластер, участники кластера, обмен информацией, идентификация кластеров, метод «расходы - производство», анализ цепочки «покупатель-поставщик»

Рассматривается проблема концепции, структуры и принципов функционирования

промышленных кластеров. Отмечается, что в современной науке не существует точного определения и классификации видов кластеров. Они могут обладать агломератной, сетевой, иерархической или институциональной основой. Доказано, что основу развития промышленного кластера составляет обмен информацией о требованиях, технике и технологиях между покупателями, поставщиками и смежными отраслями. Согласно анализу, важный момент в структуре кластера выражается в том, что центральное место в нём занимает упрочение взаимоотношений между его участниками. В результате изысканий сформирован вывод, что промышленный кластер определяет целый ряд принципов и факторов организации его деятельности, а идентификация кластеров производится методом «расходы - производство» и анализом цепи «покупатель-поставщик», корреляционным методом и графическим анализом.

Key-words: industrial cluster, cluster participants, exchange of information, identification of clusters, “expenditures-manufacturing” method, analysis of “buyer-deliverer” chain

The article dwells on the issue beset with concept, structure and principles of industrial clusters functioning. It is underscored that in modern science there is still no clear definition and classificational features of clusters. They can possess agglomerative, network, hierarchical or institutional basis. It is proved that the ground of the process aimed at industrial cluster formation lies in exchange of information concerned with requirements, technics and technology between buyers, deliverers and contiguous fields. The conducted analysis shows that the main meaningful moment in the structure of the cluster is that the central place in it is occupied by the strengthening of network relationships between the cluster members. Adducing the result of the analysis the authors of the article come to the conclusion that the industrial cluster is characterized by a number of principles and a group of factors constituting an organization of its activity and identification of clusters is carried out by the method of “expenditures-manufacturing” and by the analysis of “buyer-deliverer” chain; correlative method and graphic analysis being resorted to as well.

Концепсияи маҳаллисозии саноатӣ ва кластерҳо хориқаҳои комилан нав нестанд. Назарияпардоз ва татбиқгари машхури муносибати кластерӣ ба рушди иқтисодӣ Т.Роеналд қайд кардааст, ки «агломератҳои саноатӣ ва кластерҳо аз он замоне вучуд доранд, ки иқтисоди саноатӣ арзи ҳасти кардааст» [20, с. 125].

Имрӯзо бисёр муҳаққиқон ташаккули назарияи муносири кластерҳоро бо асарҳои А.Маршалл рабт медиҳанд ва таҳлили амиқи иқтисодии хориқаи ноҳияҳои саноатиро аз ҷумлаи хизматҳои ӯ мешуморанд. Ҳанӯз дар охири асри XIX А.Маршалл ба асари бунёдии худ «Принсипҳои иқтисодиёт» муқарраротро дар бораи тамаркузи соҳаҳои махсусгардонида дар маҳалҳои алоҳида дохил карда буд [5, с.263]. Соли 1920 асари ӯ оид ба назарияи муносибати кластерӣ аз ҷоп баромад [16, с.168]. Дар асоси омӯзиши ноҳияҳои саноатии Англия, ӯ хусусиятҳои тамаркузи истехсолотро бо тақсими васеи меҳнат байни ширкатҳо муайян кард, ки баъдан он “гиреҳи Маршалл”-ро гирифт.

Вай бори аввал агломерати бофандагиро дар минтақаи шаҳри Манчестер ва амалан кластери коркарди металлро дар шаҳри Шеффилд идентификатсия кард ва арзёбӣ намуд. Зиёда аз сад сол пеш, А.Маршалл ба самараи синергетикӣ, ки тавассути муттаҳидсозӣ ва баланд бардоштани махсусгардонии корхонаҳои саноатӣ ба даст меояд, таваҷҷӯҳ дод. Чунин тамаркузи саноатиро ӯ бо истилоҳҳои сегонаи

самараи беруна-экстернал инҳо тавсиф кард. Ҳамин тариқ, мушаххасаи моҳиятии иқтисодии кластери саноатиро, ки ҳанӯз номи ин истилоҳи кластер ифода наёфта буд, бори аввал А.Маршалл кашф карда аст.

Дар сеяки охири асри XX дар таҳқиқ ва рушди минбаъдаи ноҳияҳои саноатӣ ва низомҳои шабакавии округҳои саноатӣ муҳаққиқон ва амалияпардозони Италия саҳми калон гузоштанд. Соли 1979 дар асарҳои С.Кзамански ва Л. Аблас мафҳуми “кластери саноатӣ” ҳамчун “зермаҷмӯи истеҳсолоти иқтисодӣ, ки бо маҷрои молу хидматҳо нисбат ба дигар бахшҳои иқтисоди миллӣ қавитар иртибот доранд” пайдо шуд [10, с.72].

Дар байни консепсияҳои бисёре, ки ба кластерҳо бахшида шудаанд ва баъдтар ба вучуд омадаанд, асарҳои М.Портер аз ҳама муҳим ба шумор мераванд. Назарияи кластерҳои М.Портер дар ин соҳаи дониш аз ҷониби умум эътироф шудааст, консепсияи кластери ташаккули афзалиятҳои рақобатӣ алҳол мубрамияти амиқ касб намудааст. Мувофиқи таърифи М.Портер, “кластер ё гурӯҳи саноатӣ ин як гурӯҳи компанияҳои аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ҳамҷавор ва мутақобилан алоқаманд ва ташкилотҳои бо онҳо марбут мебошад, ки дар як соҳаи муайян амал мекунанд ва бо умумияти фаъолият тавсиф гардида, ҳамдигарро пурра менамоянд” [8, с.122].

Назарияи кластерҳо ё гурӯҳҳои саноатӣ дар асарҳои олими дигари амрикоӣ М.Энрайт, ки назарияи «кластери минтақавӣ»-ро таҳия кардааст, идома ёфт. Ба гуфтаи ӯ, “кластери минтақавӣ як кластери саноатист, ки дар он ширкатҳои аъзои кластер аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ба ҳамдигар наздик қарор доранд. Кластери минтақавӣ ин агрегатсияи иқтисодии ширкатҳои мебошад, ки дар як ё якчанд соҳаи ҳамҷавори иқтисодӣ фаъолият мекунанд” [13, с.18].

Аз таҳлили муқаррароти назарияи М.Энрайт маълум мешавад, ки афзалиятҳои рақобатӣ на дар сатҳи миллӣ, балки дар сатҳи минтақавӣ ба вучуд оварда мешаванд, ки дар он нақши асосиро заминаҳои таърихӣ рушди минтақаҳо, ғуноғунии фарҳанги пешбурди бизнес, ташкили истеҳсолот ва гирифтани маълумот мебозанд [13, с.122]. Муносибати кластерӣ ба омӯзиши равандҳои иқтисодии ташаккули рақобатпазирӣ дар гурӯҳи дигар назарияҳо низ татбиқ мешавад. Масалан, Э.Лимер ҳангоми таҳлили савдои миллӣ, кластерҳои дорои сатҳи баланди содиротро таҳқиқ кард [15, с.120]. Иқтисодшиносони фаронсавӣ И. Толенадо ва Д. Солёе тафсири маҳдуди кластери саноатиро барои тавсифи гурӯҳҳои бахшҳои технологияи иқтисодӣ истифода бурданд [22, с.153; 21, с.24;]. Назарияи кластери скандинавӣ ба “блокҳои рушд”-и Э.Дахмен ва омӯзиши алоқаҳои мутақобилаи корпоратсияҳои саноатии Шветсия асос ёфтааст [12, с.108], В.Фелдман дар асоси таҳқиқи васеи озмоишии шаклҳои диверсификатсионӣ дар иқтисодӣ назарияи кластери рақобатро таҳия кардааст [14, с.416]. Консепсияи рушди мутақобил дар асарҳои иқтисодшиноси фаронсавӣ Ф.Перру инъикос ёфтааст [18, с.85].

Дар давоми ду даҳсолаи охир, муҳаққиқон ба назарияи агрегатсияи фазоӣ, рушди минтақавӣ ва идентификатсияи равандҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва институтсионалӣ алоқаманд тасҳеҳу тағйироти назаррас ворид карданд. Аз ин рӯ, дар баробари кластерҳо, барои тавсифи тамаркузи ширкатҳо, соҳаҳо ва равандҳои марбут ба онҳо имрӯз истилоҳоти зерини муқарраргардидаи нав истифода мешаванд:

- минтақаҳои саноатӣ;
- округҳои саноатӣ;
- маҷмааҳои истеҳсолии ҳудудӣ;
- гиреҳҳои неомаршаллӣ ё гурӯҳҳои навбаромади маршаллӣ;

- муҳити инноватсионии минтақа (низом);
- соҳаҳои шабакавӣ;
- минтақаҳои омӯхташаванда ва ғайра.

Ин истилоҳҳо, ки аз ҷиҳати маъно ва мундариҷа ба кулӣ фарқ мекунанд, вақтҳои охир аксаран ҳамчун муродиф истифода шуда, дарҳам-барҳамӣ ё бесарусомонии методологиро ба вуҷуд меоранд. Ба андешаи мо, онҳо ба таҳқиқоти минбаъдаи низомманд, таҳияи таърифҳои нисбатан дақиқ, муайян кардани ҳудуди татбиқ ва тасниф ниёз доранд. Бояд қайд кард, ки таърифи якмаъно ва аз тарафи умум эътирофшуда ва дақиқи кластери саноатӣ вуҷуд надорад, ки сабабаш аз як тараф табиати ташаккули назарияи кластер, за ҷониби дигар номукаммалии консепсияҳои кластери М.Портер ва М.Энрайт мебошад.

Натиҷаҳои таҳқиқотҳо тасдиқ мекунанд, ки консепсияи кластери саноатӣ дар ҳоли инкишоф аст. Аён аст, ки агар М.Портер танҳо наздикии чуғрофиро асоси муайян кардани кластерҳо шуморад, алҳол бештари муҳаққиқон ҷонибдори гуногунии мушаххасот ва намудҳои кластерҳо мебошанд [8, с.189].

Аз нуқтаи назари умумииктисодӣ, кластер «гурӯҳи компанияҳо, таҳвилгарони таҷҳизот, тақмилкунандаҳо (комплекткунандаҳо), хадамоти махсусгардонидани истеҳсолӣ, инфрасохтор, марказҳои илмӣ-тадқиқотӣ, донишгоҳҳо ва дигар ташкилотҳои дар як маҳалли чуғрофӣ ҷойгиронидаи бо ҳам алоқаманд мебошад, ки барои ба даст овардани самарائي мушаххаси иқтисодӣ ҳамдигарро пурра мекунанд ва афзалиятҳои рақобатии компанияҳои алоҳида ва умуман кластерро тақвият медиҳанд» [1, с.83].

Дар адабиёти иқтисодии хориҷӣ таърифи зерини кластери саноатӣ пешниҳод шудааст: «маҷмӯи саноатӣ, ки дар заминаи тамаркузи ҳудудии шабакаҳои таҳвилгарони махсусгардонидани истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагони асосие, ки бо занҷири технологӣ пайваст шудаанд, ташаккул ёфта, ҳамчун алтернатива ба муносибати бахшӣ амал мекунанд» [13, с.75].

Таҳлил нишон медиҳад, ки нуқтаи муҳимтарини сохтори кластер дар он зухур меёбад, ки ҷои марказиро дар кластер таҳкими шабакаи муносибатҳои мутақобила байни иштирокдорони кластер ишғол мекунанд. Зимнан амалҳои зерин таъмин карда мешаванд:

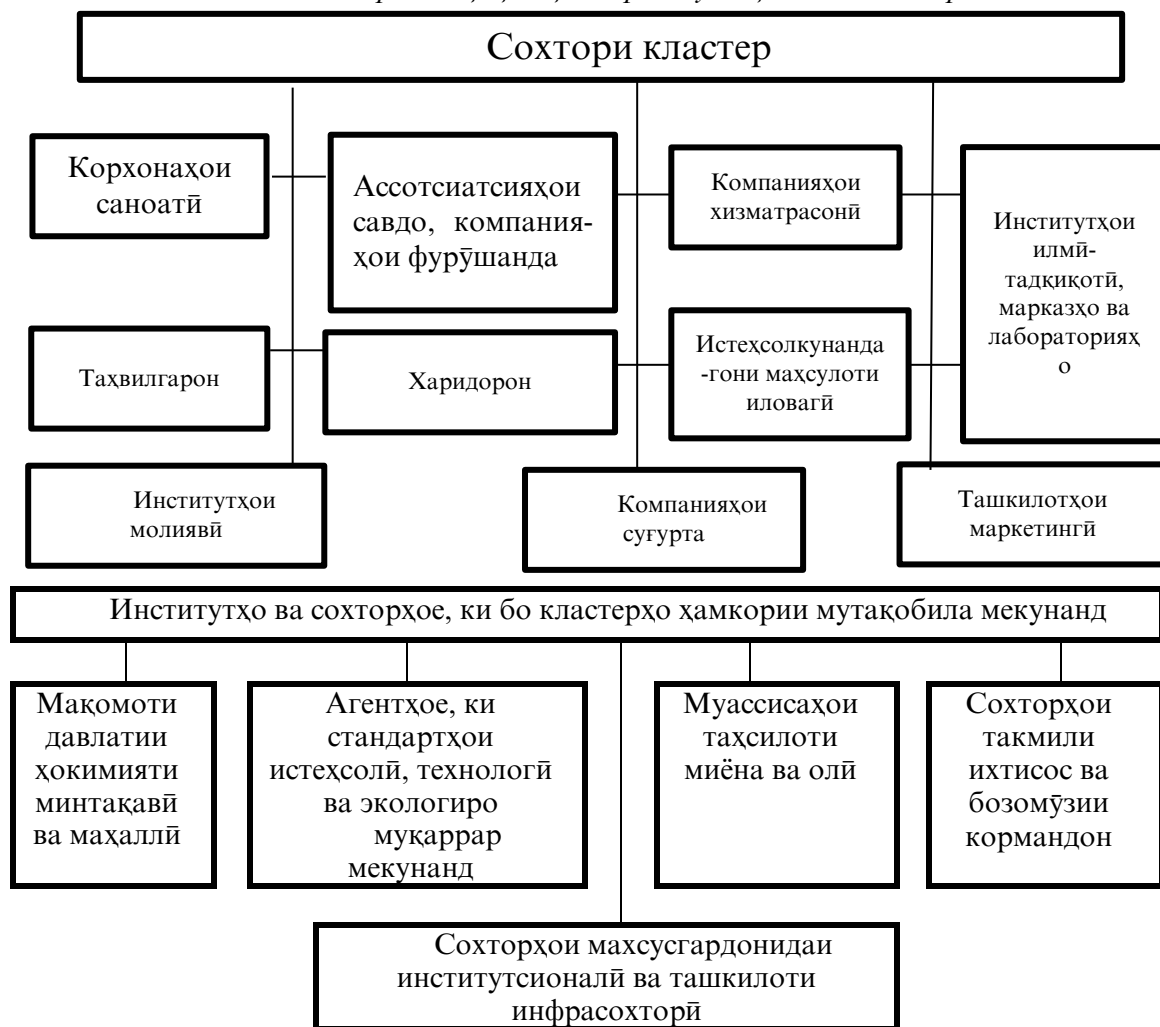
- ноил шудан ба ҳадафҳои сода кардани дастрасӣ ба технологияҳои наватарин;
- тақсими хавфҳо (таваккалҳо) дар шаклҳои гуногуни фаъолияти муштарақ, аз ҷумла фаъолиятҳои, ки баромади муштарақ ба бозорҳои беруна, ташкили корҳои илмӣ-тадқиқотии муштарақ, истифодаи муштарак дониш ва фондҳои асосиро пешбинӣ мекунанд;
- суръатафзоии равандҳои таълим аз ҳисоби тамаркуз ва тамосҳои физикии мутахассисони дараҷаи ҷаҳонӣ;
- коҳиш додани хароҷоти трансаксионӣ дар соҳаҳои гуногун аз ҳисоби афзоиши эътимод байни кластер.

Асоси раванди ташаккули кластери саноатиро мубодилаи иттилоот оид ба талабот, техника ва технология байни харидорон, таҳвилгарон ва соҳаҳои ҳамҷавор ташкил мекунанд.

Марзҳои чуғрофии кластер воқеиятҳои иқтисодиро инъикос мекунанд ва бо ҳудуди маъмурӣ ва сиёсӣ рост омаданаҳ хатмӣ нест. Муҳим он аст, ки кластер на танҳо аз ҷиҳати истеҳсоли маҳсулоти ниҳой ва аз лиҳози чуғрофӣ муттаҳид карда шудааст, балки дар доираи муҳити ягонаи дохилии иттилоотӣ ҳамгиро мебошад, ки он бо муҳити беруна ҳамчун як организми тому ягона ҳамкори мутақобила дорад.

Ҳамин тариқ, яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи кластери саноатӣ дар амсилаи умумии ҳамкориҳои мутақобилаи истеҳсоли-кооператсионӣ ва дигар ҳамкориҳои субъектҳои хоҷагидорӣ принципи маҳаллигардонии ҳудудӣ мебошад.

Расми. 1. Сохтор ва соҳаҳои ҳамкориҳои мутақобилаи кластери саноатӣ

*Сарчашма: тибки нуқтаи назари муаллифони дар асоси маълумотҳои илмӣ

Ҳангоми рушди низомҳои кластерӣ шабакаҳои уфуқии соҳибкорӣ ташаккул меёбанд, ки дар онҳо ҳамкориҳои ширкатҳои калон ва хурд, ки дар бозори ҳамон як маҳсулот амал мекунанд ё ба як гурӯҳи саноатӣ мансубанд, сурат мегирад. Кластерҳои муосир маъмулан шабакаҳое мебошанд, ки якчанд соҳаҳоро фаро мегиранд ва ширкатҳои гуногунро дар бар мегиранд, ки дар ҳалқаи мушаххаси занҷираи истеҳсолии маҳсулоти ниҳонии мушаххас махсус гардонида шуданд. Аломати дуҷуми кластери саноатӣ омили возеҳан ифодаёфтаи маҳсули пешбар (ҳамгирукунанда) мебошад.

Кластери саноатиро метавон ҳамчун занҷираи ба вучуд овардан ва ҳисобкардаи

арзиши илова баррасӣ кард. Дар ин маврид, он бо методи «харочот-истехсол» ё бо таҳлили занҷираи «харидор-тахвилгар» идентификатсия карда мешавад ва истеҳсолкунандагони ниҳии бозор, тахвилгарони сатҳҳои якум, дуюм ва сеюмро дар бар мегирад ва аз як гурӯҳи бахшҳо ё соҳаҳо иборат аст. Ҳангоми идентификатсияи сохторҳои кластерӣ инчунин усулҳои таҳлили графикӣ ва таҳлили коррелясионӣ истифода мешаванд.

Дар кластери саноатӣ ҳамчун занҷираи тавлид ва ҳисобкарди арзиши илова принципи иқтисодии муттаҳидгардонӣ амалӣ мешавад [2, с.168]. Кластери саноатӣ тавассути муносибатҳои «харидор-тахвилгар», технологияҳои умумӣ, харидорони умумӣ ё каналҳои дистрибутивӣ [3, с.42], талаботи ягона ба сифати низоми идоракунии дар ҳамаи унсурҳои кластер пайванд мешавад. Аён аст, ки дар ин маврид, принципи возеҳан ифодаёфтаи муттаҳидшавӣ мавҷуд аст.

Дар илми муосир то ҳол таърифи дақиқ ва аломатҳои таснифии тавлиди кластерҳо мавҷуд нест. Тавре ки Т.В. Миролубова дар монографияи худ қайд кардааст, тафсири таърифи кластерҳо метавонад заминаҳои агрегативӣ, шабакавӣ, иерархӣ ё институтсионалӣ дошта бошад, асоси типологии он бошад метавонад кимати фазой-замонӣ, соҳавӣ ё сохторӣ-функционалӣ дошта бошад [6, с.89].

Ба андешаи мо, кластери минтақавӣ низоми иҷтимоию иқтисодӣ мебошад, ки ба давраи пурраи такрористехсол мусоидат мекунад, ки вариантпазирии он маршрути таркиби мушаххасоти ҷуғрофӣ, ташкилӣ-институтсионалӣ, иҷтимоӣ-иқтисодии он намудҳои фаъолият мебошад, ки ядроии кластерро ташаккул медиҳанд.

Серматной ва гуногунчанбагии тафсири мафҳуми «кластер» дар кӯшиши олимони дар самти низомбандии ташкилаҳои кластерӣ ва таснифи онҳо низ зоҳир мегардад. Дар натиҷа, таснифоти дар боло овардашуда ё ноқисанд ё танҳо як қисми сатҳи масъалаи мавриди баррасиро инъикос мекунад.

Ин муносибатро М.Портер тавсиф намуда, қайд кардааст, ки «кластерҳо аз ҷиҳати ҳаҷм, паҳноӣ фароғирӣ ва сатҳи рушд тағйир меёбанд. Баъзе кластерҳо асосан аз ширкатҳо ва корхонаҳои хурд ва миёна иборатанд. Ба кластерҳои дигар ҳам ширкатҳо ва ҳам корхонаҳои калон ва хурд дохил мешаванд. Баъзе кластерҳо ба имкониятҳои илмӣ донишгоҳҳо самтгирӣ мекунанд, кластерҳои дигар бошанд бо донишгоҳҳо робитаи назаррас надоранд» [8, с.189].

Дар шароити муосир, қарбдорона ҳафт намуди мушаххасотии кластерҳоро зикр менамоянд, ки аз таҳияи комбинатсионии онҳо интиҳоби ин ё он стратегияи рушди кластерӣ вобаста аст:

❖ **ҷуғрофӣ:** сохтани кластерҳо дар асоси фаъолиятнокии иқтисодии фазой. Ин намуди кластерҳо аз кластерҳои соф маҳаллӣ, ки мисли онҳо кластерҳои кишоварзӣ (боғдорӣ дар Нидерланд) мебошанд, сар карда то кластерҳои глобалӣ (кластерҳои фазонавардӣ дар ИМА, Чин, Русия ва ғ.)-ро дарбар мегиранд;

❖ **уфуқӣ:** якҷанд соҳаҳо (бахшҳо) метавонанд ба кластери калонтар дохил шаванд (масалан, низоми мегакластерҳо дар иқтисодиёти Нидерланд). Ин варианти ташаккули кластерҳо дар амал кам дучор меояд;

❖ **амудӣ:** дар ин кластерҳо метавонанд ҷузъу томҳои сохторие муттаҳид шаванд, ки ё даври пурраи раванди истеҳсолот ё марҳилаҳои ҳамчавори раванди истеҳсолотро иҷро мекунанд. Дар ин намуд ба таври возеҳ муайян мегардад, ки кадоме аз иштирокдорони шабака ташаббускор - офарандаи кластер ва кӣ иҷрокунандаи ниҳии инноватсияҳо дар кластер мебошад;

❖ **литералӣ:** кластерҳо бо роҳи муттаҳид сохтани бахшҳои гуногун ба вучуд меоянд, онҳо метавонанд аз ҳисоби самараи (эффекти) микёс натиҷаи мусбатро таъмин кунанд, ки боиси комбинатсияҳои нав (масалан, кластери мултимедия) мегардад;

❖ **технологӣ:** кластер бо роҳи якҷоя кардани соҳаҳо ва маҷмӯҳои умумӣ ташаккул меёбад, ки технологияи яхкеларо (масалан, кластери биотехнологӣ) истифода мебаранд;

❖ **фокусӣ:** кластер ҳангоми муттаҳид шудани ширкатҳо, корхонаҳо ва ташкилотҳо дар атрофи як марказ (корхонаи калон, муассисаи илмӣ ё муассисаи таълимӣ) ташаккул меёбад;

❖ **сифатӣ:** кластер аз ҳисоби ҷузву томҳои сохторӣ ташаккул меёбад, ки барои онҳо на танҳо масъалаи ҳамкорӣ, балки ҷи гуна онҳо рушди инноватсияҳоро якҷоя ҳавасманд мегардонанд ва шароити амалкарди устувори муштаракро қонеъ мекунанд, муҳим аст [3, с.39-40].

Ҷадвали 1.

Намудҳои сиёсати кластерӣ мутобиқи типологияи кластерҳо ва дурнамои рушди минтақавии ташаккулҳои кластерӣ

Намудҳои сиёсати кластерӣ	Мухтавои намудҳои сиёсати кластерӣ	Сатҳи сиёсат
Институтсионалӣ	Ассотсиатсияи институтсионалии институтҳои гуногуни илмӣ-истеҳсолии ба бозор нигаронида, вобаста аз микёс ва фарогирии минтақавии кластер	Маҳаллӣ, минтақавӣ, Миллӣ
Интегратсионӣ (ҳамгирӣ)	Муттаҳидсозии сохторҳои вобаста аз бартарии робитаҳои технологӣ ва техники: -уфуқӣ - ба муттаҳидсозии компанияҳои азиме, ки дар мавқеъҳои рақобатии баробар қарор доранд, нигаронида шудаанд; -амудӣ - ба муттаҳид сохтани сохторҳои гуногун, ки сикли пурраи занҷираи технологиро иҷро мекунанд, нигаронида шудааст	Минтақавӣ, миллӣ
Литералӣ	Муттаҳидсозии ширкатҳои гуногун дар кластерҳо, ки захираҳои умумиро истифода мебаранд (дар асоси мансубияти соҳавӣ)	Маҳаллӣ, минтақавӣ
Технологӣ	Муттаҳидшавии сохторҳои гуногун дар кластерҳо, ки технологияи умумиро (мувофиқи принципи мансубияти технологӣ) истифода мебаранд	Маҳаллӣ, минтақавӣ
Фокалӣ	Дар кластерҳо муттаҳид сохтани як компанияи калон бо нуқтаи фокалии рушд (компанияи калон ё маркази тадқиқотӣ) ва компанияҳои аз он вобаста	Маҳаллӣ, минтақавӣ
Шабакавӣ	Муттаҳид сохтан дар кластер, ки мутлақо ҳамаи иштирокдорони силсилаи истеҳсоли маҳсулоти ниҳоиро дарбар мегирад	Минтақавӣ, миллӣ, байналмилалӣ

*Сарчашма: тибқи нуқтаи назари муаллифон.

Бо назардошти нуқтаи назари олимон ва мутахассисон, инчунин ҷамъбасти мушаххасоти дар боло зикршудаи ташаккули намудҳои кластерҳо таҳти кластери минтақавӣ мо гурӯҳи корхонаю ташкилотҳои мутақобилан алоқаманди дар ҳудуди мушаххас мутамаркизгардидаро мефаҳмем, ки ба инфрасохторҳои муассисаҳои илмӣ-таълимӣ, функционалӣ) муттаҳид гардида хидмат мерасонанд ва дар натиҷаи ҳамкориҳои мутақобила ва истифодаи афзалиятҳои ҳамдигар ба даст овардани самаран (эффекти) синергетикиро таъмин мекунанд.

Рушди ин ё он сохтори фазои минтақавиро дар асоси татбиқи сиёсати кластерӣ мо ҳамчун маҷмӯи амалҳо баррасӣ мекунем, ки аз ҷумла мавҷудияти воситаҳои таъсирбахше, ки ба рушди иқтисодиёт, иқтисодии сармоягузори анғезиш мебахшад, инчунин рақобатпазириро дар заминаи рушди сохторҳои кластерӣ дар фазои иқтисодии минтақа баланд мебардоранд, дарбар мегиранд. Идрок, таҳлил ва ҷамъбасти танқидии нуқтаи назари муҳаққиқон дар ин соҳа имкон дод, ки варианти муаллифии намудҳои сиёсати кластериро мувофиқи типологияи кластерҳо ва вобаста аз кластерҳои дар минтақа бартарият дошта, инчунин ба соҳаҳо ҷудо кардани фазои минтақавӣ таҳия кунем.

Мақомоти давлатӣ дар татбиқи сиёсати кластерӣ нақши асосиро мебозанд, аз ин рӯ, он дар баланд бардоштани рақобатпазирӣ минтақавӣ ва миллии самти афзалиятноки сиёсати давлатӣ махсуб мегардад.

Дар ибтидо, усули кластерӣ дар омӯзиши масъалаҳои рақобатпазирӣ маҳсулоти истеҳсолшаванда, ҳамчунин сохторҳои истеҳсолӣ истифода мешуд, бо мурури замон муносибати мазкур дар ҳалли доираи васеи масъалаҳо мавриди истифода қарор гирифт. Аз ҷумла:

- ✓ дар омӯзиши рақобатпазирӣ байни давлатҳо, минтақаҳо ва соҳаҳо;
- ✓ ҳамчун заминаи ноил шудан ба натиҷаи ниҳонии сиёсати умумидавлатӣ;
- ✓ дар таҳия ва татбиқи барномаҳои соҳавӣ ва минтақавӣ рушд;
- ✓ ҳамчун воситаи ҳавасмандгардонии татбиқи фаъолияти инноватсионӣ;
- ✓ ҳамчун методологияи ҳамкориҳои мутақобилан судманди бизнеси калон ва хурд [5, с.223].

Усули кластерӣ, ҳамчун асоси ҳамкориҳои мутақобилаи сохторҳо имкон медиҳад, ки мундариҷаи сиёсати давлатии саноатӣ ба таври назаррас тағйир дода шавад, яъне ҷидду ҷаҳди ҳукумат бояд на ба дастгирии корхонаҳо, ташкилотҳо ва соҳаҳои алоҳида, балки ба рушд ва таҳкими муносибатҳои байни истеҳсолкунандагон, таҳвилгарон ва истеъмолкунандагон, байни ҳуди истеҳсолкунандагон ва институтҳои давлатӣ ва ғайра равона карда шавад.

Ҳангоми истифодаи чунин муносибат, принципҳои сиёсати давлатии саноат ба таври кулӣ тағйир меёбанд, яъне фаъолияти дастгоҳи идоракунии давлатӣ бозсозӣ мешавад, барои таҳлили миқдорӣ ва сифатӣ, инчунин арзёбии вазъи иқтисодиёт на аз рӯи соҳа, балки дар сатҳи бозорҳои ҷудогонаи минтақавӣ ва корхонаҳо, ташкилотҳо, компанияҳо ва сохторҳои хидматрасонии ба ҳам алоқаманд мундариҷаи комилан дигари захираҳои иттилоотӣ ташаккул дода мешаванд.

Ҳамин тариқ, кластерҳо иттиҳоди ғайрирасмӣи бизнес-ҷомеа, институтҳои бозор ва ташкилотҳои инфрасохторӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва ҳукуматӣ мебошанд, ки дар он афзалиятҳои ду тарзи ҷамоҳангсозии низомҳои иқтисодӣ - иерархияи дохилӣ ва механизми бозор татбиқ мегардад. Ин ба пурратару самарабахштар тақсим кардани дониш ва технологияҳои нав, татбиқи кашфиёт ва ихтирооти илмӣ имконият

медихад. Дар шароити муосир, сохтори истеҳсолии кластер нисбат ба сохтори соҳавӣ фоидаовартар мешавад, зеро дар он робитаҳои нисбатан зичи байниширкати ташаккул меёбанд. Ҳамкориҳои мутақобилаи ташкилӣ-иқтисодӣ дар кластер самараи миқёси истеҳсолотро ба вуҷуд меоранд. Ҳангоми гурӯҳбандии ширкатҳо дар ташкилаҳои кластерӣ самараи (эффёкти) фарогирӣ назаррас беҳтар мегардад. Сохтори истеҳсолии кластерҳо самараи (эффёкти) синергияро синтез мекунад. Ҳамин тариқ, ҳамаи иштирокдорони кластер зери таъсири умумии самараи (эффёкти) миқёс, фарогирӣ ва синергия бартариҳои иловагии рақобатӣ ба даст меоранд.

Кластери саноатӣ бо як қатор принципҳо ва як гурӯҳи омилҳои ташкил ва фаъолият тавсиф мешавад: принципи маҳаллисозии ҳудудӣ, принципҳои иқтисодӣ ва раванди иттиҳодия, принципи динамизм ва чандирӣ; омилҳои маҳсулоти пешбаранда (ҳамгирӣ), омилҳои таъсиррасонӣ ба бизнеси хурд ва миёна, омилҳои самтгирӣ ба навоарӣ.

Муҳаққиқон инчунин ҳафт ҷанбаи зеринро (дар комбинатсияҳо ба мушоҳида мерасанд) фарқ мекунанд, ки кластерро муайян мекунанд:

- *ҷугрофӣ*, ки мушаххасҳои фазои кластерро инъикос мекунанд;
- *амудӣ*, ки бо муносибатҳои «таҳвилгар-харидор» муайян карда мешавад;
- *уфуқӣ*, ки бо робитаҳои кооператсионӣ ва дигар алоқаҳои хоҷагидорӣ тавсиф карда мешавад (технологияҳои умумӣ, харидорон ё каналҳои дистрибутивии умумӣ);
- *технологӣ*, ки тавассути ширкатҳо ва иттиҳодияҳои онҳо, ки технологияи якхеларо истифода мекунанд, (масалан, кластери биотехнологӣ) пешниҳод карда мешавад;
- *фокусӣ*, ки ба сохторҳои кластерӣ, ки дар онҳо иштирокдорон дар атрофи як марказ (ядро) - компания, оилаи сершохаи корхонаҳо, ташкилоти илмӣ ё муассисаи таълимӣ мутамаркиз шудаанд, хос аст;
- *латералӣ*, ки бахшҳои мухталифро муттаҳид мекунанд ва онҳо метавонанд барои васеъ намудани ҳудуди кластер имкониятҳои умумиро истифода баранд, аз ҳисоби самараи миқёс сарфакориро таъмин намоянд, ки дар натиҷа комбинатсияҳои нав (масалан, кластери мултимедиявӣ) арзӣ ҳастӣ мекунанд;
- *сифати шабака*, ки сифати ҳамкории байни ширкатҳо, устуворӣ ва таъсири ҳавасмандгардонии шабакаи кластери муайян мекунанд.

Идентификатсияи кластерҳо бо усули «хароҷот-истеҳсол», таҳлили занҷираи «харидор-таҳвилгар», методҳои коррелятсия ва таҳлили графикӣ амалӣ карда мешавад.

Пайнавишт:

1. Бухвальд Е.М., Виленский А.В., Киселева А.Н., Шестакова М.В. Взаимодействие малого и крупного бизнеса. - М.: Институт предпринимательства и инвестиций. Информационно-аналитический сборник, 2003.-113 с.
2. Волкова Н.Н., Сахно Т.В. Промышленные кластеры. - АСМИ, 2005. - 272 с.
3. Воронов А. Кластеры - новая форма самоорганизации промышленности в условиях конкуренции [Текст] / А. Воронов // Маркетинг. - 2007. - №5. - С. 39-43.
4. Дренев Я.Н. Кластерный подход к экономическому развитию территорий [Текст] / Я.Н. Дренев / Практика экономического развития территорий: опыт ЕС и России. - М.: Сканрус, 2001. - 152 с.
5. Маршалл А. Принципы экономической науки / Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1993. - 416 с.
6. Миролюбова Т.В. Теоретические и методологические аспекты государственного регулирования экономики в субъекте Федерации [Текст]: монография / Т.В. Миролюбова. - Пермь: Перм. гос. ун-т, 2008. - 402 с.

7. Пилипенко И.В. Конкурентоспособность регионов: анализ теории кластеров М. Портера и региональных кластеров М. Энрайта. - М.: ИГ РАН, 2003.- С. 86-94.
8. Портер М. Конкуренция: / Пер. с англ. - М.: Вильямс, 2006. - 258 с.
9. Brown. R. *Clusters, Supply Chains and Local Embeddeness in Fyrstad. European Urban and Regional Studies.* 2006, - pp. 35 – 39.
10. Czamanski S., Ablas L. A. *Identification of Industrial Clusters and Complexes: a Comparison of Methods and Findings //Urban Studies.* 1979, V.16, - pp. 61 - 80.
11. Dahmen E. *Entrepreneurial Activity and the Development of Swedish Industry, 1919-1939.* - Stockholm, 1950. - pp. 428.
12. Den Haag. *Cluster Specialisation Patterns and Innovational Styles.* 1998, - p. 175.
13. Enright M.J. *Survey on the Characterization of Regional Clusters: Initial Results. Working Paper, Institute of Economic Policy and Business Strategy: Competitiveness Program, University of Hong Kong,* 2000, - p. 251
14. Feldman V. P., Audretsch D.B. *Innovation in Cities: Science Based Diversity, Specialization and Localized Competition. // European Economic Review,* 1999, № 43. - P. 409 - 429.
15. Learner E.E. *Sources of International Comparative Advantage: Theory and Evidence / Cambridge, MIT Press,* 1984. P. 109 - 129.
16. Marshall A. *Industry and Trade.* London: Macmillan, 1920. -P. 209 .
17. Mattsson L. G. *Management of Strategic Change in a “Markets-as-Networks” Perspective. In the Management of Strategic Change / under the editorship of Fndrew M. Pettigrew.* - Oxford, N. Y., 1987. P. 213 - 221.
18. Perroux F. *Note on the Concept of «Growth Poles». Regional Ekonomics: Theory and Practice.* New York - London, 1970,- p.285.
19. Roelandt T.J.A., P. den Hertog. *Cluster Analysis and Cluster-based Policy in OECD Countries: a synthesis, in: Boosting innovation; the cluster approach.* 1999, - pp. 413 – 427.
20. Roelandt Th., Pim den Hertog, Jacobs D. *Nederlandse Clusters in Beeld. // ESB,* 1997, V.12, №2, - pp. 124 - 128.
21. Soulie D. *Filieres de Production et Integration Vertical.* // *Annales des Mines,* Janvier 1989. - pp. 21 - 28.
22. Tolenado J.A. *Propjs des Filires Industrielles. // Revue d'Economie Industrielle.* V. 6, 1978, № 4. – pp. 149 - 158.

Reference Literature:

1. Buchwald Ye.M., Vilensky A.B., Kiselyova A.N., Shestakova M.V. *Interaction between Small and Big Businesses.* - М.: The Institute of Entrepreneurship and Investment. Informational-Analytical Collection, 2003, - 113 pp.
2. Volkova N.N., Sakhno T.B. *Industrial Clusters.* Publishing-house of “ASMI”, 2005, - 272 pp.
3. Voronov, A. *Clusters as a New Form of self-Organizational Industry under Competitive Conditions [Text] / A. Voronov // Marketing.* - 2007. - No. 5. – pp. 39 - 43.
4. Drenev, Ya.N. *Cluster Approach to Economic Development of Territories [Text] / Ya.N. Drenev // Practice of Economic Development of Territories: the Experience of EU and Russia.* - М.: Scanrus, 2001, - 152 pp.
5. Marshall A. *Principles of Economics Science. Translated from English.* -M.: Progress, 1993, - 416 pp.
6. Mirollyubova, T.V. *Theoretical-Methodological Aspects of State Regulation of Economy in the Subject of Federation [Text]: monograph / T.V. Mirollyubov.* - Perm: Perm State University, 2008. - 402 pp.

7. Pilipenko I.V. *Competitiveness of Regions: Analysis Beset with Theory of Clusters* by M. Porter and *Regional Clusters* by M. Enright. - M.: IG RAS, 2003, - pp. 86 - 94.
8. Porter M. *Competitiveness: translated from English*. - M.: Williams, 2006, - 258 pp.
9. Brown. R. *Clusters, Supply Chains and Local Embeddeness in Fyrstad*. *European Urban and Regional Studies*. 2006, - pp. 35 – 39.
10. Czamanski S., Ablas L. A. *Identification of Industrial Clusters and Complexes: a Comparison of Methods and Findings* // *Urban Studies*. 1979, V.16, - pp. 61 - 80.
11. Dahmen E. *Entrepreneurial Activity and the Development of Swedish Industry, 1919-1939*. - Stockholm, 1950, - 428 pp.
12. Den Haag. *Cluster Specialisation Patterns and Innovational Styles*. 1998, - 175 pp.
13. Enright M.J. *Survey on the Characterization of Regional Clusters: Initial Results*. Working Paper, Institute of Economic Policy and Business Strategy: Competitiveness Program, University of Hong Kong, 2000, - 251 pp.
14. Feldman V. P., Audretsch D.B. *Innovation in Cities: Science Based Diversity, Specialization and Localized Competition*. // *European Economic Review*, 1999, № 43. - pp. 409 - 429.
15. Learner E.E. *Soures of International Comparative Advantage: Theory and Evidence* / Cambridge, MIT Press, 1984.-pp. 109-129.
16. Marshall A. *Industry and Trade*. London: Macmillan, 1920, - p. 209.
17. Mattsson L. G. *Management of Strategic Change in a “Markets-as-Networks” Perspective*. In *the Management of Strategic Change* / under the editorship of Fndrew M. Pettigrew. - Oxford, N. Y., 1987, - pp. 213-221.
18. Perroux F. *Note on the Concept of «Growth Poles»*. *Regional Economics: Theory and Practice*. New York - London, 1970, - 285 pp.
19. Roelandt T.J.A., P. den Hertog. *Cluster Analysis and Cluster-based Policy in OECD Countries: a synthesis*, in: *Boosting innovation; the cluster approach*. 1999, - pp. 413 – 427.
20. Roelandt Th., Pim den Hertog, Jacobs D. *Nederlandse Clusters in Beeld*. // *ESB*, 1997, V.12, №2, - pp. 124 - 128.
21. Soulie D. *Filieres de Production et Integration Vertical*. // *Annales des Mines*, Janvier 1989. - pp. 21 - 28.
22. Tolenado J.A. *Propjs des Filires Industrielles*. // *Revue d'Economie Industrielle*. V. 6, 1978, № 4. – pp. 149 - 158.

УДК 338.22.02

ББК 65.012.3

**ПЕРЕХОД К ЦИФРОВЫМ
ТЕХНОЛОГИЯМ В ЭКОНОМИКЕ
КАК СПОСОБ ОБЕСПЕЧЕНИЯ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ
ПАНДЕМИИ**

**ГУЗАРИШ БА ТЕХНОЛОГИЯХОИ
РАҚАМӢ ДАР ИҚТИСОДИӢТ ЧУН
ТАРЗИ ТАЪМИНИ АМНИЯТИ
ИҚТИСОДӢ ДАР ШАРОИТИ
ПАНДЕМИЯ**

**TRANSITION
TO DIGITAL
TECHNOLOGIES
IN ECONOMY
AS A WAY TO ENSURE
ECONOMIC SECURITY
IN A PANDEMIC**

Блиничкина Надежда Юрьевна,
канд.экон.наук., заведующая отделом
международных связей ТГУПБП
Ахмедова Мукаддасхон Абдухамидовна,
канд.экон.наук, доцент ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)

Блиничкина Надежда Юрьевна, н.и.и., мудири
иҷӯбаи муносибатҳои байналхалқии ДДҲБСТ
(Тоҷикистон, Хуҷанд) **Ахмедова**
Мукаддасхон Абдухамидовна,
н.и.и., дотсенти ДДҲБСТ;

Blinichkina Nadezhda Yuryevna, candidate of
economical sciences, chief of international ties
department under the TSULBP (Tajikistan,
Khujand), **Akhmedova Mukaddaskhon**
Abdukhamidovna, candidate of economical
sciences, Associate Professor, TSUPBP ;
E-MAIL: n.blinichkina@mail.ru

Ключевые слова: цифровая экономика, экономическая безопасность, трансформация экономики, пандемия, угрозы экономической безопасности, экономическое развитие, уровень развития цифровой экономики

Изучается проблема обеспечения экономической безопасности в условиях пандемии коронавируса. Целью является определение оптимальных мер по противодействию угрозам экономической безопасности с учетом особенностей экономических изменений, связанных с пандемией. Выделяются новые угрозы экономической безопасности, вызванные спадом экономики и карантинными мерами. Выявлено, что экономический спад в текущих условиях является неизбежным и не зависит от уровня экономической безопасности и цифровизации экономики отдельных стран, так как вызван отсутствием производства отдельных видов услуг. Высказано мнение, что решению большей части имеющихся социально-экономических проблем будет способствовать развитие цифровой экономики, в том числе будут решены проблемы переподготовки кадров, создания новых рабочих мест и повышения эффективности системы управления. Производится общая оценка уровня развития цифровой экономики в Таджикистане, предлагаются меры экономической трансформации в республике с целью внедрения в экономику цифровых технологий.

Вожаҳои калидӣ: иқтисодиёти рақамӣ, амнияти иқтисодӣ, трансформатсияи иқтисодиёт, пандемия, хавфҳо ба амнияти иқтисодӣ, руиши иқтисодӣ, сатҳи руиши иқтисодиёти рақамӣ

Маъсалаи таъмини амнияти иқтисодӣ дар шароити пандемияи коронавирус баррасӣ шудааст. Мақсад муайян кардани тадбирҳои мусоид дар бобати муқобилат ба таҳдидҳо ба амнияти иқтисодӣ бо назардошти вивҷагҳои тағйироти иқтисодӣ мебошад, ки дар натиҷаи пандемия рух додаанд. Таҳдидҳои нав ба амнияти иқтисодӣ ҷудо карда шудаанд,

ки таназзули иқтисодиёт ва тадбирҳои карантинӣ ба миён овардаанд. Муайян карда шудааст, ки дар шароити ҷорӣ таназзули иқтисодӣ ногузир аст ва аз сатҳи амнияти иқтисодӣ ва рақамикунони иқтисодиёти мамлакатҳои алоҳидавобаства нест, зеро ба сабаби набудани истеҳсоли намудҳои алоҳидаи хизматрасонӣ ба миён омадааст. Изҳори ақида шудааст, ки ба ҳалли қисми зиёди масоили иҷтимоию иқтисодӣ рушди иқтисодиёти рақамӣ мусоидат хоҳад кард. Ҳалли масъалаи бозомӯзии кадрҳо, таъсиси ҷойҳои нави корӣ ва баланд бардоштани самарабахшии низоми идоракунии аз он ҷумлаанд. Арзёбии умумии сатҳи рушди иқтисодиёти рақамӣ дар Тоҷикистон иҷро шудааст, тадбирҳои трансформатсияи иқтисодӣ дар ҷумҳурӣ ба мақсади ба иқтисодиёт ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ пешниҳод гардидаанд.

Key words: digital economy, economic security, transformation of economy, pandemic, threats to economic security, economic development, level of development of digital economy

The problem of ensuring economic security in the context of the coronavirus pandemic has been studied. The aim is to determine optimal measures to counter threats to economic security taking into account the specifics of economic changes associated with the pandemic. New threats to economic security caused by the economic downturn and quarantine measures are highlighted. It was revealed that the economic decline under the current conditions is inevitable and does not depend on the level of economic security and digitalization of the economy of individual countries, as it is caused by the lack of production of certain types of services. The opinion is expressed that the development of digital economy will contribute to solving most of the existing socio-economic problems, including those ones of retraining personnel, creating new jobs and increasing an efficiency of the management system of the state. An overall assessment of the level of development of the digital economy of Tajikistan is made and measures for economic transformation in the republic in order to introduce digital technologies into the economy are proposed.

Несмотря на то, что с начала пандемии коронавируса прошло не так много времени, становится очевидным, что экономическое развитие всех стран мира требует корректировки с учетом сложившихся реалий. Исследователи отмечают, что «масштабы эпидемии, стремительность её распространения, число жертв и инфицированных, её способность нанести непоправимый ущерб мировой экономике говорят о том, что человечество вступило в эпоху глобальных катастроф, новых угроз и вызовов» [1, с. 17]. Обеспечение экономической безопасности в подобных условиях предполагает поиск оптимальных путей поддержки экономики в тех ее сегментах, которые, с одной стороны, будут на текущем этапе поддерживать относительную экономическую стабильность и, с другой стороны, в дальнейшем создадут предпосылки для выхода из кризиса и развития.

Наиболее очевидным шагом в сложившейся ситуации может представляться развитие цифровой экономики, которая словно создана для функционирования в условиях пандемии.

Подобной позиции придерживаются и многие исследователи, в частности отмечающие: «Цифровизация призвана способствовать снижению необоснованного государственного вмешательства в экономику и повышать эффективность механизма государственного регулирования. Применение технологии блокчейн, устранение правовых барьеров по использованию новейших цифровых технологий в государственном

управлении приведёт к прозрачности планирования экономических и социальных программ, доступности анализа достигнутых результатов, что будет способствовать повышению уровня экономической и национальной безопасности» [2, с. 35].

Однако в научной литературе сложилась и противоположная позиция, суть которой сводится к тому, что переход к цифровой экономике «создает новую гуманитарную проблему в виде изменения структуры занятости населения, значительная часть которого будет связана с массовым производством информационных товаров и услуг различного назначения. Внедрение и применение современных информационно-коммуникационных технологий уже приводит к существенному сокращению количества рабочих мест и росту безработицы, в дальнейшем приведет к социальному расслоению, появятся новые формы социального неравенства, в числе которых будут доминировать информационное, образовательное и интеллектуальное неравенство, и все это станет серьезной социальной проблемой» [3, с. 95].

Поэтому необходимо более детально изучить данный вопрос и определить, насколько возможности развития цифровой экономики соответствуют целям и задачам обеспечения экономической безопасности в условиях пандемии, к которым, на наш взгляд, следует отнести:

- сохранение человеческих ресурсов, в том числе обеспечение населения медицинскими услугами и создание социальных гарантий при росте безработицы и бедности;
- поддержка предпринимательства в отраслях экономики, которые в наибольшей мере пострадали от карантинных мер;
- предотвращение инфляции и поддержание потребительского спроса, достаточного для того, чтобы предотвратить общий спад производства и рост цен.

Прежде всего, необходимо выявить, имеется ли какая-либо зависимость между уровнем внедрения цифровых технологий в экономику, уровнем экономической безопасности стран и масштабами кризиса, вызванного коронавирусом, в отдельных странах. С этой целью сравним такие показатели, как индекс экономической безопасности, методика расчета которого была предложена нами в одном из предшествующих исследований [4], индекс развития ИКТ (информационно-коммуникационных технологий), характеризующий уровень цифровизации экономики, и темпы роста ВВП как показатель, быстро реагирующий на любые негативные процессы в хозяйственной системе (таблица 1).

Таблица 1 - Показатели экономического положения в отдельных странах мира

Страны	Динамика ВВП в 2020 году	Индекс экономической безопасности	Индекс развития ИКТ
Германия	-10,1%	0,856	8,22
Испания	-18,5%	0,798	7,66
Италия	-12,4%	0,772	7,04
Китай	- 13 %	0,701	5,05
Республика Корея	-3,3%	0,811	8,85
Россия	-9,5-10%	0,689	7,07
США	-33%	0,845	8,19

Таджикистан	5,5%	0,561	-
Франция	-13,8%	0,814	8,12
Япония	- 27,8%	0,836	8,43

Составлено по: Рейтинг качества жизни в странах мира. Гуманитарная энциклопедия: Исследования [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий, 2006–2020 (последняя редакция: 26.05.2020). URL: https://gtmarket.ru/ratings/quality-of-life-index/info_ (дата обращения: 21.10.2020); Индекс человеческого развития. Гуманитарная энциклопедия: Исследования [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий, 2006–2020 (последняя редакция: 26.05.2020). URL: <https://gtmarket.ru/ratings/human-development-index> (дата обращения: 21.10.2020); Индекс глобальной конкурентоспособности. Гуманитарная энциклопедия: Исследования [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий, 2006–2020 (последняя редакция: 26.05.2020). URL: <https://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index/info> (дата обращения: 21.10.2020); Рейтинг стран мира по уровню процветания. Гуманитарная энциклопедия: Исследования [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий, 2006–2020 (последняя редакция: 21.05.2020). URL: <https://gtmarket.ru/ratings/legatum-prosperity-index/info> (дата обращения: 21.10.2020); Экономический кризис: как упал ВВП в разных странах мира [Электронный ресурс]. URL: <https://actualcomment.ru/ekonomicheskij-krizis-kak-upal-vvp-v-raznykh-stranakh-mira-2007311809.html> (дата обращения: 21.10.2020); Дадабаева З. Таджикистан и коронавирус: что будет с экономическим развитием? [Электронный ресурс]. URL: <https://cabar.asia/ru/tadzhikistan-i-koronavirus-chto-budet-s-ekonomicheskim-razvitiem> (дата обращения: 21.10.2020); Индикаторы цифровой экономики: 2019: статистический сборник / Г. И. Абдрахманова, К. О. Вишневский, Л. М. Гохберг и др.; Нац. исслед. ун-т И60 «Высшая школа экономики». – М.: НИУ ВШЭ, 2019. – 248 с.

Данные таблицы дают несколько неожиданный результат: какой-либо зависимости между представленными в ней показателями не наблюдается. В частности, экономика Таджикистана демонстрирует рост, при том, что в группе выделенных стран у республики самый низкий индекс экономической безопасности, а данные по индексу развития ИКТ в международной отчетности отсутствуют. В то же время экономики США и Китая, считающиеся ведущими цифровыми экономиками мира, на долю которых приходится 75% мирового рынка облачных вычислений [5, с. 4], демонстрируют спад, а в США даже больший, чем тот, который был в этой стране во время Великой депрессии. Из этого следует, что системы безопасности и направления развития анализируемых экономик строились без учета угроз, которые возникли в ходе пандемии, в результате чего ведущие экономики мира оказались не готовы к новым вызовам.

В связи с этим возникает необходимость определить, какие угрозы оказались новыми для мира и какие меры могут быть приняты для их ликвидации, а также каким образом необходимо развивать цифровую экономику, чтобы это давало результат в условиях пандемии.

К новым угрозам экономической безопасности в условиях пандемии, на наш взгляд, можно отнести следующие:

-проблемы трудовых мигрантов, в том числе нехватку трудовых ресурсов из-за отсутствия возможности для свободной миграции трудящихся;

- подорожание продовольствия из-за разрыва коммуникаций;
- возрастание нагрузки на экономику из-за социальных расходов в связи с массовыми заболеваниями;
- банкротство предприятий и организаций, чья деятельность была ограничена карантинными мерами;
- потеря рабочих мест;
- общий спад экономики из-за спада деятельности сектора услуг;
- инфляция из-за финансовых вливаний в экономику в форме социальных выплат и льгот по поддержке предпринимательства.

Сегодня затраты отдельных государств на ликвидацию последствий коронавируса колоссальны: Германии – \$1,4 трлн (37% ВВП), Италии – \$402 млрд (20% ВВП), США – \$2 658,3 млрд (12,4% ВВП) [6, с. 24], что не может в итоге не сказаться на темпах инфляции и - в долгосрочной перспективе - без принятия соответствующих мер послужит очередным дестабилизирующим фактором. Ситуация может сложиться таким образом, что отдельные проблемы сегодня будут решены за счет продолжения рецессии завтра. Поэтому необходимо четко понимать, какой результат может быть получен и на какие жертвы мы готовы пойти для плавного выхода из кризиса.

Экономику Таджикистана в перспективе также могут ожидать определенные трудности, связанные с сокращением поступлений средств от трудовых мигрантов. Сегодня страна в наибольшей мере обеспечивает приток средств в экономику за счет экспорта трудовых ресурсов, но, поскольку способ включения поступающих средств в хозяйственный процесс сложен и проходит в несколько этапов, сокращение поступлений скажется на динамике основных макроэкономических показателей не сразу.

Основной проблемой в любой стране мира на текущий период остается спад деятельности в секторе услуг. Большая часть потерь пришлась на сектор туризма и международные пассажирские перевозки, которые оказались практически полностью исключены из процесса хозяйствования. Кроме того, необходимо быть готовыми к тому, что после завершения пандемии восстановление данных отраслей потребует дополнительных затрат, связанных с необходимостью восстановления инфраструктуры.

Самые серьезные угрозы на текущем этапе имеют социально-экономический характер и напрямую снижают уровень и качество жизни населения. С одной стороны, несмотря на все усилия государства не допустить повышения цен на продовольственные товары, данный процесс все же имеет место, так как при разрыве коммуникаций возникает естественный дефицит отдельных видов продовольствия, цены на них увеличиваются, что влечет повышение цен на смежные и похожие товары и, в итоге, приводит к росту цен на все виды товаров. С другой стороны, рост числа безработных и уменьшение доходов домохозяйств снижает уровень благосостояния населения. Ситуация осложняется ростом числа больных, которые даже при развитой медицине и бесплатной медицинской помощи вынуждены затрачивать значительные средства на лечение и реабилитацию, при этом оказавшись временно нетрудоспособными, то есть потеряв, по крайней мере, часть дохода. Данная ситуация уже приводит во многих странах к социальным конфликтам, выражающимся в акциях протеста.

В этих условиях требуется принять срочные меры, которые, на наш взгляд, напрямую связаны с переходом к цифровой экономике.

По оценке Всемирного банка, полномасштабное внедрение цифровых технологий

в экономику создаст следующие эффекты:

- повышение инклюзивности и снижение уровня бедности;
- повышение доступности и качества медицинского обслуживания;
- снижение стоимости и повышение доступности массового образования;
- снижение негативного воздействия на окружающую среду;
- сокращение уровня преступности, повышение доступности финансовых сервисов, безопасность дорожного движения [7, с. 153].

Также исследователи отмечают: «Развитие цифровой экономики обеспечит возможность коммуникаций, обмена идеями и опытом. Площадки в интернете позволят объединять усилия для создания бизнеса, поиска сотрудников, партнеров, ресурсов и рынков сбыта. Цифровые технологии также смогут сыграть ключевую роль в обучении сотрудников, обмене знаниями, реализации инновационных идей, в том числе и в социальной сфере» [8, с. 56].

Таким образом, будут решаться наиболее острые проблемы, оказывающие дестабилизирующее воздействие на экономику, и в полной мере будут достигнуты цели, выделенные нами выше как основные цели обеспечения экономической безопасности в условиях пандемии.

Возникает вопрос: что необходимо сделать для развития цифровой экономики в Республике Таджикистан?

Очевидно, что уровень цифровизации экономики республики чрезвычайно низок. Как было отмечено выше, страну даже не включили в Международный рейтинг по индексу развития ИКТ. При этом в 2019 году общий объем произведённых платных услуг в сфере информации и связи составил всего 1 915 702,9 тыс. сомони, или 0,25% от ВВП, и уменьшился по сравнению с предыдущим годом на 0,8% [9]. В Таджикистане сегодня отчетливо прослеживается сокращение цифровых технологий в экономике. Так, в 2017 году только 2 514 тыс. жителей республики, или 28,15%, являлись пользователями Интернета [10], в то время как в среднем по миру данный показатель составляет 53%, а по СНГ достигает 71,3% [11].

На этом этапе в первую очередь необходимо разработать полноценную государственную программу перехода к цифровой экономике. Вместе с тем также требуется уже сейчас принимать активные меры для ликвидации угроз экономической безопасности, вызванных коронавирусом. С этой целью может быть сделано следующее:

1. Всемирная поддержка развития интернет-технологий и ресурсов для создания необходимой базы. Эти меры позволят отечественным предпринимателям получить доступ к международным торговым площадкам и снизят остроту проблемы из-за разрыва коммуникаций. Также в результате будут созданы условия для формирования системы дистанционного образования.
2. Основу цифровой экономики составляет цифровая грамотность населения. Требуется разработать бесплатный курс цифровой грамотности и обеспечить его внедрение в школах вместо курса информатики, а также сделать доступным для всех граждан страны.
3. С развитием цифровых технологий может решиться проблема безработицы за счет создания дистанционных курсов повышения квалификации. Подобные курсы получили широкое распространение на Западе и в ведущих компаниях России, когда работодатель принимает на работу специалиста без особой квалификации, но в течение одного-трех месяцев обязует пройти онлайн-курс, который сформирует необходимые навыки.

4. Отечественные производители и торговые компании получают доступ к международным электронным рынкам, что расширит ассортимент ввозимых товаров и снизит закупочные цены за счет наличия большего числа предложений.

В целом развитие цифровой экономики в Республике Таджикистан требует целенаправленных действий и принятия целого ряда мер, в наиболее общей форме представленных на рисунке 1.

Рисунок 1. Меры по развитию цифровой экономики в Республике Таджикистан

Обеспечение реализации указанных мер позволит сформировать базу для развития цифровой экономики в стране, решить ряд управленческих и социально-экономических проблем и будет способствовать формированию системы экономической безопасности нового уровня, выводящего Таджикистан на более высокую ступень экономического развития и открывающего оптимальные перспективы для хозяйствующих субъектов и для экономики в целом.

Список использованной литературы:

1. Буторов А.С. Пандемия COVID-19 и её влияние на мировую туристическую индустрию//Вестник МГУКИ. 2020. № 2 (94). С. 116-125.
2. Удалов Д.В. Цифровая трансформация социально-экономического пространства// Вестник СГСЭУ. 2020. № 3 (82). С. 33-36.
3. Толстых В.В. Роль и влияние социального фактора на национальную безопасность Российской Федерации в современном полицентричном мире // Academy. 2020. № 5 (56). С.92-97.

4. Блиничкина Н.Ю. Взаимозависимость экономической безопасности и уровня жизни населения: теоретический ракурс// Вестник Самарского государственного экономического университета. 2020. № 6 (188). С. 9-15.
5. Доклад о цифровой экономике - 2019. Создание стоимости и получение выгод: последствия для развивающихся стран (обзор). – Женева: Организация Объединенных Наций, 2019. – 16 с.
6. Бобков А.В., Шадрина Н.А Демпфирование угроз личной безопасности в парадигме современных вызовов// ФриБ. 2020. № 2. С. 22-28.
7. Бахман Д.А. Перспективы развития цифровой экономики// Новые технологии. 2019. № 2 (48). С. 149-157.
8. Попов Е. В., Семячков К. А. Особенности управления развитием цифровой экономики // Менеджмент в России и за рубежом. 2017. №2. С. 54–61.
9. Социально-экономическое положение Республики Таджикистан, январь – декабрь / Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. - Душанбе, 2020. - 309 с.
10. Статистический ежегодник Республики Таджикистан / Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. - Душанбе, 2018. - 482 с.
11. Интернет-доступ (мировой рынок) [Электронный ресурс]. URL: [https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F.%D0%98%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF_\(%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9_%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%BE%D0%BA\)#.D0.98.D0.BD.D1.82.D0.B5.D1.80.D0.BD.D0.B5.D1.82-.D0.B0.D1.83.D0.B4.D0.B8.D1.82.D0.BE.D1.80.D0.B8.D1.8F_.D0.B2_.D0.BC.D0.B8.D1.80.D0.B5](https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F.%D0%98%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF_(%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9_%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%BE%D0%BA)#.D0.98.D0.BD.D1.82.D0.B5.D1.80.D0.BD.D0.B5.D1.82-.D0.B0.D1.83.D0.B4.D0.B8.D1.82.D0.BE.D1.80.D0.B8.D1.8F_.D0.B2_.D0.BC.D0.B8.D1.80.D0.B5) (дата обращения: 27.10.2020).

Reference Literature:

1. Butorov A.S. COVID-19 and its Sway over World Touristic Industry // Bulletin of MSUKI. 2020. #2 (94). – pp. 116 – 125.
2. Udalov D.V. Digital Transformation of Social-Economic Space // Bulletin of SGSEU. 2020, #3 (82). – pp. 33 – 36.
3. Tolstykh V.V. Role and Affection of Social Factor upon National Security of Russian Federation in Contemporary Polycentric World // Academy. 2020. #5 (56). – pp. 92 – 97.
4. Blinichkina N.Yu. Interdependence of Economic Security and Population's Living Standard: Theoretical Foreshortening // Bulletin of Samara State University of Economics. 2020. #6 (188). – pp. 9 – 15.
5. The Report on Digital Economy – 2019. Creation of Cost and Profit Obtaining: Aftermath for Developing Countries, 2019. – 16 pp.
6. Bobkov A.B., Shadrina N.A. Dempfing of the Threats to Personal Security in the Paradigm of Modern Challenges // Free B. 2020. #2. – pp. 22 – 28.
7. Bakhman D.A. Prospects for Digital Economy Development // New Technologies, 2019, #2 (48). – pp. 149 – 157.
8. Popov Ye.V., Semyachkov V.A. Peculiarities of Management with Digital Economy Development // Management in Russia and abroad. 2017, #2. – pp. 54 – 61.
9. Social-Economic State of Tajikistan Republic, January – December // The Agency of Statistics under the Auspices of Tajikistan Republic President. – Dushanbe, 2020. – 309 pp.

10. *Statistical Annual of Tajikistan Republic // The Agency of Statistics under the Auspices of Tajikistan Republic President. – Dushanbe, 2018. – 482 pp.*
11. Internet-Access (World Market) [Electronic Resource]. URL: [https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F:%D0%98%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF_\(%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9_%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%BE%D0%BA\)#.D0.98.D0.BD.D1.82.D0.B5.D1.80.D0.BD.D0.B5.D1.82-.D0.B0.D1.83.D0.B4.D0.B8.D1.82.D0.BE.D1.80.D0.B8.D1.8F_.D0.B2_.D0.BC.D0.B8.D1.80.D0.B5](https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F:%D0%98%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF_(%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9_%D1%80%D1%8B%D0%BD%D0%BE%D0%BA)#.D0.98.D0.BD.D1.82.D0.B5.D1.80.D0.BD.D0.B5.D1.82-.D0.B0.D1.83.D0.B4.D0.B8.D1.82.D0.BE.D1.80.D0.B8.D1.8F_.D0.B2_.D0.BC.D0.B8.D1.80.D0.B5) (Date of request: 27.10.2020).

УДК 332
ББК 65.050.22

**СИЁСАТИ
ИДОРАКУНИИ
ДАВЛАТӢ
ДАР НИЗОМИ
ИҚТИСОДИ БОЗОРИИ
МИНТАҚА**

Бойматов Алиҷон Азизович д.и.и., профессори кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва минтақа; **Хайдарова Муслима Ҳусейновна**, унвонҷӯи кафедраи иқтисодиёти корхонаҳо ва минтақаи донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон (Таджикистан, Худжанд)

**ПОЛИТИКА
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УПРАВЛЕНИЯ В
РЫНОЧНОЙ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
СИСТЕМЕ РЕГИОНА**

Байматов Алиджон Азизович, д-р экон.наук., профессор кафедры экономики предприятий и региона ТГУПБП; **Хайдарова Муслима Ҳусейновна**, соискатель кафедры экономики предприятий и региона ТГУПБП (Таджикистан, Худжанд)

**POLICY OF PUBLIC
ADMINISTRATION IN
THE MARKET
ECONOMIC SYSTEM OF
THE REGION**

Baymatov Alidjohn Azizovich, Dr. of Economics, Professor of the department of the economy of enterprises; **Haydarova Muslima Huseinovna**, claimant for candidate degree of the department of the economy of enterprises under and region the TSULBP (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: muslimakhon_2002@mail.ru

Калидвожаҳо: сиёсати идоракунӣ, ҳадафҳо, рушди устувор, стратегия, барнома, низоми иҷтимоӣ иқтисодӣ, минтақа, минтақаҳои муаммоӣ, бозор, тавозун, ҳоҷагии минтақавӣ

Масъалаҳои ташаккули сиёсати идоракунӣ рушди минтақа баррасӣ шудаанд. Таваҷҷӯи махсус ба муайян кардани роҳҳои расидан ба ҳадафҳои рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ва экологии минтақа, шароити зарурӣ барои рушди устувор ва фаъолияти ҳоҷагидори минтақаи вилояти Суғд дар стратегияи дурнамо то соли 2030 дода мешавад. Самтҳои тақдирӣ сохторҳои таъкили идоракунӣ рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ва мавқеи онҳо дар низоми иқтисодиёти минтақавӣ пешниҳод карда шудааст. Зарурати тадқиқоти равандҳои идоракунӣ «минтақаҳои дорои мушкилот» - ро бо алоқамандии мавҷудияти иқтисодии захиравӣ асоснок карда, аломати ҷойгиришавии ҷуғрофии ҳудудҳо, инчунин норасоии захираҳои молиявии худӣ барои ҳалли масъалаҳои дорои аҳамияти минтақавӣ ва ҷумҳуриявӣ қайд карда мешавад.

Ключевые слова: политика управления регионом, устойчивое развитие, стратегия, программа, социально-экономическая система, проблемные районы, рынок, равновесие, региональное хозяйство

Рассмотрены проблемы формирования политики управления региональным развитием. Особое внимание уделено определению путей достижения социально-экономических и экологических целей развития региона, условий, необходимых для устойчивого развития и функционирования регионального хозяйства Согдийской области в стратегической перспективе - до 2030 года. Предложены направления совершенствования организационных структур управления социально-экономическим развитием и их место в экономической системе региона. Обосновывается необходимость

исследования процессов управления проблемными районами, связанного с наличием в них ресурсного потенциала. Выделяется признак географического расположения территорий, а также недостаток у них собственных финансовых ресурсов для решения проблем, имеющих региональное и национальное значение.

Key-words: policy of management with the region, objectives, sustainable development, strategy, programme, social-economic system, region, problemic districts, market, equilibrium, regional economy

The article dwells on the problems of formation in regard to the policy of management with regional development. Special attention is paid to determination of the ways targeted at an achievement of social-economic and ecological goals of the development of the region, the conditions necessary for sustainable development and functioning of regional economy in Sughd viloyat in a strategic perspective – up to 2030. The author proposes trends of perfection relating to organizational structures of management with social-economic development; the place of the latters in the economy system of the region being determined as well. The necessity of exploring the processes of management with problemic areas connected with availability of potential resources is well-grounded. Such items are singled out as a sign of geographic location of territories and a dearth of their own financial resources for solving the problems of both regional and national importance.

Дар давраи гузариш ба муносибатҳои иқтисоди бозоргонӣ сиёсати идоракунии минтақавӣ торафт нақши намоёнро мебозад ва дар ин раванд зарурати ба эътибор гирифтани тамоми тағйироти иқтисодиро, ки дар доираи барномаҳои рушди бозори кишвар амалӣ карда мешаванд, талаб менамояд.

Истифодаи муассири сиёсати идоракунии минтақавӣ ба натиҷаҳои омӯзиши иқтисодии захираҳои табиӣи ҳудуд ва тақрири таҳлили он, демография ва шӯғли аҳоли, сатҳи сифати зиндагӣ, ҳамкориҳои бозорҳои минтақавӣ ва механизмҳои идоракунии ин равандҳо асос ёфтааст [1, с. 64].

Дар шароити муосир, масъалаи ҷойгиронии қувваҳои истеҳсолкунанда дар ҳудудҳо ба назардошти истифодаи самараноки захираҳои табиӣ ва иқтисодӣ, ҳамчун омилҳои рушди иқтисодӣ ва баланд бардоштани неқӯаҳволии аҳолии ҳудуд ба миён гузошта мешавад. Бинобар ин зарурати омӯзиши равандҳои ҳаётан муҳим, ки дар минтақаҳои кишвар ба амал омада истодаанд, меафзояд. Сухан дар бораи муайян кардани моҳияти равандҳо ва падидаҳои нав дар сиёсати идоракунии минтақавӣ бо ташаккули иқтисодиёти бозоргонӣ ва тақмили механизмҳои таъмини рушди устувори минтақавӣ меравад. Ба қатори онҳо пеш аз ҳама, раванди ташаккули бозорҳои молии минтақавӣ бо хусусияти ҳоси рушд ва таъсири муштараки талабот ва пешниҳоди молу хидматҳо, муайян кардани робитаи байни рушди иқтисодӣ ва ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ, таҳия ва асоснок кардани қабули қарорҳои идоракунии минтақавӣ ва таъминоти технологӣ - иттилоотӣ дохил мешаванд. Моҳиятан, бо назардошти хусусиятҳои шароити иқтисоди марҳилаи ниҳонии гузариш ба муносибатҳои бозорӣ барои таъмини устувории низоми иҷтимоӣю иқтисодии минтақаҳо равишҳо ва усулҳои кофӣи муассирро муайян кардан ва истифода бурдан зарур аст.

Тавре ки таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ нишон медиҳад, сиёсати идоракунии минтақавӣ, ки ба таъмини рушди устувор равона шудааст, аз хусусиятҳои ҳоси мавқеи

жойгиршавии ҷуғрофии минтақаҳо ва сатҳи таъминоти онҳо бо захираҳои табиӣ ва иқтисодӣ вобаста аст.

Сиёсати фаъоли минтақавии идоракунии давлатӣ ба баробарсозии сатҳи рушди иҷтимоию иқтисодии қисматҳои алоҳидаи ҳудуд мусоидат мекунад ва дар ин робита муносибати ғуноғуни давлат ба онҳо асоснок аст. Бояд қайд кард, ки барномаҳои минтақавии рушди иҷтимоию иқтисодӣ бо иштироки мақомоти давлатӣ беш аз пеш механизми асосии татбиқи сиёсати идоракунии минтақавии раванди рушди устувор мегардад [2, с. 15].

Онҳо тақрибан дар ҳама минтақаҳо дар муддати муайян ва бо хусусияти хоси худ таҳия ва амалӣ карда мешаванд ва асосан аз вазъи молиявии кишвар ва шаклҳои дастгирии давлатӣ вобастаанд. Ҳангоми муайян кардани афзалиятҳои рушди устувор, ҳадафҳо ва вазифаҳои барномаи минтақавӣ, ки дар доираи сиёсати идоракунии минтақавӣ амалӣ мешаванд, бояд на танҳо ба интихоби принципҳои баробарӣ ва самаранокӣ, балки ба ҷустуҷӯи тавозуни оптималии байни онҳо, инчунин тақсими оқилонаи ваколатҳо ва захираҳо байни марказ ва минтақаҳо диққати махсус дода шавад. Аксари чораҳое, ки аз ҷониби давлат амалӣ мешаванд, ҳадафҳои минтақавӣ надоранд, аммо ҳамаи конунҳо ё барномаҳои нави ҳукумат ифодаи муайяни фазои доранд.

Сиёсати идоракунии минтақавӣ дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ падидаи доимӣ ҳисобида мешавад, танҳо равишҳои татбиқи он тағйир меёбанд. Масалан солҳои 20-ум ва 30-юм асри XX хусусияти хоси сиёсати идоракунии минтақавӣ кӯмаки фаврӣ ба минтақаҳо буд, солҳои 50-70-ум бошад сиёсати минтақавӣ бо воситаи тақсими даромади умумии мамлакат дар байни минтақаҳо бо назардошти таъмини рушди баробари онҳо сурат мегирифт. Дар миёнаи солҳои 70-ум асри гузашта, дар раванди амалӣ гардонии сиёсати идоракунии минтақавӣ диққати асоси ба таҷдиди хоҷагидорӣ маҳал дар асоси истифодаи зиёди иқтисодӣ дохилии минтақа дода шуд. Дар ин давра Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун минтақаи агросаноатии ИҚШС, дар тақсими умумииттифокии меҳнат ба истеҳсоли ашёи хом, аз қабилӣ нахи пахта, меваю сабзавот ва як қатор дигар маҳсулоти саноати сабук, хӯрокворӣ ва кӯҳӣ махсус гардонда шуда буд. Аз ҷониби ҳукумати иттифокӣ дар тамоми ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ сиёсати ягонаи минтақавии идоракунии амалӣ карда мешуд [3, с.163].

Ҳадафи асосии сиёсати идоракунии минтақавӣ дар шароити рушди мустақилии Ҷумҳурии Тоҷикистон тақвияти ҳамгироии иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, ҳалли зиддиятҳои дар натиҷаи номуносибии рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаҳои ғуноғун ба миён омада ва роҳҳои рафъи ақибмонии онҳо мебошад.

Вазифаҳои минтақаҳо ва ҳудудҳои маҳаллӣ бо вазифаи умумии рушди иқтисоди миллии кишвар зич алоқаманданд. Татбиқи сиёсати идоракунии минтақавӣ ба ҳалли вазифаҳои зерин асос ёфтааст, ки аз беҳамтоии шароити табиӣ ва иқтисодӣ ва хусусиятҳои фаъолияти иқтисодии минтақа бармеоянд:

- мусоидат ба рушд ва ҳамроҳангсозии сохтҳои ноҳияҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ ақибмонда дар минтақаҳо, махсусан минтақаҳои кӯҳистон, наздикӯҳӣ ва наздисарҳадӣ, ки хоҷагиҳои онҳо ба туфайли гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ, фаъолияти худро аз рӯи принципҳои бозорӣ ташкил намуданд;
- андешидани тадбирҳо дар сатҳҳои ғуноғуни ҳукумати давлатӣ оид ба паст кардани сатҳи бекорӣ, ташкили кӯмаки давлатӣ ба ҷавонон ва шахсоне, ки дар бозори меҳнат қувваи корӣ пешниҳод намуданд;

- мусоидат ба рушди кишоварзӣ тавассути ташаккули босуръати сохторҳое, ки ба талаби бозори мувофиқанд, ташкили инфрасохтор дар доираи ислоҳоти бахши кишоварзӣ иқтисодиёти минтақавӣ;
- дар раванди ҳавасмандгардонии рушди иқтисодиёт ва такмили ташкилии ҳаёти аҳоли дар деҳот, зичии аҳоли, ки дар онҳо махсусан паст аст, ба эътибор гирифта шавад.

Равандҳои ҷаҳонишавӣ дар рушди иқтисоди ҷаҳонӣ таҳияи усулҳои нави назариявӣ методӣ ва амалиро барои ташаккули роҳҳои рушди стратегияи иқтисодии кишвар дар доираи ҳудудҳои маъмурӣ - субъектҳои алоҳидаи Тоҷикистон тақозо мекунанд.

Аҳамияти аввалиндараҷа ба раванди минтақакунонии ислоҳоти иқтисодӣ додан зарур аст, ки он таъдиди назари ҳаматарафаи схемаҳо ва сохторҳои идоракунии давлатии ҳудудҳоро дар асоси таърифи возеҳи принципҳо, ҳадафҳо, вазифаҳо ва функцияҳои ҳар як сатҳи ҳокимият дар назар дорад. Дар ин бобат, аҳамияти ҷустуҷӯи роҳҳои муносиб гардонии рушди низомҳои иқтисодӣ дар сатҳи ноҳия ба раванди минтақавӣ қардани кишвари хурд, ки рӯ ба афзоиш аст, меафзояд.

Бо истифода аз назарияҳои муосир таҳияи усулҳои амиқи концептуалии идоракунии минтақавӣ рушди иқтисодии ҳудуд ба мақсад мувофиқ аст.

Истифодаи равишҳои концептуалӣ дар раванди идоракунии минтақавӣ, фароҳам овардани шароити зеринро талаб мекунанд:

Якум, тарзи самараноки ҷойгиронии истехсолоти саноатӣ ва корхонаҳои инфрасохтории ҳудудҳои алоҳидаро, ки рушди «фазои иқтисодӣ»-ро таъмин менамояд, дар асоси наздик будан ба манбаъҳои ашёи хом ва қувваи қарбӣ, инчунин ба мавзеи фурӯш ва истеъмоли аҳоли интиҳоб менамоянд.

Дувум, рушди «сохторӣ» ба услубе асос ёфтааст, ки сатҳи муносиби сохтор ва андозаи истехсолот самаранокии идоракунии минтақавиро муайян қарда, истифодаи пурраи бартарҳои ҳудудро таъмин мекунанд.

Севум, рушди «маҷмӯӣ», ки ба ташаккули муносибати муназзам ба идоракунии ҳудудҳо дар сатҳҳои гуногуни рушди иқтисодӣ ва ҳолати функционалии тичорат дар доираи воҳидҳои алоҳидаи ҳудудӣ асос ёфтааст.

Чорум, рушди «нуқтагӣ», ки моҳияти он дар маҳдуд будани фазои истехсолӣ ва манфиатҳои мақомоти давлатию маҳаллӣ зоҳир мегардад.

Рушди устувори минтақа бо мафҳуми «фазои иқтисодӣ» алоқамандии зич дорад, зеро он нуқтаи ибтидоиро дар бораи ҳудуд ва параметрҳои иҷтимоӣ иқтисодии он, қутббандии фазоии субъектҳои иқтисодӣ ва фарқи байни иқтисодиёти минтақахоро ташкил медиҳад [4, с.55].

Аз микдори зиёди таърифҳои ин мафҳум, ба назари мо, таърифи зерин ёбони ҷабул аст: фазои иқтисодӣ ҳудуди серодам ва дорои бисёр нуқтаҳои аҳолинишин, корхонаҳои саноатӣ, минтақаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдёфта ва фароғатӣ, шабакаҳои нақлиётӣ ва муҳандисӣ, инчунин мавҷудияти робитаҳои зич байни объектҳои дар он мавҷуда мебошад.

Ҳар як ҳудуди минтақа фазои дохилии ҳудуд дорад, ки дорои объектҳои зиёд ва робита бо фазои беруна мебошад.

Бидуни коҳиш додани нақши қарбӣ имрӯза ва ҳаррӯзаи мақомоти идоракунии давлатӣ дар сатҳҳои гуногуни ҳокимият, бояд диққати асосиро ба таҳияи стратегияи

рушди устувори минтақавӣ ва дар ин замина муайян кардани роҳҳои асосии баланд бардоштани сатҳ ва сифати зиндагии аҳоли диҳем. Аз ин лиҳоз, аҳамияти таҳия ва қабули барномаҳои минтақавӣ барои рушди дурнамои иҷтимоию иқтисодӣ меафзояд. Маҳз онҳо метавонанд бо асоснокӣ ва суботқории кофӣ дар татбиқи тадбирҳо дар шароити рушди устувори иқтисоди минтақа тағйироти кулӣ ва сифатӣ ворид кунанд.

Аз ин рӯ, ба назари мо, зарурати таҳияи Барномаи рушди устувори иҷтимоию иқтисодии вилояти Суғд то соли 2030 муҳим аст. Ҳамзамон, зарур аст, ки аз шумораи олимон, мутахассисон, раисони шахру ноҳияҳо, аз ҷумла муовинони роҳбарони вилоят гурӯҳҳои эҷодӣ созмон дода, барномаҳои ҳамаҷонибаи мақсадноки идоракунии равандҳои рушди устувори иқтисодии минтақа ва ҳудудҳои маъмурии он таҳия карда шаванд.

Пеш аз ҳама, бояд таҷрибаи андӯхтаи таҳияи барномаҳои қаблии рушди иҷтимоию иқтисодии вилояти Суғд истифода шавад. Ҳангоми таҳия ва татбиқи барномаи нави пешниҳодшуда бояд равишҳои стратегии рушди иқтисодиёти миллӣ ба назар гирифта шавад.

Ҳадафи умумии стратегии Барнома ба даст овардани имкониятҳои баробар барои зиндагӣ, кор, истироҳати ҳамаи шаҳрвандон, новобаста аз маҳалли зист ва таъмини устувори оилаҳо дар оянда мебошад.

Дар доираи барномаи рушди устувори иҷтимоию иқтисодии вилояти Суғд, ба ҳадафҳои стратегии зерин ноил шудан мумкин аст:

Ҳадафи иқтисодӣ: ташаккули иқтисоди репродуктивии минтақавӣ ва шароити мўътадил барои фаъолияти субъектҳои бозор, ки рушди устувори иқтисодиёти минтақа, сатҳи кофӣи шугли аҳоли ва афзоиши устувори даромади онро таъмин мекунанд.

Ҳадафи иҷтимоӣ: дар асоси истифодаи самараноки иқтисоди табиӣ, захиравӣ ва фарҳангӣ, ҳифз ва рушди навгонҳои анъанавӣ дар ташкили истеҳсолот, ки омилҳои рушди устувори минтақа мебошанд, фароҳам овардани шароит барои пурра қонеъгардонии афзоиш ёфтаистодаи талаботи аҳоли ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии онҳо, таъмини ободонии иҷтимоии ҷойҳои истиқомат, кор ва истироҳат, имконият пайдо мешавад.

Ҳадафи экологӣ: фароҳам овардани афкори ҷамъиятӣ ва шароити ташкилию иқтисодӣ барои ҳифзи муҳити табиӣ ва нигоҳ доштани таносуби устувори низоми иҷтимоию иқтисодӣ тавассути ҷойгиронии муносиби аҳоли ва қувваҳои истеҳсолкунанда дар минтақа.

Ноил гардидан ба ҳадафҳои стратегии Барномаи дурнамо талаб мекунад, ки се тадбири ба ҳам алоқаманди рушди иҷтимоию иқтисодии аввалиндарачаро ба он дохил карда шавад:

1. Анҷоми давраи гузариши иқтисоди минтақавӣ ба муносибатҳои бозорӣ.
2. Татбиқи тадбирҳое, ки метавонанд ба тағйироти сифатӣ дар истеҳсоли маҳсулоти рақобатпазир, инфрасохтори нақлиёт, истеъмоли энергия, инчунин - тағйирот дар соҳаҳои маориф ва тандурустӣ, идоракунии муҳити зист ва экология оварда расонанд.
3. Бартараф кардани тафовут дар сатҳи рушди иқтисодӣ ва таъмини неқӯаҳволии экологии минтақаҳои вилояти Суғд ва гузаронидани аксари онҳо ба траекторияи рушди устувор.

Барои ҳалли вазифаҳои стратегии Барномаи рушди иҷтимоию иқтисодии

вилояти Суғд то соли 2030 диққати худро ба татбиқи чорабиниҳо дар асоси истифодаи афзалиятҳои бадастовардаи табиӣ ва минтақавӣ равона кардан лозим аст.

Ба вазифаҳои асосии Барномаи дурномаи рушди устувори иҷтимоию иқтисодии минтақавӣ дохил мешаванд:

1. **Фароҳам овардани шароит барои рушди босуръати саноат ва ташаккули заминаи бахши иқтисоди рақамии минтақа.** Ин тадбир барои зуд бартараф намудани натиҷаи ақибмонии техникаи корхонаҳои соҳаи саноат (истихроҷи маъдан, сабук ва ҳӯрокворӣ, дар истехсоли доруворӣ ва ғ.) мусоидат мекунад. Зарурати фаврӣ иваз кардани технопарки мавҷуда, таъмини пешрафти технологӣ дар як қатор соҳаҳои асосии саноат, пурзӯр намудани қоидаҳои ҳифзи муҳити зист, риояи талаботи экологӣ ва истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва компютерӣ ба рушди саноат ва **бахши иқтисоди рақамии минтақа** вобаста мебошад.
2. Анҷом додани тағйироти институтсионалӣ ва тақмили сохторҳои идоракунии ташкилӣ дар дараҷаҳои гуногуни ҳукумати давлатӣ. Гузаронидани тадқиқотҳои илмӣ барои муайян кардани таносуби оптималӣ аз рӯи низоми «Марказ-Минтақа», инчунин ворид кардани ҷамоатҳо ба ҳайати мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот ба низоми иқтисодии ҷомеа ҳамчун ҷузъи ҷудонашаванда ва таркибии муносибатҳои иқтисодии одамон [5, с. 23].
3. **Истифодаи максималии омилҳои мусоиди рушди минтақа,** барқарорсозии афзоиши иқтисодии шаҳру ноҳияҳо дар заминаи нави босифат бо истифода аз принципҳои идоракунии бозор.

Хусусиятҳои хоси ҳудудҳои вилояти Суғд дар он аст, ки он аз ҷиҳати ҷуғрофӣ дар миёнаи минтақаи Осиёи Марказӣ ҷойгир буда, бо вилоятҳои Тошканд, Сирдарё, Қизилқоғзи, Самарқанд, Фарғона ва Намангонӣ Ҷумҳурии Ёзбекистон, вилоятҳои Баткент ва Ошӣ Қирғизистон ҳаммарз мебошад.

Табиист, ки алоқамандии мавзёҳои мухталифи минтақаи мо ҷаззобияти гуногуни беруна доранд. Одатан, инҳо робитаҳои тичоративу иқтисодӣ ва ҳешу таборӣ бо Панҷакент ва Самарқанд, Исфара ва Боткент, Қонибодом ва Қўқанд, Спитамен ва Беқобод, Ашт ва Қуст, Истравшан, Шаҳристон, Зафаробод ва шаҳри Қизилқоғзи ва ғайра мебошанд. Дар сурати барқарор кардан ва инкишоф додани ин робитаҳо дар оянда ҷаҳорҷўбаи муомилоти байниминтақавӣ ба таври назаррас густариш хоҳад ёфт.

Ҳамзамон, ба рушди робитаҳои байниминтақавии тичоративу иқтисодии вилояти Суғд бо шаҳру ноҳияҳои дигар минтақаҳои воқеъ дар қисматҳои шарқӣ ва ҷанубии Тоҷикистон, суръат бахшидан лозим аст. Маҷмаи инфрасохтори шохроҳи «Хучанд-Душанбе» ва истифодаи пурраи он дар давоми сол метавонад шаҳру ноҳияҳои вилояти Суғдро бо дигар минтақаҳои Тоҷикистон пайваст намуда барои беамонат баромадани ширкатҳо ба бозори ҷаҳонӣ, алалхусус Қин, Ҳиндустон, Афғонистон, Покистон ва дигар кишварҳо шароити муносиб фароҳам оварад. Роҳи «Хучанд-Душанбе» тамоми сол истифода мегардад!

Мубрамияти тадқиқоти равандроҳои идоракунии «минтақаҳои муаммой» ва афзоиши таваҷҷўҳ ба онҳо аз мавҷудияти иқтидори захиравӣ (истехсолӣ, меҳнатӣ, табиӣ, фароғатӣ ва ғ.) вобаста аст, ки истифодаи онҳо барои иқтисоди минтақа махсусан муҳим мебошад. Тарзи ҷойгиршавии ҷуғрофии «минтақаҳои муаммой»-ро афзалияти стратегии кишвар ҳисобидан мумкин аст. Дар баробари ин, «минтақаҳои муаммой» барои ҳалли

масъалаҳои дорои аҳамияти минтақавӣ ва ҷумҳуриявӣ бо қадри кофӣ захираҳои молиявии худӣ надоранд.

Аслан, ин ҳудудҳо наметавонанд муаммоҳои иҷтимоию иқтисодии ҳудро мустақилона ҳал кунанд ва ё имконияти истифодаи иқтидори фаровони ҳудро надоранд. Аз ин лиҳоз, онҳо ба дастгирии ғайридавлатӣ ниёз доранд.

Сухан дар бораи пурра баробар кардани сатҳи рушди иқтисодии ҳамаи ноҳияҳои вилояти Суғд намеравад. Моҳияти масъала дар ҷои дигар аст. Аввалин аз баски, минтақаҳо мавқеи гуногуни ҳудудӣ доранд сохтори иқтисодии онҳо фарқ мекунад, баробаркунии дараҷаи зиндагии аҳоли аз рӯи нишондиҳандаи маҷмӯи маҳсулоти минтақавӣ (МММ) ба ҳар сари аҳоли, ғайриимкон аст. Дувум, мувофиқи пешгӯиҳои неқбинона барои ба сатҳи миёнаи ноҳияҳои вилояти Суғд расидани минтақаҳои қафмонда ақаллан 15-20 сол лозим аст.

Аз ин рӯ, дар Барномаи дурнамои рушди иҷтимоию иқтисодии вилояти Суғд то соли 2030 ҳадафи нисбатан сода ва воқеъбинона - коҳиш додани ақибмонии минтақаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ суст рушдфтаро гузоштан лозим аст.

Бояд қайд кард, ки ноил шудан ба ин ҳадаф як қатор манфиатҳо дорад, ки пеш аз ҳама иборатанд аз:

- иштироки ғайридавлатӣ тамоми ноҳияҳо дар муносибатҳои бозорӣ, аҳоли ба ғайридавлатӣ соҳибкорӣ, ки ба манфиатҳои минтақавӣ ва байниминтақавӣ ҷавобгӯ мебошанд;
- ташкили шароити афзалиятнок барои рушди соҳибкории хурд ва миёна, ки ба қонеъ кардани талабот дар бозори маҳаллӣ ва алахусус ба шаклҳои ҳамкорӣ дар истеҳсолот равона карда шудаанд;
- ҷалби сармоягузориҳо барои истифодаи пурраи захираҳои табиӣ ва дар ин замина ташкили истеҳсоли молҳои воридотивазкунанда, ки барои қонеъ гардонидани талаботи истеъмолкунандагони дохилӣ ва хориҷӣ равона карда шудаанд [6, с. 35].

Ҳангоми таҳияи Барномаи дурнамои рушди иҷтимоию иқтисодии вилояти Суғд то соли 2030 ба назар гирифтани лозим аст, ки шумораи минтақаҳои муаммой ё минтақаҳои дорои имконоти захираҳои маҳдуд доранд, норасоии маблағҳои зарурӣ ҷой дорад, бояд зиёд набошад, дар акси ҳол кӯшишҳои давлат барои дастгирии онҳо бесамар хоҳад буд.

Бояд қайд намуд, ки дар «минтақаҳои муаммой» ду хатти камшавии фазои гуногунтаркиб, яъне – иҷтимоӣ ва иқтисодӣ мавҷуд аст, ки онҳо бо ҳам алоқаманд мебошанд. Тадқиқот нишон медиҳад, ки костаҳои фарқи байниноҳиявӣ дар сатҳи рушди иқтисодӣ воситаи муҳими ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ ва хусусан барои дар вилоят ба нишондиҳандаҳои миёна баровардани сатҳи ҳаёти аҳолии ин ноҳияҳо мебошад.

Барои ҳалли афзалиятноки масъалаи коҳиш додани фазои гуногуни иқтисодии вилояти Суғд, аз як тараф, имкониятҳои маҷмӯи иқтисодии ҳуди «минтақаи маммой» ва имконияти аз нав тақсим кардани захираҳои молиявии минтақа ва кишвар ба манфиати «минтақаи маммой» истифода мешаванд.

Дар Барномаи дурнамои рушди иқтисодӣ бояд ба мавқеъ ва истифодаи васеи иқтидори «минтақаи маммой» диққат диҳем. Бояд дарк кард, ки қобилияти ноҳия дар таъмини сатҳи зиндагии аҳоли ба андозаи ҳалкунанда бо самаранокии иқтисодиёт ва то ҳадде камтар аз ҳисоби субсидияҳои, ки аз бучетҳои марказӣ ва минтақавӣ ҷудо карда мешаванд, муайян карда мешавад.

Ташаққули стратегияи рушди устувор бояд ба эътибор гирифтани таъсири бисёр омилҳои муҳити беруна ва дохилии ғайрииқтисодӣ низоми иқтисоди асос ёбад. Рушди маҷмӯи саноатӣ, ки мавзеи мувофиқ барои ҷалби захираҳои сармоягузорӣ ба минтақа, таҳияи технологияҳои нав, шаклҳои ҳамкории байналмилалӣ ва усулҳои дурнамои ташкили истеҳсолот мебошад, ба мадди аввал гузошта мешавад.

Пайнавишт:

1. Пчелинцев О.С. Региональная экономика в системе устойчивого развития / О.С. Пчелинцев. – М.: Наука, 2004. – 258 с.
2. Тепл К. Организационная структура региональной политики Европейского союза // Регион: экономика и социология. - 1999. - №3. - С. 3-20.
3. Байматов А.А. Региональная политика устойчивого социально- экономического развития региона // Вестник Волгоградского института бизнеса. - 2017. - № 1 (38). - С.160-164.
4. Уськова Т.В. Управление устойчивым развитием региона: монография. - Вологда: ИСЭРТ РАН, 2009. –355 с.
5. Мартино, Луиджи де: Таджикистан: стабилизация отношений между центром и регионами. Вызовы и возможности. - Швейцария, Берн (на английском языке); Кыргызстан, Бишкек (на русском языке), 2005.- 45 с.
6. Байматов А.А. Стратегия устойчивого регионального развития (теория и практика). - Берн: «LAR»- LAMBERT ACADEMIC PUBLISHING, 2018. - 65с.

Reference Literature:

1. Pchelintsev O.S. Regional Economy in the System of Sustainable Development // O.S. Pchelintsev. – М.: Science, 2004. – 258 pp.
2. Tepl K. Organizational Structure of European Union Regional Policy // Region: Economy and Sociology. – 1999, #3. – pp. 3 – 20.
3. Baymatov A.A. Regional Policy of Sustainable Social-Economic Development of the Region // Bulletin of Volgograd of Business. 2017, #1 (38). – pp. 160 – 164.
4. Uskova T.V. Management with Sustainable Development of the Region: monograph. – Vologda: RAS ISERT, 2009. – 355 pp.
5. Martino, Luidgi de: Tajikistan: Stabilization of Relations between Centre and Regions. Challenges and Potentialities. – Switzerland: Bern (in English); Kyrgyzstan, Bishkek (in Russian), 2005. – 45 pp.
6. Baymatov A.A. Strategy of Sustainable Regional Development (Theory and Practice. Bern: “LAR” – LAMBERT ACADEMIC PUBLISHING, 2018. – 65 pp.

УДК- 33Т
ББК-65.9(5тадж)29

**ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИЙ
СЕКТОР КАК ФАКТОР
РАЗВИТИЯ
РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ**

Игамназаров Нурбекджон Имомназарович,
преподаватель кафедры товароведения и
таможенного дела ИЭТ ТГУК
(Таджикистан, Худжанд)

**СОҲАИ СОҲИБКОРӢ
ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ
ИҚТИСОДИ МИНТАҚА**

Игамназаров Нурбекҷон Имомназарович,
омӯзгори кафедраи молиносии ва ғаёлияти
ғумрукӣ ДИС ДДТТ (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**BUSINESS SECTOR
AS A FACTOR IN THE
DEVELOPMENT OF THE
REGIONAL ECONOMY**

Igamnazarov Nurbekjon Imomnazarovich, lecturer of
the department of commodity science and customs
under the IET TSUC (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: igamnazarov83@mail.ru

Ключевые слова: предпринимательство, повышение эффективности, хозяйствующие субъекты, матричный подход, развитие экономики региона, инвестиции, сальдо финансового результата

Рассмотрена эффективность развития предпринимательского сектора в Согдийской области Республики Таджикистан, основные проблемы и концептуальные вопросы его формирования. Выявлены тенденции развития, а также процессы, сдерживающие предпринимательскую деятельность. На основе статистических данных рассмотрен рост денежных и материальных вливаний в реальный сектор экономики, а также увеличение темпов выработки валового регионального продукта. Изучена общая эффективность развития предпринимательских структур. Отмечено, что матричный подход к оценке эффективности развития предпринимательского сектора на базе социально-экономических индикаторов дает возможность определить рейтинг региона. Рассмотрен так называемый региональный подход, предполагающий оценку эффективности развития предпринимательства с двух сторон. Проанализированы финансовые результаты предпринимательской деятельности, объем прибыли (+) или убытков (-) в экономике и эффективность предпринимательской деятельности в Согдийской области РТ по критерию «сальдо финансового результата».

Калидвожаҳо. субъектҳои соҳибкорӣ, ғаёлият, ғаёлияти соҳибкорӣ, баланд бардоштани самаранокӣ, иқтисодёти минтақа, минтақа, рушд, равишҳои методологӣ, сармоягузорӣ, сектори хусусӣ

Самаранокии рушди баҳии соҳибкорӣ дар вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон, муаммоҳои асосӣ ва масъалаҳои консептуалии ташаққули баҳии соҳибкорӣ дар вилояти Суғд таҳқиқ карда шудаанд. Тамоюлҳои рушд ва равандҳои маҳдудсозии ғаёлияти соҳибкорӣ дар минтақа ошкор карда шудаанд. Дар асоси маълумоти омӯрӣ, афзоиши воридоти нақдина ва моддии баҳии воқеии иқтисод, инчунин афзоиши сатҳи маҳсулоати ноҳолиси минтақавӣ дар вилояти Суғд баррасӣ карда шудаанд. Ҳолати умумии самаранокии рушди сохторҳои соҳибкорӣ дар минтақаи зикришудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯхта шудааст. Қайд карда мешавад, ки муносибати матритсавӣ дар арзёбии самаранокии рушди баҳии соҳибкорӣ дар минтақаҳо аз рӯи нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ имкон медиҳад, ки рейтингҳои минтақаҳо муайян карда шавад.

Ҳамчунин муносибати ба истилоҳ минтақавӣ, ки арзёбии самаранокии рушди соҳибкориро аз ду ҷониб дар бар мегирад, баррасӣ карда шуд. Натиҷаҳои молиявии фаъолияти соҳибкорӣ, ҳаҷми фоида (+) ё зиён (-) дар иқтисодиёти вилояти Суғд ва самаранокии фаъолияти соҳибкорӣ дар вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи меёри «тавозуни натиҷаҳои молиявӣ» таҳлил карда шудаанд.

Key words: *business entities, functioning, entrepreneurial activity, increasing efficiency, economy, region, development, methodological approaches, private sector investment*

The article discusses the effectiveness of the development of the business sector in the Sughd region of the Republic of Tajikistan. The main problems and conceptual issues of the formation of the business sector in Sughd region are investigated. The tendencies of development and processes of restraint of business activity in the region are revealed. On the basis of statistical data, the growth processes and the increase in the volume of cash and material injections in the real sector of the economy, as well as the increase in the rate of gross regional product in Sughd region are objectively considered. The general state of the effectiveness of the development of entrepreneurial structures in the specified region of the Republic of Tajikistan has been studied. It is noted that the matrix approach in assessing the effectiveness of the development of the business sector in the region based on socio-economic indicators makes it possible to determine the rating of the region. The so-called regional approach, which involves assessing effectiveness of entrepreneurship development from two sides is canvassed as well. Financial results of entrepreneurial activity, volume of profit (+) or losses (-) in the economy of Sughd region and efficiency of entrepreneurial activity in Sughd region of the Republic of Tajikistan were analyzed according to the criterion of “balance of financial result”.

Главным стратегическим документом, дающим право на ведение предпринимательской деятельности на территории Республики Таджикистан, является Конституция – Основной закон, являющийся юридической базой всего действующего законодательства суверенного государства. В Конституции страны дана гарантия и определены все аспекты ведения свободной экономической предпринимательской деятельности, закреплён механизм рыночных отношений. Гарантированы создание и функционирование единого общенационального рынка, свободное перемещение товаров, услуг и финансовых средств по всей территории государства, поддержка и развитие добросовестной конкуренции, недопущение экономической деятельности, направленной на создание монополии и недобросовестной конкуренции.

На основе Конституции, Гражданского кодекса и других конституционных законов, для обеспечения юридическо-правовой базы для предпринимательской деятельности в стране, с начала обретения суверенитета и по настоящее время принято достаточно много нормативно-правовых актов, законов, подзаконных нормативно-правовых документов. В этом контенте хотелось бы отметить принятые только в последние годы законодательные акты в сфере обеспечения прав граждан и юридических лиц на осуществление свободной предпринимательской деятельности. К числу таковых относятся: Закон Республики Таджикистан от 26 июля 2014 г., №1107 «О государственной защите и поддержке предпринимательства» [1], Закон Республики Таджикистан №1417 от 30 мая 2017 г. «О защите конкуренции» [2] и др.

В отличие от других социально-экономических систем, в условиях рыночных

форм хозяйствования приобретает особую актуальность эффективное развитие предпринимательских структур. Поскольку только эффективно действующие субъекты частного сектора могут быстро и успешно адаптироваться к непредсказуемым условиям рыночной конъюнктуры и к изменениям внешней среды. Отсюда исходит, что эффективность развития предпринимательских структур является гарантом, т.е. залогом их дальнейшего функционирования, обеспечивает стабильное положение на рынке, привлекает капиталодержателей к размещению инвестиций, дает возможность для получения кредитов и в конечном итоге характеризует успешность функционирования. Говоря иначе, чем выше эффективность работы субъектов, осуществляющих хозяйственную деятельность, тем ниже вероятность их банкротства и выше устойчивость к внешним рискам.

В связи с этим в хозяйственной практике растет потребность в повышении эффективности работы предпринимательских структур, что является залогом решения многих социально-экономических проблем в развитии региона. Поэтому вначале следует изучить общее состояние эффективности развития предпринимательских структур в конкретном административно-территориальном пространстве, таковым в нашем случае является экономика Согдийской области. С одной стороны, это позволит определить состояние развития предпринимательского сектора в регионе и выявить направления влияния в его экономике, оценить проблемы и определить общие контуры их решения ради обеспечения устойчивого развития.

Согдийская область по основным макроэкономическим показателям, в частности по выпуску валового регионального продукта, объёму промышленного производства, продукции сельского хозяйства, по перевозке грузов и пассажиров, внешнеторговому обороту (экспорт и импорт), платным услугам населению, по вводу в действие основных фондов занимает одно из лидирующих мест среди других регионов Республики Таджикистан.

Трудовые ресурсы составляют в среднем за год 1 615,5 тыс. человек, а численность населения, занятого на предприятиях по формам их собственности, таково: всего занято в экономике 807,7 тыс. человек. В том числе: в государственной – 136,6; в частной – 403,1; в коллективной – 260,6; в смешанной с иностранным участием – 7,4 тыс. человек [5, с. 75].

Среднегодовая численность работающих - 408,2, тыс. человек, из этого числа в реальном секторе экономики трудятся 258,8 тыс. человек, а в секторе услуг заняты 149,4 тыс. человек [5, с. 76].

Таблица 5 - Распределение среднегодовой численности работающих по найму по видам экономической деятельности в экономике Согдийской обл. за 2019 г. [5, с. 76]

Вид деятельности	Занятость	
	тыс. чел.	%
Реальный сектор		
Сельское хозяйство, охота и лесоводство	219,6	53,8
Рыболовство	0,1	0,02
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	8,8	2,2
Обрабатывающая промышленность	21,6	5,3
Электроэнергия, газ и водоснабжение	4,2	1,0
Строительство	4,5	1,1

Сектор сферы услуг		
Оптовая, розничная торговля и ремонтные услуги	6,5	1,6
Гостиницы и рестораны	1,8	0,4
Транспорт и складское хозяйство	3,0	0,7
Почта и связь	0,8	0,2
Финансовая деятельность	5,8	1,4
Операции с недвижимым имуществом, аренда и коммерция	5,8	1,4
Государственное управление, оборона, соцстрахование	10,7	2,6
Образование	71,3	17,5
Здравоохранение и социальные услуги	35,0	8,6
Прочие коммунальные, социальные и персональные услуги	8,7	2,1

По данным таблицы видно, что в Согдийской области в структуре занятости по видам экономической деятельности доминирующее место принадлежит сельскому хозяйству - 53,8 % работающих. Это, разумеется, исходит из специфики республики, где значительная часть населения проживает в сельской местности и занята в основном ведением дехканских фермерских хозяйств, что относится к аграрному предпринимательству.

Промышленность области на текущем этапе развития страны представлена 633 действующими предприятиями, которые в 2018 году произвели продукцию на сумму 11 498,4 млн сомони. Это в процентном соотношении составляло 48,1% от промышленной продукции республики. Если быть более конкретным в цифрах, то можно указать, что в 2018 году в области выработано 752 млн кВт/часов электроэнергии, произведено 43,2 млн штук строительного кирпича, 40,0 тыс. тонн хлопкового волокна, 2 487 тыс. кв. метров ковров и ковровых изделий. В аграрном секторе произведено 272,4 тыс. тонн зерна, 415,9 тыс. тонн картофеля, 110,3 тыс. тонн хлопка-сырца, 517,9 тыс. тонн овощей, 113,8 тыс. тонн бахчевых продовольственных культур и т.д. Капитальные вложения в развитие экономики Согдийской области в 2018 году составили 1 514 773,8 тыс. сомони, или 11,3% от их общего объема в республике.

В сфере образования сегодня в области функционирует 261 дошкольное учреждение, где воспитываются 42,3 тыс. детей, 928 дневных общеобразовательных учреждений (в них 533,7 тыс. обучающихся), 21 учреждение среднего профессионального образования (21,7 тыс. обучаемых) и семь учреждений высшего профессионального образования (43,1 тыс. студентов).

Культурно-просветительские услуги населению в области оказывают 355 массовых и универсальных библиотек с общим фондом книг и журналов 2,5 млн экземпляров; 233 клубных учреждения, семь театров и 15 музеев. Жилищный фонд области равен 30 418,1 тыс. кв. метров общей площади, или 11,4 кв. метра на одного жителя. Городской жилищный фонд составляет 9 878,3 тыс. кв. метров. Из общей площади жилищного фонда 1,9%, или 579,6 тыс. кв. м составляет государственный общественный жилищный фонд и фонд жилищно-строительных и жилищных кооперативов. В области 174 больничных учреждения. Мощность амбулаторно-поликлинических учреждений составляет 82,6 посещений в смену на 10 тыс. населения. Населению области оказывают медицинские услуги 5 143 врача всех специальностей и 17 393 лиц среднего медицинского персонала [5, с. 25, 74, 76].

В экономической науке и практике существует достаточно много методических подходов к оценке эффективности развития предпринимательских структур в региональной социально-экономической системе. Одной из них является оценка

эффективности деятельности предпринимательства на основе регионального подхода. Согласно ему, имеются две стороны этого вопроса: первая – оценка эффективного развития предпринимательства в контексте его влияния на социально-экономическое развитие регионов, а вторая, наоборот, - влияние региональной политики, связанной с поддержкой эффективного развития предпринимательства.

Каждая из сторон имеет собственные показатели. Сначала остановимся на первой, согласно которой анализируются роль и место предпринимательского сектора в развитии региона. Для этого проанализируем экономическую эффективность региональной предпринимательской деятельности в контексте рассмотрения конкретных показателей. Это доля предпринимательского сектора в производстве ВРП, доля занятых в бизнес-структурах, среднегодовая стоимость основных производственных фондов, число предпринимательских структур, объём оборотных средств, количество индивидуальных предпринимателей, величина капитальных вложений, финансовые результаты работы предпринимательских структур, дебиторская и кредиторская задолженность и др. [6; 7], а далее - социальные показатели. Социальный аспект будет проработан на основе показателей уровня жизни населения, доходов, занятости, безработицы и др.

Предполагаем, что при анализе эффективности развития предпринимательского сектора и определении его вклада в экономику региона предпочтительно изучить финансовые результаты деятельности предпринимательских структур, поскольку этот показатель характеризует итоговый результат, т.е. определяет уровень достижения поставленных целей, а также характеризует степень использования ресурсов. На основе этого подхода можно даже сделать выводы об уровне конкурентоспособности той или иной территории в общем показателе по региону. Наиболее эффективным можно считать предпринимательский сектор района, который имеет высокую долю в общем финансовом показателе региона, а также высокие положительные темпы роста. На базе этих двух показателей можно построить матрицу, чтобы определить рейтинг районов, где имеется наибольшая эффективность развития предпринимательской деятельности. Фактические данные, необходимые для построения матрицы, отражены в таблице 1.

Таблица 1 - Сальдо финансового результата предпринимательской деятельности, объём прибыли (+) или убытков (-) в экономике Согдийской области
(в сомони) [4, с. 171, 173, 216; 5, с. 217]

Районы и города Согдийской области	Годы					
	2012	2014	2015	2016	2017	2018
Всего по области	+10464,3	+43564,5	+56833,0	+28825,8	+11806,5	+12382,2
Айнинский р-н	-	-101,1	+332,5	-13,3	+250,2	+260,0
Аштский р-н	+5,6	+98,1	-11,4	+70,1	+696,5	+730,0
Бабаджангафуровский р-н	+2320,1	-568,0	+8250,8	+9362,1	-6425,6	-6735,9
г. Бустон	-3031,8	+2463,8	+1518,6	+1069,1	+2055,0	+2154,5
г. Гулистон	+460,6	+406,4	+2976,9	+7042,5	+2739,1	+2872,7
Деваштичский район	-	+113,7	+296,6	+81,0	+66,8	+74,3

Зафарабадский район	+18,6	+272,6	+138,0	-154,9	+544,9	+569,6
г. Истиклол	-	+216,0	+3493,7	+5,4	-	-
г. Истаравшан	+114,5	+3462,8	+1508,3	+536,3	+560,5	+581,9
г. Исфара	+2717,5	+3566,1	+3778,5	+1589,2	+2353,1	+2464,0
Канибадамский район	+771,8	+1611,6	+610,9	+92,3	-675,4	-705,8
Матчинский район	+75,2	-271,7	+297,2	+286,0	+30,1	+37,1
г. Пенджикент	+923,2	+297,6	+362,6	+305,9	+255,6	+272,4
Спитаменский район	-331,1	+88,9	+760,3	+7,9	-1142,8	-1201,0
г. Худжанд	+6256,7	+32709,9	+31247,7	+7950,8	+8719,2	+9138,1
Джабборрасуловский район	+196,2	-860,3	+1164,0	+548,3	+1853,7	1944,0
Шахристанский район	-32,8	+54,8	+107,8	+47,1	-74,4	-74,3

Расчёты автора.

По данным таблицы видно, что в районах и городах Согдийской области финансовый результат предпринимательской деятельности не всегда является положительным. Говоря иначе, среди них имеются районы и города, которые завершают год с убытком. С определенной точки зрения это является закономерным, поскольку изменение рыночной конъюнктуры не всегда оказывает положительное воздействие на деятельность хозяйствующих субъектов. Например, в Айнинском районе за весь рассматриваемый период финансовый результат предпринимательской деятельности был отрицательным в 2014, 2016 гг., в Аштском районе – в 2015 году, в Бабаджангафуровском районе – в 2017-18 гг., в Зафарабадском районе - в 2016 г., в Канибадамском, Спитаменском, Шахристанском районах - в 2017-18 гг., и т.д. В другие периоды финансовые результаты предпринимательской деятельности в районах и городах Согдийской области были положительными. Это означает, что предпринимательский сектор постепенно самоутверждается и занимает собственное место в развитии Согдийской области. Общепринято, что сальдо финансовых результатов является наиболее явным результирующим индикатором развития предпринимательских структур, поскольку его положительное значение отражает непосредственный вклад бизнеса в экономику региона. Ведь его уровень зависит от эффективного использования ресурсов, имеющихся в распоряжении предпринимателей, и от региональных условий хозяйствования. Поэтому при анализе конкурентоспособности региона мы ориентируемся на показатель роста финансовых результатов и его удельный вес в общем показателе по региону. Здесь наиболее эффективными можно считать районы и города, в которых предпринимательский сектор имеет значительный удельный вес в общем показателе финансового результата по региону. В этом контексте здесь мы оцениваем уровень эффективности развития предпринимательства по критерию «сорбированный финансовый результат» на примере районов и городов Согдийской области, исходные данные по которому приведены в таблице 2.

Таблица 2 - Данные для построения матрицы для анализа эффективности предпринимательской деятельности в Согдийской области по критерию «сальдо финансового результата» [3, с.175; 5, с. 217]

Показатель	2012 г.		2018 г.		2018 /2012, во сколько раз
	сумма, сомони	уд. вес, %	сумма, сомони	уд.вес, %	
Согдийская область, всего	+10464,3	100	+12382,2	100	1,18 раза
Айнинский район	-	-	+260,0	2,1	-
Аштский район	+5,6	0,05	+730,0	5,9	130,35 раза
Бабаджангафуровский район	+2320,1	22,2	-6735,9	-54,4	-2,90 раза
г. Бустон	-3031,8	-29	+2154,5	17,4	-0,71 раза
г. Гулистон	+460,6	4,4	+2872,7	23,2	6,23 раза
Девашгичский район	-	-	+74,3	0,6	-
Зафарабадский район	+18,6	0,2	+569,6	4,6	30,62 раза
г. Истиклол	-	-	-	-	-
г. Истаравшан	+114,5	1,1	+581,9	4,7	5,08 раза
г. Исфара	+2717,5	26,0	+2464,0	19,9	0,90 раза
Канибадамский район	+771,8	7,4	-705,8	-5,7	-0,91 раза
Матчинский район	+75,2	0,7	+37,1	0,3	0,49 раза
г. Пенджикент	+923,2	8,8	+272,4	2,2	0,29 раза
Спитаменский район	-331,1	-3,2	-1201,0	-9,7	-0,62 раза
г. Худжанд	+6256,7	59,8	+9138,1	73,8	1,46 раза
Джабборрасуловский район	+196,2	1,9	+1944,0	15,7	9,90 раза
Шахристанский район	-32,8	-0,3	-74,3	-0,6	-2,26 раза

Расчеты автора.

По данным таблицы видно, что среди районов и городов Согдийской области наибольший удельный вес в 2018 году по критерию «сальдо финансового результата» принадлежал городу Худжанду - 73,8%, потом следовали города Гулистон - 23,2% и Исфара - 19,2, и так далее. Что касается темпов роста данного индикатора во временном измерении, то здесь доминируют Джабборрасуловский, Зафарабадский и Аштский районы и т.д.

В Согдийской области среди районов с лучшими показателями преобладают те, которые находятся в верхнем правом квадрате, а те, которые находятся в нижнем левом поле, характеризуются неразвитостью предпринимательского сектора. На территории Согдийской области уровень развития предпринимательской деятельности считается лучшим по сравнению с другими в городе Худжанде, в

Исфаринском и Истравшанском районах, а к числу тех, которые характеризуются как низкоэффективные в развитии предпринимательства, относятся Шахристанский, Матчинский и Деваштичский районы. Отсюда исходит, что ради обеспечения сбалансированного развития предпринимательских структур на территории области сегодня требуется разработка эффективных мер по поддержке предпринимательских структур областными и районными органами государственной власти. Меры будут считаться эффективными только тогда, когда действительно улучшатся условия для ведения бизнеса и в каждом районе активизируется предпринимательский потенциал.

Таким образом, матричный подход к оценке эффективности развития предпринимательского сектора в регионах на базе социально-экономических индикаторов дает возможность определить рейтинг регионов по практическому использованию предпринимательского потенциала, а также разработать конкретные стратегические меры на перспективу в части оптимального использования экономических резервов региональных органов государственной власти Республики Таджикистан.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Таджикистан «О государственной защите и поддержке предпринимательства» // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2014 г., №7, ч. 2, ст. 404; 2015 г., №3, ст. 216; Закон РТ от 30.05.2017, №1436.
2. Закон Республики Таджикистан «О защите конкуренции» // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан, 2017г., №5, ч.1, ст.274.
3. Статистический ежегодник Согдийской области. – Худжанд: Главное управление Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан в Согдийской области, 2013. – 328 с.
4. Статистический ежегодник Согдийской области. – Худжанд: Главное управление Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан в Согдийской области, 2018. – 375 с.
5. Статистический ежегодник Согдийской области. – Худжанд: Главное управление Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан в Согдийской области, 2019. – 361 с.
6. Нешиной А. С. Концептуально-методические основы комплексной оценки эффективности региональной системы поддержки и развития малого предпринимательства в г. Москве // Финансовый менеджмент. 2002. № 5. URL: <http://www.fmman.ru/articles/2002/5/651.html>
7. Мезенцева Е.В. Методика сравнительной социально-экономической оценки предпринимательства на субфедеральном уровне // Концепт. 2012. - № 9. URL: <http://www.covenok.ru/koncept/2012/12120.htm>.

Reference Literature:

1. The Law of the Republic of Tajikistan "On State Protection and Support of Entrepreneurship" // Tidings of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan, 2014, No. 7, part 2, art. 404; 2015, No. 3, Art. 216; Law of the Republic of Tajikistan of 05/30/2017, No. 1436
2. The Law of the Republic of Tajikistan "On Protection of Competition" // Tidings of the Supreme Council of the Republic of Tajikistan, 2017, No. 5, part 1, article 274

3. *Statistical Annual of Sughd Region.* - Khujand; Central Directorate of the Agency on Statistics under the Auspices of the President of the Republic of Tajikistan in Sughd Region, 2013 - p. 175
4. *Statistical Yearbook of the Sughd Region.* - Khujand; Main Directorate of the Agency on Statistics under the President of the Republic of Tajikistan in the Sughd Region, 2018 -P. 171,173,216
5. *Statistical Annual of Sughd Region.* - Khujand; Central Directorate of the Agency on Statistics under the Auspices of the President of the Republic of Tajikistan in Sughd Region, 2019 - P. 25,74,76,217.
6. Neshitoi A.S. Conceptual-Methodological Foundations of a Comprehensive Assessment of the Effectiveness of the Regional System of Support and Development of Small Business in Moscow // Financial management. 2002. # 5. URL: <http://www.fmman.ru/articles/2002/5/651.html>
7. Mezentseva E.V. Methodology for Comparative Socio-Economic Assessment of Entrepreneurship at Subfederal Level // Concept. 2012. # 9. URL: <http://www.covenok.ru/koncept/2012/12120.htm>.

УДК 355 3.001

ББК 68.724

**МЕТОДИКА ОЦЕНКИ
ОПЕРАТИВНОСТИ
УПРАВЛЕНИЯ
МАТЕРИАЛЬНО-
ТЕХНИЧЕСКИМ
ОБЕСПЕЧЕНИЕМ
КОАЛИЦИОННОЙ
ГРУППИРОВКИ ВОЙСК
ОДКБ**

**МЕТОДИКА И АРЗЁБИИ
ФАВРИЯТИ
ИДОРАКУНИИ
ТАЪМИНОТИ
МОДДИЮ ТЕХНИКИИ
ГУРҲИ ҚҶШУНИ
КОАЛИТСИОНИИ США**

**METHODOLOGY
FOR ASSESSING
THE EFFICIENCY
OF LOGISTICS
MAINTENANCE
OF CSTO
COALITION
GROUP OF
TROOPS**

Стулов Сергей Владимирович, канд. экон. наук, докторант очной штатной докторантуры Вольского военного института материального обеспечения Военной академии материально-технического обеспечения; **Шишковский Владимир Геннадьевич**, начальник курса факультета организации вещевого обеспечения Вольского военного института материального обеспечения (Россия, Вольск)

Стулов Сергей Владимирович, н.и.и., докторант докторантуры рӯзонаи Донишқадаи ҳарбии таъминоти моддии Волски Академияи ҳарбии таъминоти моддию техники; **Шишковский Владимир Геннадиевич**, сардори курси факултети ташикли таъминоти ашъи Донишқадаи ҳарбии таъмини моддӣ (Русия, Волск)

Stulov Sergei Vladimirovich, candidate of economical sciences, Doctoral student of full-time tenured doctoral study Volsk Military Institute of Material Support under the Military Academy of Logistics Maintenance; **Shishkovsky Vladimir Gennadievich**, head of the course under the faculty of ammunition provision organization attached to Volsk Military Institute of Logistics Maintenance, Russian Federation, Saratov oblast, Volsk 414291 (Russia, Volsk)
E-MAIL: sergei-stulov007@mail.ru

Ключевые слова: методика, система управления, коалиционная группировка, оперативность, оценка, войска, материально-техническое обеспечение, модель

Представлена оценка оперативности управления материально-техническим обеспечением коалиционной группировки войск Организации Договора о коллективной безопасности, которая существенно влияет на эффективность исследуемого процесса в целом. В основу проведения исследования взят системный подход, позволяющий рассмотреть изучаемый объект как комплекс взаимосвязанных подсистем, объединённых общей целью - раскрыть его внутренние и внешние свойства. Согласно заключению, новизна предлагаемой методики, в отличие от ранее существующих, учитывает напряженность деятельности войск ОДКБ и позволяет оценить оперативность управления (принятия решения) материально-техническим обеспечением коалиционной группировки в современной операции. Достоверность и обоснованность методики подтверждается достаточно полным учётом многократно проверенных исходных данных, соответствием полученных значений результатам учений.

Вожаҳои калидӣ: методика, низоми идоракуни, гуруҳи коалитсионӣ, фаврият, арзёбӣ, қўшун, таъмини моддӣ-техникӣ, амсила

Арзёбии фаврияти идоракунии таъминоти моддӣ-техникии гурӯҳи коалитсионии қўшуни Созмони Шартнома дар бораи амниятӣ дастаҷамъӣ, ки ба самарабахии раванди мавриди тадқиқ умуман таъсири назаррас мерасонад, пешниҳод шудааст. Тадқиқот дар заминаи муносибати низомманд иҷро шудааст, ки имкон медиҳад, объекти мавриди омӯзиш чун маҷмӯи зернизомҳои ба ҳамдигар алоқаманд, ки бо мақсади умумӣ - ошкор сохтани қоидаҳои дохилӣ ва берунӣ он муттаҳид шудаанд, баррасӣ гардад. Навовариҳои методикаи пешниҳодишуда дар он аст, ки он бар хилофи методикаҳои пештара ба ҳисобгирии ташаннуқи фаъолияти қўшуни ШТАД-ро таъмин мекунад ва ба арзёбии фаврияти идоракунии (қабули қарорҳои) таъминоти моддӣ-техникии гурӯҳи коалитсионӣ дар амалиёти муосир имкон фароҳам меорад. Этимодбахӣ ва мудаллали методикаро нисбатан пурра ба ҳисобгирии додаҳои ибтидоии бисёрқарата санҷида шуда, мувофиқати қиматҳои ҳосила бо натиҷаҳои таҷқҳо тасдиқ мекунад.

Key words: methodology, management system, coalition grouping, efficiency, assessment, troops, logistics maintenance, model

The article considers the assessment of the efficiency in regard to logistics maintenance of the coalition group of troops of the collective security Treaty Organization, which significantly affects the effectiveness of the process under study as a whole. The research is based on a systematic approach that allows us to consider the object under study as a complex of interconnected subsystems united by a common goal-to reveal its internal and external properties. According to the authors of the article, the novelty of the proposed methodology, in contrast to previously existing ones, takes into account an intensity of their activities and allows us to assess the efficiency of managing (making decisions) the logistics maintenance of CSTO coalition group of troops in a modern operation. The authenticity and substantiation of the methods in question are confirmed with adequately full monitoring of initial data checked multiple times and correspondence between the obtained meanings and the results of maneuvers.

Одним из основных требований к управлению МТО, а следовательно, и к функционированию органа управления материально-техническим обеспечением, является его оперативность, которая существенно влияет на эффективность исследуемого процесса в целом. В связи с изменениями, происходящими в структуре системы органов управления МТО коалиционной группировки войск (сил) ОДКБ, рассматривая условия функционирования системы управления МТО, следует отметить, что вопрос повышения оперативности принятия решения по-прежнему актуален.

В условиях постоянно возрастающего дефицита времени на подготовку к предстоящей операции постоянно возрастает ответственность заместителя командующего армией по МТО и должностных лиц отдела МТО коалиционной группировки войск (КГВ) за оперативность принятия решений.

Имеется противоречие между существующими возможностями по оперативности принятия решения на МТО КГВ с потребностями, временем, фактически затрачиваемым ОУ МТО на принятие решения и директивно установленным командующим КГВ, а также составом ОУ и возлагаемыми на него задачами. Существующий научно-методический аппарат в достаточной мере не учитывает всех факторов, влияющих на оперативность принятия решения ОУ МТО КГВ.

Исходя из этого, для достижения цели исследования и с учетом установленных границ возникает необходимость в разработке методики оценки оперативности управления материально-техническим обеспечением общевойсковой армии на основе

моделирования функционирования органов управления материально-техническим обеспечением в процессе принятия решения.

В основу проведения исследования взят системный подход, позволяющий рассмотреть изучаемый объект как комплекс взаимосвязанных подсистем, объединённых общей целью - раскрыть его внутренние и внешние свойства. С целью оценки состояния изучаемого объекта целесообразно использовать ряд моделей: графическую, структурно-функциональную и информационную.

Процесс моделирования ОУ МТО в процессе принятия решения и его место в системе управления МТО КГВ в соответствии с теорией сложных систем [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7] предполагает определённую этапность.

На первом этапе осуществляется общее описание задачи, выделение её элементов и параметров, даются характеристики этих элементов, производится установление взаимосвязей с другими системами в процессе принятия решения. Завершается этап разработкой графической, структурно-функциональной и информационной моделей, на основе которых осуществляется выбор параметров, показателей и критериев оценки оперативности.

Второй этап предусматривает преобразование разработанных моделей в моделирующие алгоритмы, на базе которых составляются программы и проводится эксперимент на электронной вычислительной машине (далее ЭВМ).

Структурно-логическая схема разработки комплекса моделей функционирования органов управления МТО ОА по принятию решения представлена на рисунке 1.

Целесообразно рассматривать оперативность принятия решения ОУ МТО в рамках его эффективности. Существует множество определений эффективности, из которых следует, что это соотношение между затратами на какие-либо мероприятия и получаемыми результатами. Так как деятельность ДЛ носит целенаправленный характер, то данное соотношение является мерой достижения поставленной цели. А численным выражением этой меры служат показатели эффективности.

Целью управления МТО является эффективное использование потенциальных возможностей сил и средств МТО при выполнении поставленных в операции задач в установленные сроки [8]. Показатели, которые в наибольшей степени отражают цель деятельности, выступают в качестве критериев оценки ее эффективности.

Оценка эффективности целенаправленных процессов включает: определение показателей эффективности, определение требований к эффективности, формулирование критерия оценки и саму оценку.

Исходя из этого, представляется возможным определить основные требования к параметру эффективности ОУ МТО КГВ по принятию решения:

- параметр должен допускать сравнение получаемого эффекта с затратами сил и средств;
- параметр должен определять структуру системы, значения её критериев;
- параметр должен обеспечить должностному лицу чёткое представление о физическом смысле каждого из сравниваемых вариантов и степени достижения поставленной цели в каждом из них;
- в качестве параметра может приниматься показатель, который имеет явное доминирование над другими показателями, а остальные показатели выступают в качестве ограничений.

Оценка эффективности в военной области имеет свои особенности, однако при этом должны соблюдаться ее общие принципы.

Рисунок 1 – Структурно-логическая схема разработки комплекса моделей обоснования показателей оперативности принятия решения на МТО КГВ

При оценке эффективности системы управления МТО обычно применяются две группы параметров: оперативные и военно-экономические. Первые характеризуют степень достижения цели безотносительно к затратам сил и средств, а вторые - затраты сил и средств на достижение цели.

Существует несколько способов выбора параметров оценки эффективности: составление дробного параметра (критериальной функции), ранжирование параметров в порядке важности, формирование интегрального или комплексного параметра в виде суммы частных с учетом их «веса»; выделение главного параметра и использование других в качестве вспомогательных или ограничительных [9].

Применительно к функционированию ОУ МТО по принятию решения, целесообразно использование последнего способа выбора параметра оценки эффективности. Причем в качестве главного параметра выделяется тот, который в наибольшей степени соответствует конечным целям деятельности ОУ МТО на ее конкретном этапе – в процессе принятия

решения. Остальные параметры будут вспомогательными (ограничительными), в пределах которых ведется оптимизация главного.

Такой подход позволяет, во-первых, связать параметр оценки эффективности с конкретной главной целью функционирования ОУ МТО, во-вторых, избежать некоторого субъективизма исследователя (экспертов) в определении ранга параметров и «весовых» коэффициентов при «свертывании» нескольких параметров в один интегральный. К тому же, например, интегральный параметр, как правило, не является линейной функцией от слагаемых отдельных параметров, а представляет собой довольно сложную зависимость. Кроме того, все «свертываемые» параметры должны быть одного порядка, что очень редко встречается в реальных процессах.

В данном исследовании обоснование показателей оперативности принятия решения на МТО КГВ проводилось на основе определения целей и построения «дерева» целей (рисунок 2), то есть параметры конструируются таким же образом, как и цель, на основе какого-нибудь формального подхода.

По степени формализации цели управления МТО КГВ должны быть четко сформированными и поддающимися формализованному описанию. При наличии на одном уровне нескольких характеристик целевого состояния возможны два подхода: в качестве цели организации признается одна из наиболее важных характеристик; при невозможности выделения главной характеристики в качестве целей принимаются несколько из них.

Рисунок 2 – Фрагмент дерева целей управления МТО КГВ

Анализ «дерева» целей позволил выявить ряд закономерностей: общая цель (C_0) подлежит декомпозиции, то есть разбивается на подцели, те в свою очередь - еще на подцели сверху вниз до тех пор, пока они не будут настолько конкретными, чтобы их можно было реализовать в процессе принятия решения. Вертикальные связи при декомпозиции являются необходимыми и наиболее важными, так как их нарушение ведет к срыву достижения конечной цели. Цели различных уровней могут быть противоречивыми. Противоречивость не исключается и между целями одного уровня, поэтому при выборе параметра оценки путей достижения таких целей надо либо добиваться их компромисса, либо жертвовать менее важной целью для достижения более важной.

Цели нельзя выбирать независимо от средств, поэтому иерархия целей, построенная сверху вниз, должна быть оценена с позиций сил и средств, необходимых для их достижения. При организации управления МТО КГВ в операции не существует «застывшей» структуры целей, изменение условий его функционирования, состава сил, средств и возможностей по формализации и оценке проблем неизбежно ведет к изменению или корректировке целей. Оптимальному состоянию управления МТО КГВ будет соответствовать их наилучшее состояние.

Определим главную цель функционирования ОУ МТО в рассматриваемый период Π_0 . Очевидно, что она будет исходить из цели, стоящей перед системой МТО КГВ, заключающейся в полном и эффективном использовании возможностей подчиненных СЧО МТО при выполнении задач по МТО. Так как ОУ МТО оказывают опосредованное (через подчиненные СЧО МТО) влияние на достижение цели МТО КГВ, то главной целью их функционирования будет выполнение задач по принятию решения на МТО КГВ в указанные сроки и в требуемом объеме. Целью более низкого порядка является обеспечение такого уровня функционирования ОУ МТО, который позволил бы достичь главной цели. Таким образом, после определения цели становится возможным выбор соответствующих параметров. Такой подход применен Е.В. Шишкиным [10].

Дерево целей управления МТО КГВ в операциях включает цели и их показатели, представленные в таблице 1.

В структуре «дерева» целей повышения оперативности принятия решений на МТО ОА в операциях, построенного с учетом указанных принципов, прослеживаются следующие группы показателей:

-цель повышения оперативности принимаемого решения на МТО ОА и ее декомпозиция;

-цель повышения качества (обоснованности) принимаемого решения на МТО ОА и ее декомпозиция.

Таблица 1 – Основные показатели оперативной и графической модели по оперативным задачам

Ц ₀ – главная цель управления МТО КГВ	полное и эффективное использование возможностей подчиненных СЧО МТО при выполнении задач по МТО
Ц ₁ ; Ц ₂ – цели второго уровня	повышение оперативности принимаемого решения на МТО КГВ; повышение качества (обоснованности) принимаемого решения на МТО КГВ – в ограничениях

Ц _{1.1} , Ц _{1.2} , Ц _{1.n} – цели третьего уровня	сокращение времени для сбора и обработки информации; повышение производительности ДЛ по работе с полученной информацией; достижение максимальной достоверности информации; достижение оптимальности объема обрабатываемой информации; уменьшение перерывов в работе органов управления; приобретение максимальной степени автоматизации функций органов управления; достижение высокой надежности технических средств управления; приобретение высокого уровня надежности программного обеспечения; усовершенствование технологии принятия решения на МТО; модернизация организационно-штатной структуры ОУ МТО; полный учет факторов, влияющих на оперативность принятия решения, и т.д.

Максимальное использование возможностей СЧО МТО в решающей степени зависит от своевременности принятия (уточнения) решения на МТО войск в операции и своевременности постановки и доведения задач. Чем меньше требуется времени на осуществление цикла управления, тем больше времени предоставляется на подготовку и действия СЧО МТО. Чтобы оперативность и качество управления МТО не вступали в противоречие, необходима всесторонняя аргументированность принимаемых решений. Основательность в исследовании рассматривается как степень приближения выбранного решения к оптимальному. По сравнению с оперативностью основательность является более сложным и менее исследованным понятием, так как требует выхода на уровень внешних параметров или на субъективизм, что неудовлетворительно с методологической точки зрения, поэтому целесообразным будет отнести его к ограничениям.

Таким образом, параметром эффективности функционирования ОУ МТО по принятию решения служит оперативность, определяемая временем её фактической реализации в отношении к директивному. Отсюда следует, что оперативность принятия решения определяется временем, затрачиваемый ДЛ ОУ на комплекс входящих в него мероприятий. Значит показателем, определяющим оперативность принятия решения, в данном случае будет естественным считать время выполнения поставленной задачи, т.е. время выполнения определенного объема работ (мероприятий) в установленный (заданный) срок:

$$K_{оп} = \frac{T_{рф}}{T_{рд}} \rightarrow \min, \quad (1)$$

при $T_{рф} \leq T_{рд}$; $0 < K_{оп} \leq 1$,

где $T_{рф}$ – время, фактически затрачиваемое ОУ на принятие решения, ч;

$T_{рд}$ – директивное время принятия решения, ч.

Ограничением при этом будет степень (полнота) выполнения задач ОУ МТО.

Так как каждая работа характеризуется трудоемкостью, т.е. трудозатратами, выраженными, например, в человеко-часах с учетом качества выполнения данной работы, то весь объем работ может быть выражен в единицах трудоемкости. Трудоемкость в общем случае является случайной величиной.

Деятельность ОУ в военное время отражает работу ОУ в динамике боевых действий. Как известно, в этих условиях значительно возрастают потоки информации, поступающей от вышестоящего командования, от подчиненных СЧО МТО и соседей, а влияние фактора времени выработки объективного решения на успешность выполнения боевой задачи приобретает решающее значение. В силу динамичности изменения обстановки, принятые решения могут подлежать корректировке в условиях, существенно отличающихся от тех, при которых эти решения были приняты, поэтому принципиально большое значение приобретают показатели, влияющие на оперативность управления, от которого зависит весь цикл управления.

Эти показатели, от которых в наибольшей степени зависит главный показатель и в пределах которых он оптимизируется, целесообразно рассматривать в качестве вспомогательных показателей оценки оперативности.

Таким образом, анализ параметров оперативности принятия решения, выбор из них актуальных показателей, определение критериев оценки для достижения цели исследования и с учетом установленных границ позволил выявить необходимость разработки методики обоснования показателей оперативности и оценки оперативности управления ОУ МТО при принятии решения на МТО КГВ на основе моделирования функционирования органа управления МТО КГВ. Поскольку в процессе моделирования математическая модель является заключительной, то на данном этапе необходимо разработать оперативную и структурно-функциональную, графическую и информационную модели принятия решения ОУ МТО КГВ.

Итак, методика оценки оперативности управления материально-техническим обеспечением общевойсковой армии, базирующаяся на комплексе разработанных моделей (графической, структурно-функциональной, информационной), учитывает изменения, влияющие на оперативность принятия решения, произошедшие за последнее время.

Научная новизна предлагаемой методики, в отличие от ранее существовавших, учитывает напряженность деятельности войск ОДКБ и позволяет оценить оперативность управления (принятия решения) материально-техническим обеспечением коалиционной группировки в современной операции.

Практическая значимость определяется возможностью использования методики при оценке фактических затрат времени по принятию решения на МТО КГВ.

Достоверность и обоснованность методики подтверждается достаточно полным учётом многократно проверенных исходных данных, соответствием полученных значений результатам учений.

Список использованной литературы:

1. Ануреев И.И., Бокарев В.А., Грабовский П.В. Автоматизация управления войсками. - М.: ВИ, 1997. - С. 22-24.
2. Абчук, В.А. и др. Справочник по исследованию операций. – М.: Воениздат, 1979. – 368 с.
3. Автоматизация управления войсками. Теоретический труд (под редакцией В.М. Бондаренко). – М.: Воениздат, 1984. – 186 с.
4. Акентьев, В.С., Косенко Б.Ф., Вилков В.Б. Методы исследования операций: учебное пособие. – Л.: ВАТТ, 1980. – 209 с.
5. Алтухов, П.К. О дальнейшем совершенствовании методологии математического моделирования операций //Военная мысль. - М.: МО, 1989. - №2. – 36 с.
6. Викулов, С.Ф., Жуков, Г.П. Военно – экономический анализ: учебник. - М.: ВИ, 2001. – 350 с.

7. Горбунов В.М., Богданов С.А. О характере вооруженной борьбы в XXI веке // Военная мысль. - 2009. - № 3. - С. 2-15.
8. Носов М.И., Коровин Э.В., Молоков И.Е., Носов А.М., Сергиенков, В.С. Информационная система поддержки принятия решений для управления материально – техническим обеспечением на основе современных информационных технологий / Монография. - СПб.: ВА МТО, 2014. – 117 с.
9. Багинин А.А., Лизогуб, И.Н. Психофизиологические особенности профессиональной деятельности операторов беспилотных летательных аппаратов// Военная мысль. 2014. - № 8. - С. 57-62.
10. Шишкин, Е.В., Чхартишвили, А.Г. Математические методы и модели в управлении – М.: Дело, 2004. – 438 с.

Reference Literature:

1. Anureev I. I. Bokarev V. A. Grabovsky P. V. Automation of Military Control. Moscow: VI, 1997. -pp. 22 – 24.
2. Abchuk, V. A. et al. Handbook on Operations Research. - Moscow: Publishing-house on War Literature (Voyenizdat), 1979. – 368 pp.
3. Troops Automation. Theoretical work (edited by Bondarenko). - M. Voyenizdat, 1984. – 186 pp.
4. Akentiev, V.S., Kosenko, B.F., Vilkov, V.B. Methods of Operation Research. Textbook. - L. WATT, 1980. – 209 pp.
5. Altukhov, P. K. On Further Improvement of the Methodology of Mathematical Modeling of Operations //Military Ideas. # 2. - Moscow: MO, 1989. - 36 pp.
6. Vikulov, S.F., Zhukov, G.P. Military-Economic Analysis: textbook. Moscow: VI, 2001. – 350 pp.
7. Gorbunov, V.M., Bogdanov, S.A. On the Nature of Armed Struggle in the XXI-st Century. Military Ideas. 2009. #3. - pp. 2 - 15.
8. Nosov, M.I., Korovin, E.V., Molokov, I.Ye., Nosov, A.M., Sergienkov, V.S. Information System of Decision Support for Material and Technical Support Management Based on Modern Information Technologies. Monograph. Saint Petersburg: VA MTO, 2014. - 117 pp.
9. Baginin, A.A., Lizogub, I.N. Psychophysiological Features of Professional Activity of Operators of Unmanned Aerial Vehicles// Military Ideas. 2014, №8, – pp. 57 - 62.
10. Shishkin, E.V., Chkhartshvili, A.G. Mathematical Methods and Models in Management. - Moscow: Business, 2004. - 438 pp.

УДК 336.7
ББК 65.262. 1

**ОИД БА МАСЪАЛАҲОИ БОЗОРИ
САРМОЯИ ҚАРЗӢ ДАР НИЗОМИ
МУОСИРИ ИҚТИСОДИӢТИ КИШВАР**

**К ВОПРОСУ О РАЗВИТИИ РЫНКА
ССУДНОГО КАПИТАЛА В
СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ
СИСТЕМЕ СТРАНЫ**

**ON THE DEVELOPMENT OF LOAN
CAPITAL MARKET IN THE
MODERN ECONOMIC SYSTEM
OF THE COUNTRY**

Ҳафизова Парвина Абдувоситовна.
Сармуаллимаи кафедраи қори бонкии
ДДХБСТ (Тоҷикистон, Хуҷанд)

Ҳафизова Парвина Абдувоситовна,
ст.преподаватель кафедры
банковского дела ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)

Khafizova Parvina Abduvositovna, senior
lecturer of the department of banking under
TSU LBP, (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: hafizova_p@mail.ru

Калидвожаҳо: бозори сармояи қарзӣ, назарияи институтсионалӣ, баҳиши молиявӣ, хидматҳои бонкӣ, бозори пул, меъёрҳои фоиз, бозори коғазҳои қиматнок, сармояи истеҳсол, хароҷоти трансаксионӣ, даромаднокии баҳиши воқеӣ ва бонкӣ

Масъалаҳои нақши бозори сармояи қарзӣ дар рушди низоми иқтисодии кишвар ва фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ баррасӣ шудаанд. Дар асоси ҷамъбасти назарияи афзоиши марҳилавӣ мундариҷа ва вазифаҳои бозори сармояи қарзӣ, ки дар он механизми ҳаракати маблағҳои озод аз як субъект ба дигараш, аз қарздиҳанда то қарзгиранда ташиқкул ва инкишоф меёбад, ба риштаи таҳлил кашида шудааст. Ғайр аз он, сохтори бозори сармояи қарзӣ аз рӯи замон ва аломатҳои функционалӣ ва институтсионалӣ таъсиф гардидааст. Инунин сатҳи даромаднокии баҳишҳои воқеӣ ва бонкии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон арзёбӣ шудааст.

Ключевые слова: рынок ссудного капитала, теория стадийного роста, финансовый сектор, банковские услуги, ставки процента, рынок ценных бумаг, производственный капитал, транзакционные издержки

Прорабатывается роль рынка ссудного капитала в развитии экономической системы страны и в жизнедеятельности хозяйствующих субъектов. На основе обобщения теории стадийного роста рассмотрены содержание и функции рынка ссудного капитала, где формируется и развивается механизм перемещения свободных денежных средств от одного субъекта к другому, от кредиторов к заемщикам. Далее охарактеризована структура рынка ссудного капитала по временному, а также по функционально-институциональному признаку. Также дана оценка уровня доходности реального и банковского секторов экономики Республики Таджикистан.

Key-words: loan capital market, stage-by-stage growth, financial sector, bank services, interest rates, valuable paper market, production stock, transaction costs

The article dwells on the role of loan capital market in the development of the economic system of the country and in life activities on the part of economy subjects. Proceeding from a generalization of the theory of stage-by-stage growth, the author considers the loan capital market in its content and functions where a mechanism of free monetary resources moves from one subject to another, from creditors to loaners. The structure of the market in question is

characterized according to temporal and functional-institutional signs. She also estimates the standards of real and banking sectors of Tajikistan Republic economy.

Дар шароити иқтисодиёти бисёрукладии муосир ташаккул додани ташкилотҳои хоҷагидорӣи замонавӣи иқтисодиёти миллий идроки нави илмӣи як қатор масъалаҳои иқтисодӣи сиёсро тақозо мекунад. Масъалаҳои марбут ба ташаккули бозори ягонаи молиявӣ дар кишвар, ки ҷузъҳои он бозорҳои асъор, қарзҳои бонкӣ ва коғазҳои қиматнок мебошанд, аҳамияти хоса доранд. Рушди сегменти алоҳидаи бозори ягонаи молиявӣ - бозори сармояи қарзӣ бо хусусиятҳои раванди такрористеҳсол дар бахши воқеии иқтисодиёт ва иқтисодиёти миллий ва нақши соҳаҳои алоҳида дар рушди умумии иқтисодии кишвар алоқаманд аст.

Тараққиӣи рӯзафзун дар ин самт бидуни танзими ғаёлонаи давлат ғайриимкон аст, зеро, ки қабули маҷмӯи муайяни санадҳои меъёрӣи метавонад механизми мавҷудаи иқтисодиро ба қуллӣ тағйир диҳад ва ба натиҷаҳои дилхоҳ ноил гардидан мусоидат намояд. Аммо, тавре ки таҷриба нишон дод, нусхабардорӣи кӯр-кӯронаи таҷрибаи хориҷӣ бидуни ба назар гирифтани вижагиҳои иқтисодиёти кишвар хусусияти пуриштилоф дошт. Набудани барномаи возеҳи модели нави иқтисодии кишвар бӯҳрони иҷтимоӣ-иқтисодиро шадидтар намуд.

Соҳаҳои бонкӣ ва воқеии иқтисод он соҳаҳоеанд, ки таъсири ҳамаи ҷузъҳои мусбат ва манфӣи иқтисодӣ давраи гузаришро яке аз аввалинҳо шуда эҳсос карданд. Бо вучуди набудани инфрасохтори мушаххаси хизматрасонии амалиёти пулию қарзии корхонаҳои саноатӣ дар шароити бозор дар мӯҳлати кӯтоҳтарин низоми самараноки бонкӣ ташкил карда шуд, ки дар бозори қарздиҳӣ мутобиқи стандартҳои ҷаҳонӣ хидмат мерасонд. Аз тарафи дигар, рақобатпазирии сусти аксари соҳаҳои ватанӣ яқоя бо сиёсати пулию қарзӣ боиси ба истилоҳ долларизатсияи иқтисодиёт гардид. Коҳиш ёфтани қобилияти харидорӣи сомонӣ, вобастагии кишвар аз воридот, қанда шудани робитаҳои иқтисодӣ бо шарикон, набудани ҳеҷ гуна олоти бозоргири молиявӣ, ба истиснои сармоягузорӣ бо аъёри хориҷӣ, афзоиши таваррум, мушкилоти қонунгузорӣ - ҳамаи ин боиси он гардид, ки дар бозор рӯҳияи ҳанноти нақши ҳукмфармо касб кунад.

Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон инкишофи иқтисод (истеҳсолоти моддӣ) ва ташаккули сохтори нави иҷтимоӣ-синфӣи ҷомеа вазифаи аввалиндараҷа ва асосӣ мебошад. Тибқи назарияи рушди марҳиланок ва равиши мушаххаси форматсионӣ ба баҳодиҳии рушди иқтисодӣ, маҳз ташаккули иқтисоди капиталистӣ метавонад афзоиш ва рушди минбаъдаи ҷумҳуриро дар ҷараёни тамоюлҳои умумиҷаҳонӣ таъмин намояд.

Мафҳуми “иқтисоди капиталистӣ” аз мафҳуми “бозор” нисбатан васеътар аст. Мундариҷаи хоҷагии капиталистӣ аломатҳои институтсионалӣ-таърихӣ ё матритсаҳои институтсионалии рушди тамаддуни иқтисодиро инъикос мекунад, ки принципҳои умумии сохтор ва ғаёлияти иқтисоди бозоргониро низ дар бар мегирад. Аз таърихи иқтисод маълум аст, ки асоси низоми иқтисодиёти капиталистӣ рушди истеҳсолоти молӣ ва пули мебошад. Пайдоиш ва ташаккули сохтори пул инкишофи иқтисодиро, ки ба хориқаи сармоя, аз ҷумла сармояи қарзӣ (вомӣ) асос меёбад, таъмин намуд. Ҳаракати ин сармоя маҳз дар бозори сармояҳои қарзӣ ҷараён мегирад, ки дар он ҷо механизми ҷойивазкунии воситаҳои озоди пулӣ аз як субъект ба субъекти дигар, аз қарздехон ба вомгирон ташаккул ва рушд мекунад. Дар ин маврид қарз чун шакли ҳаракати сармояи қарзӣ баромад мекунад, зеро моҳияти иқтисодии қарз маҳз дар он аст, ки тавассути он

воситаҳои пулии муваққатан озод сармоя мегарданд.

Дар адабиёти иқтисодӣ шумораи зиёди таърифҳои бозори сармояҳои қарзӣ мавҷуд аст. Дар луғати иқтисодӣ ва фехристҳои илмӣ қайд мешавад, ки бозори сармояи қарзӣ низоми муносибатҳои иқтисодӣ нисбат ба таҷаммуи воситаҳои пулии муваққатан озод, тағдил додани онҳо ба сармояи қарзӣ ва бозтаксими он байни иштирокдорони раванди тақрористеҳсол мебошад [5]. Дар сарчашмаи дигар, бозори сармояи қарзӣ чун соҳаи ташаккули талабот ва пешниҳод ба сармояи қарзӣ муайян карда мешавад. Бо ибораи дигар бозори мазкур соҳаи махсуси муносибатҳои молӣ буда, дар он сармоя ба қарз додашавандаи пулӣ чун объекти транзаксияҳо баромад мекунад ва талабот ва пешниҳод ба он ташаккул меёбанд. Ҳамин тариқ, бозори сармояи қарзӣ соҳаи иқтисод мебошад, ки дар он ҳаракати сармояи пулии озод дар низоми гирдгариши сармояи ҷамъиятӣ рӯй медиҳад.

Агентҳои асосии бозор ва фурушандагони сармояи қарзӣ бонкҳои тиҷоратӣ ва инвеститсионӣ, ширкатҳои суғуртавӣ ва ғ. мебошанд, Агентҳои дигар, ба монанди давлат, ширкатҳои саноатӣ ва савдо, шахсони воқеӣ ба сифати харидор баромад мекунанд. Моҳияти бозори сармояи қарзӣ дар вазифаҳои зерини он нисбатан васеъ зоҳир мешавад:

- хизматрасонии мубодилаи мол тавассути қарз;
- иҷрои ҷамъоварии амонатҳои пулии субъектҳои иқтисод (корхона, аҳоли, давлат ва ғ.);
- тағдилёбии фондҳои мавҷуда ва воситаҳои пулии озоди ҷамъият ба сармояи қарзӣ ва истифодаи он дар шакли инвеститсияҳо ба иқтисод;
- ҳаракати сармоя ҳамчун миёнарави ҳосаи ба ҳамаи агентҳои макроиқтисод (давлат, корхона, аҳоли ва ғ.), инчунин барои пӯшонидани хароҷоти давлатӣ ва истеъмоли, пӯшонидани касри буҷа, ташкили қарздиҳии ипотека ва ғ. хизмат мерасонад;
- раванд, таҷаммуӣ ва тамаркузи сармояро тақвият мебахшад ва сабаби ба вучуд омадани гурӯҳҳои пуриқтисодии молиявӣ-саноатӣ мегардад.

Ҳамин тариқ, бозори сармояи қарзӣ андӯхт ва ҳаракати арзиши сармояро дар шакли пулии он инъикос мекунад. Маҳз дар ҳамин бозор бунёд ва истифодаи фондҳои гуногуни пулӣ дар шакли захираҳои қарзӣ ва қоғазҳои қиматнок сурат мегирад. Омӯзиши вазъи бозори сармояи қарзӣ чун категорияи иқтисодӣ, ба муайян кардани ҳаракат ва самти равиши фондҳои пулӣ барои инкишофи тақрористеҳсоли ҷамъиятӣ, инчунин дараҷаи таъсир ба муносибатҳои иқтисодии ҷомеа имкон медиҳад.

Сохтори бозори сармояи қарзиро бо ду аломати асосӣ тавсиф додан мумкин аст: якум, аз рӯи аломати замонӣ. Тибқи аломати мазкур бозорҳои зеринро ҷудо кардан мумкин аст: а) бозори пул, ки дар он раванд ё транзаксия нисбати додани қарз ба давраи то як сол рӯй медиҳад; б) бозори пул, ки дар он сармояи пулӣ ба мӯҳлати нисбатан дароз (бозори қарзи дарозмуддат, аз 1 то 5 сол) пешниҳод мешавад, дуюм, аз рӯи аломати вазифавӣ-институтсионалӣ [9, с. 117]. Айни ҳол бозори сармояи қарзӣ дар худ ду зинаи асосиро дар бар мегирад: бозори қарзӣ ва бозори қоғазҳои қиматнок. Бозори қоғазҳои қиматнок дар навбати худ, ба бозори ибтидоӣ, ки дар он эмиссияҳои нави қоғазҳои қиматнок ҳарида ва фурухта мешаванд ва бозори дуюмдараҷа, ки дар он объекти мубодила қоғазҳои қиматноки қаблан интишоршуда баромад мекунанд, ҷудо мешавад [8, с. 10].

Ҳамкориҳои қисматҳои гуногуни бозорҳои сармояҳои қарзӣ дар заминаи механизмҳои нарыхгузорӣ асос меёбад, ки чунин унсурҳо, ба монанди меъёри фоиз ба

талабот ва пешниҳод, арзиши курбӣ, даромаднокӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Шарти асосии ташкили бозори сармояи қарзӣ: а) субот; б) коидаҳои аз ҷониби давлат таҳияшудаи бозӣ дар бозор; в) заминаи меъёрии ҳуқуқӣ; г) шаффофияти иттилоотии амалиёт; д) инфрасохтори хуб инкишофёфта ва доираи кофии иштирокдорони бозор.

Дар шароити муосир банкҳо, алалхусус банкҳои тичоратӣ, чун сохтори асосии бозори сармояи қарзӣ баромад мекунад. Алҳол бозори сармояи қарзӣ бо вазни хоси баланди алалхусус қарздиҳии банкӣ ва таҷаммуи зиёди хизматрасонии банкӣ дар он тавсиф дода мешавад. Тамоюли мазкур ба Ҷумҳурии Тоҷикистон низ таъсири ҳудро расонидааст. Ташаккул ва инкишофи бозори хизматрасонии банкиро чун шакли ҳосилаи бозори сармояи қарзӣ нисбатан муфассал баррасӣ менамоям.

Таъкид кардан зарур аст, ки сармояи қарзӣ дар марҳилаи инкишофи капитализм ба хусусиятҳои инкишофи сармояи истехсолӣ (саноатӣ) тобеъ буд, ки дар он моликияти хусусӣ ва рақобат инкишоф ёфта буд. Аммо ин равандҳо ва вазифаҳо дар шароити давраи гузариши ҷумҳурӣ ифодаи ҳудро наёфтанд, ҳарчанд ҳадаф ва вазифаҳои ислоҳоти иқтисодӣ маҳз ташаккули шароит барои инкишофи бахши хусусӣ ва рақобат ба ҳисоб мерафт. Баръакс, дар раванди ғайридавлатикунонӣ ва хусусигардонӣ гузариш аз сотсиализми давлатӣ ба ниҳоди сохтори давлатӣ-монополистӣ амалӣ шуд, ки на танҳо рақобатро хароб кард, балки тамоми сохтори муносибатҳои иқтисодӣ бозоргониро фаро гирифт. Дар ин шароит сармояи банкӣ ва умуман сармояи молиявӣ дар ҳуд унсури ҷаллобиро таҷассум карданд. Бо ин мантики рафтор он манбаи номӯътадилӣ ва бӯхронҳоро тақвият бахшид [10, с. 50]. Дар ин ҷо ба хотир овардани суханони Ф. Хайек бомаврид аст: “Аз косибон ва оҳангарон аз он сабаб метарсиданд, ки онҳо бо табдили субстансияҳои моддӣ машғул буданд; аз савдогарон аз он сабаб метарсиданд, ки онҳо бо табдили сифати ламснашаванда, чун арзиш машғул буданд. То кадом андоза одамон бояд аз банкдоре зиёдтар ҳаросанд, ки табдилро тавассути ниҳодҳои аз ҳама абстрактӣ ва ҳиснашавандаи иқтисодӣ иҷро мекунад [11, с.179]. Ҷ.М. Кейнс низ таъкид мекард, ки “табдили соҳибкор ба ҷаллоб - ин зарба ба капитализм аст, зеро он тавозуни психологиро ки туфайли он мавҷуд будани нобаробарии даромад имконпазир аст, вайрон мекунад. Корҷаллонро танҳо аз он сабаб тоқат мекунад, ки даромади ӯ то андозае ба амали содиркардааш мувофиқат мекунад” [2, с.100].

Дар натиҷаи ин гуна рафтори тахминӣ меёриҳои ғоида дар бахши молиявӣ ба маротиб афзуданд, ҳол он ки дар бахши воқеии иқтисоди ҷумҳурӣ онҳо ба маротиб коҳиш ёфтанд (ҷадвали 1.)

Ҷадвали 1.

Сатҳи даромаднокии сектори воқеӣ ва банкии иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон

Нишондиҳандаҳо	2012	2015	2018	2018 бо % к 2012 с.
Қарзҳои низомии банкӣ, млн. сомонӣ	5421,3	9903,8	8741,3	161,2
Меъёрҳои ғоиз тибқи қарзҳо	20,62	24,66	26,03	126,2
Даромадҳои ғоизии банкҳо, млн. сомонӣ	292,6	1127,5	1163,9	397,7

Ҳафизова П.А. Оид ба масъалаҳои бозори сармояи қарзӣ дар низоми муосири иқтисодиёти кишвар

Даромадҳои ғоизӣ ба ҳисоби миёна ба як бонк, млн. сомонӣ.	18,26	70,46	72,7	398,1
Даромадҳои ғоизӣ нисбати даромади умумии бонкҳо	48,2	59,2	38,9	80,7
Маблағи ғоидаи корхонаҳои саноатӣ, млн. сомонӣ	135,2	448,5	572,3	423,2
Маблағи ғоидаи миёна ба як корхонаи саноатӣ, млн. сомонӣ	0,24	0,56	0,63	262,5

Сарчашма: Солномаи оморӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон 2019. Агентии оморӣ назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе - 2019. С. 245, С.448. Бюллетени оморӣ бонкӣ, - Душанбе; Бонки миллии Тоҷикистон. – 2018. -№12 (281). – С.34-50

Аз маълумоти ҷадвали 1. дида мешавад, ки дар давраи таҳқиқшаванда, яъне аз давраи 2012 сол то 2018 сол ҳаҷми сармоягузори қарзии низоми бонкии ҷумҳурӣ 6 маротиба зиёд шудааст. Меъёри ғоиз аз рӯи қарзҳо дар давраи мазкур 26,2% афзуда, даромади ғоизӣ 3,9 маротиба зиёд шудааст.

Дар давраи баррасишаванда дар ҷумҳурӣ 16 бонк амал менамуд ва даромади ғоизӣ ба ҳисоби миёна дар як бонк дар 2018 сол - 72,7 млн сомони ро ташкил мекард. Маблағи ғоидаи корхонаҳои саноатӣ ҳарчанд 2,6 маротиба зиёд шуда бошад ҳам, аммо қимати он ба як корхонаи саноатӣ дар соли 2018 ҳамагӣ 0,63 млн. сомони ро ташкил кард, ки ин 115 маротиба аз даромади як бонки тичоратӣ кам аст. Дар маҷмӯъ, дар 2018 сол маблағи ғоидаи 904 корхонаи саноатӣ 572, 3 млн. сомони ро ташкил кард, ки ин аз ҳаҷми даромади ғоизии 16 бонки ҷумҳурӣ 2,1 маротиба кам аст.

Бояд қайд кард, ки дар соли 2018 670 корхонаи кишоварзӣ зараровар буданд [7, с. 448]. Дар шароити мазкур субъектҳои иқтисод, махсусан соҳаҳои соҳибқорӣ хурд эътидоли вазъияти иқтисодӣ худро аз даст доданд ва маҷбур шуданд, ки ба навъи расмӣ ё ғайрирасмӣ ташкили фаъолияти молиявӣ, бо сармояи ғайрирасмӣ қарзӣ рӯ оваранд аз ин рӯ зиёда аз 60% захираҳои пулӣ берун аз муассисаҳои бонкӣ ҳаракат намоёнд.

Стратегияи муосири низоми бонкии ҷумҳурӣ хусусияти ҳанноти дорад. Давлат, Бонки милли ва ҳамаи муассисаҳои бозори молиявии кишвар бо мақсади амалӣ намудани ҳадафҳои ҳанноти барои таҳкими ҳокимияти сиёсӣ-иқтисодӣ муттаҳид мешаванд. Ҳоло рақобат на дар майдони иқтисодӣ, балки дар майдони сиёсӣ пуршиддат мешавад, зеро “дасти ноаёни давлат” пурзӯр мешавад. Аммо ин равандҳо, албатта, гузаранда мебошанд. Тавре ки таърихи тамаддуни аксарияти кишварҳои тараққиқарда шаҳодат медиҳад, бонкҳо ҳамчун муассисаҳои пешбари бахши молиявӣ, вобаста аз шароити табиӣ - таърихӣ инкишоф ва низоми сиёсӣ кишвар, аз стратегияи ҳанноти ба стратегияи созанда гузаштанд. Бонкҳо дар ташкили гурӯҳҳои молиявӣ-саноатӣ фаълоне ширкат варзида, фаъолияти худро таҳти назорати ҷамъиятӣ амалӣ менамуданд ва таваҷҷӯхро ба рушди бахши воқеии иқтисод равона мекарданд. Ин равандҳо дар ҷумҳурӣ акнун оғоз ёфта истодаанд. Аз ин рӯ, масъалаи назорати ҷамъиятӣ ба фаъолияти ҳокимияти сиёсӣ-иқтисодӣ ва интиҳоби шаклҳо ва усулҳои таъбиқ он ба миён меояд. Ба сифати олати асосӣ институте баромад мекунад, ки бо ҷунин маҳсулот ба монанди иттилоот саруқор дорад. Бояд қайд кард, ки пул ҳоло баъди гузаштан ба шакли электронӣ вазифаи иттилоотиро низ иҷро карда истодааст, бинобар ин метавон гуфт, ки “бонкҳо” ҳамчун маҳзанҳои боигарии

чамъиятӣ бо “бонкҳои додаҳо” муттаҳид шудаанд. Бояд гуфт, ки бахши иттилоотии иқтисодиёт, ки дар кишварҳои тараққиқарда 70% -и аҳолиро фаро гирифта истодааст, ҳам нисбати нархгузори маҳсулоти ин соҳа ва ҳам нисбати муносибатҳои амволӣ, тақсимот, шаклҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ ва тамоми низоми муносибатҳои иҷтимоӣ равишҳои куллан дигарро тақозо мекунад [6, с. 327-371]. Алҳол самти асосии ҷаҳонишавӣ фаъолиятҳои бозори молиявӣ, ба шояхҳо ҷудо шудани шабакаи ҷаҳонии иттилоотӣ, суръатафзории савдои ҷаҳонӣ тавассути шаклҳои электронии алоқа ва намудҳои ҳисоббаробаркунӣ тамоюли конвергенсия мебошад [2, с.100].

Вобаста ба таъсири пуриқтисодии молияи ҷаҳонӣ ба ҳама равандҳои иқтисодии дар фазои ҷаҳонӣ аз ҷумла дар кишвар баамаломата зарур аст, ки тағйирёбии методологияи тадқиқро дар илми иқтисод ба назар гирем. Нисбати тағйироти амалишавандаи иқтисодӣ дар илми иқтисод ақидаҳо ва назарияҳои гуногун мавҷуданд. Назарияи институтсионалӣ бахши молияро ба сохтори бахши транзаксионии иқтисодиёт дохил мекунад [10, с. 206-207]. Аз сабаби он, ки хароҷоти транзаксионӣ хароҷоти истифодабарии низоми бозорӣ ё бартарафсозии дигаргуншавии низом мебошанд, аз ин рӯ, ба ақидаи онҳо, хизматрасонии мазкур самараро аз ҷиҳати иҷтимоӣ ғоидаовар надоранд, балки танҳо барои хизматрасонии ҳама намуди созишномаҳо хароҷоти иловагиро ба вучуд меоранд.

Ба андешаи мо, нақши хизматрасонӣ ва дар маҷмӯъ хизматрасонии транзаксионӣ дар эҷод ва афзоиши арзиши изофаи умумӣ зиёд мешавад. Хизматрасонӣ ҳамчун фаъолият муфид аст ва арзиши махсуси истеъмолиро ифода мекунад. К.Маркс қайд кардааст: “Хизматрасонӣ ... ба монанди дигар молҳо арзиши истеъмолии махсус дорад, зеро ин маҳсулот номи хоси “хизматрасонӣ”-ро гирифтааст ва он сифати фаъолиятро инъикос менамояд” [3, с. 413].

Аз ин лиҳоз системаи бонкӣ ҷузъи муҳими сурати гардиши сармояи корхонаҳои саноатӣ мебошад. Суръати гузариши сармоя аз мол ба шакли пулӣ бевосита аз қори возеҳ ва ҳамоҳангшудаи он вобаста аст ва баръакс. Шартҳои асосии ҳалли масъалаҳои қайд мазкур дар таҷдиди сохтори низоми бонкӣ ва рушди бахши воқеии иқтисодиёти кишвар аст.

Дар шароити амалигардонии дигаргуниҳои амиқи иқтисодӣ, масъалаҳои танзими давлатии ҳамаи шаклҳои фаъолияти иқтисодӣ ба тағироти азим дучор мешавад [4, с. 165]. Ташаққули механизми нави танзими бозори сармояи қарзӣ бидуни бознигарии куллии пойгоҳи қонунгузорӣ ғайриимкон аст. Ҳамзамон, ба таҳияи шаклҳо ва усулҳои асосии танзими давлатӣ дар ин самт муносибати низомманд талаб карда мешавад.

Бо фароҳам овардани шароит, давлат бояд ба рушди бахши воқеӣ дар самтҳои асосии зерин таъсир расонад:

- тақмил додани сохтори бозори сармояи қарзӣ тавассути рушди қарздиҳии бонкӣ;
- ҳимояи истеҳсолкунандагони ватанӣ ва манфиатҳои иқтисодии миллӣ.

Тавре ки мушоҳида мешавад, манбаи пешниҳоди хизматрасонӣ меҳнат аст ва аз ин рӯ, арзиши нав ба вучуд меояд. Дар ин маъно, маҳсули бонкӣ (хизматрасонӣ) тавассути меҳнат ба вучуд меояд ва ҳамчун объекти хариду фурӯш дар бозори хизматрасонии бонкӣ ба мол табдил меёбад. Ҳангоми харидани ин маҳсул субъектҳои дигар иқтисод нӣзҳои истеҳсолӣ ва истеъмолии худро қонеъ карда, бо ин ба низоми муносибатҳои иқтисодӣ ва рушди иқтисод дар маҷмӯъ таъсир мерасонанд.

Пайнавишт:

1. Бюллетени омери бонкӣ, декабр, 2018. –125 с.
2. Кейнс Д. М. Трактат о денежной реформе / Избранные произведения. -М.,1993. – 543 с.
3. Маркс К., Энгельс Ф. – Изд. 2-е. – М.: Госполитиздат. Т. 26; Ч. 1. – 1962. – XXVI, 476 с., ил. (Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).
4. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. - М.,1997. – 165 с.
5. Рынок ссудных капиталов [Электронный ресурс] // Словари и энциклопедии. - Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p>. (Дата обращения: 28.08.2011).
6. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знанием / Новая постиндустриальная волна на Западе / Под ред. В.Л. Иноземцева. - М.,1999. – 545 с.
7. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: Агентство по статистике при Президенте РТ, 2019. – 448 с.
8. Татур И.И. Финансовый рынок: курс лекций / И.И. Татур. - Минск: БГЭУ, 2009. - 155с.
9. Шаститко А.Е. Неоинституциональная экономическая теория. - М.,1998. – 234 с.
10. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. - М.,1995. – 250 с.
11. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. - М.,1992. – 304 с.

Reference Literature:

1. Bulletin of Banking Statistics, December 2018. – 125 pp.
2. Keynes D.M. Treatise on Monetary Reform // Selected Works. - М., 1993. – 543 pp.
3. K. Marx, F. Engels. The 2-nd edition. - М.: Gospolitizdat. - V. 26; Part 1. - 1962. - XXVI, - 476 pp., illustrated. - (Institute of Marxism-Leninism under the Central Committee of the CPSU).
4. North D. Institutions, Institutional Change and Functioning of Economy. - М., 1997. – 165 pp.
5. Loan Capital Market [Electronic resource] // Dictionaries and Encyclopedias. - Access mode: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p>. - Date of access: 28.08.2011.
6. Sakaya T. Value Created by Knowledge // New Post-Industrial Wave in the West / under the editorship of V.L. Inozemtseva. - М., 1999. – 245 pp.
7. Statistical Annual under the Auspices of the Republic of Tajikistan 2019, Agency on Statistics under the Auspices of Tajikistan Republic President, Dushanbe – 2019. – 448 pp.
8. Tatur. Financial Market: Course of Lectures / I.I. Tatur. - Minsk: BSEU, 2009. - 155pp.
9. Shastitko A.E. Neo-Institutional Economic Theory. - М., 1998. – 234 pp.
10. Schumpeter J. Capitalism, Socialism and Democracy. - М., 1995. – 250 pp.
11. Hayek F.A. Pernicious Arrogance, - Moscow, 1992. - 304 pp..

УДК 332.02
ББК 65.04

**ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ
ЭФФЕКТИВНОСТИ ФИСКАЛЬНЫХ
ИНСТРУМЕНТОВ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ
ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
РЕГИОНОВ**

**РОҲҶОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ
САМАРАНОКИИ ВОСИТАҶОИ
ФИСКАЛӢ БАРОИ ТАЪМИНИ
РУШДИ ИҚТИСОДИИ МИНТАҚАҶО**

**WAYS TO INCREASE AN
EFFICIENCY OF FISCAL
INSTRUMENTS FOR
ENSURING AN ECONOMIC
DEVELOPMENT OF REGIONS**

Хошимов Хомиджон Хасанович,
канд.экон.наук, доцент кафедры
товароведения и таможенного
дела ИЭТ ТГУК
(Таджикистан, Худжанд)

Хошимов Хомидҷон Ҳасанович, н.и.и.,
доценти кафедраи молиносии ва
фаъолияти гумрукии ДИС ДДТТ
(Тоҷикистон, Хуҷанд)

Hoshimov Homidjon Hasanovich,
candidate of economical sciences,
Associate Professor of the department of
merchandising and customs under the IET
TSUC (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: Homid_@mail.ru

Ключевые слова: фискальные инструменты, регулирование экономического развития, регионы, местный бюджет, налоговая нагрузка, принципы открытости и прозрачности

Анализируются фискальные инструменты регулирования экономического развития регионов. Изучены мнения ученых о применении инструментов фискальной политики и об их роли в регулировании экономического развития регионов. Сформулированы выводы о дальнейшем совершенствовании инструментов фискальной политики, направленных на увеличение числа рабочих мест, рост уровня жизни населения и устойчивое экономическое развитие. Отмечено, что только правильное использование инструментов фискальной политики ведет к стабильному развитию регионов и что высокий уровень налоговой нагрузки на частное предпринимательство сдерживает развитие бизнеса и это отражается на доходной части бюджета. Необходима организация надлежащего управления социально-экономическими процессами и соблюдение принципов открытости и прозрачности в осуществлении бюджетно-налоговой политики. Это обеспечение доступа субъектам экономики к информации о целях фискальной политики, принимаемых мерах для увеличения доходов бюджета и к отчетности по расходам бюджета.

Калидвожаҳо: воситаҳои фискалӣ, танзими рушди иқтисодии минтақа, буҷети маҳаллӣ, сарбории андоз, принсипи ошкорият ва шаффофият

Воситаҳои фискалии танзими иқтисодии рушди минтақаҳо мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор дода шудаанд. Афкори олимон ҷиҳати татбиқи сиёсати фискалӣ ва мавқеи онҳо дар танзими иқтисодии рушди минтақаҳо омӯхта шудаанд. Дар бораи тақмили минбаъдаи воситаҳои сиёсати фискалӣ, ки ба зиёд кардани ҷойҳои корӣ, беҳтаршавии сатҳи зиндагии аҳоли ва рушди устувори иқтисодӣ равона шудаанд, ҳулосаҳо ӣроа гардидаанд. Зикр гардидааст, ки танҳо истифодаи дурусти воситаҳои сиёсати фискалӣ боиси рушди устувори минтақаҳо мегардад ва сатҳи баланди андозбандии соҳибкори хусусӣ дар рушди тиҷорат монеаҳо ба вуҷуд меорад, ки он ба

даромади буҷет таъсири манфи мерасонад. Зарурати ташики идоракунии самаранок ва оқилонаи ҷараёнҳои ҷиҳомиву иқтисодӣ ва риояи принципҳои шаффофият ва ошкорият дар татбиқи сиёсати буҷету андозӣ таъкид шудааст. Таъмини дастрасии субъектҳои иқтисодӣ ба иттилоот оид ба мақсадҳои сиёсати фискалӣ ва ҷораҳои, ки бо мақсади зиёд намудани даромади буҷет ва ҳисобот дар бораи хароҷоти буҷет андешида мешаванд, аз он ҷумлаанд.

Key words: *fiscal, instruments, regulation, regions, local budget, tax charge*

The article analyzes the fiscal instruments for regulating the economic development of the principles of openness and transparency regions. Fiscal instruments for regulating the economic development of the regions have been considered and analyzed. The opinions of scientists on the use of fiscal policy instruments and its role for regulating the economic development of the regions have been studied. It is noted that fiscal policy acts as a regulator of government expenditures and taxes, and only a correct use of fiscal policy instruments leads to stable development of regions. It is concluded that the high level of tax burden on private entrepreneurship hinders business development, which and it is reflected in the revenues of the budget. Therefore, it is necessary to organize proper management of socio-economic processes and observe the principles of openness and transparency in the implementation of fiscal policy. First of all, this is ensuring of access for economic entities to information on the goals of fiscal policy, measures taken to increase budget revenues and reporting on budget expenditures.

Как известно, фискальная, или бюджетно-налоговая политика как основной инструмент государственного вмешательства в экономику оказывает стимулирующее или сдерживающее воздействие на экономические процессы в стране и регионах. И в том и в другом случае цель воздействия - стабилизация экономики. Применяя инструменты фискальной политики (государственные закупки, налоги, трансферты), правительство регулирует изменения в совокупном спросе и совокупном предложении в сторону их увеличения или снижения. При этом фискальная политика особенно эффективна в период экономического спада: снижаются налоги и увеличиваются государственные закупки и трансферты, тем самым стимулируется увеличение совокупного спроса, в том числе и инвестиционных расходов. В данном контексте широкое и активное применение правительством инструментов фискальной политики приводит к стабильному экономическому росту, увеличению числа рабочих мест, снижению инфляции, росту уровня жизни населения [2].

Применение инструментов-регуляторов фискальной политики обусловлено несостоятельностью рынка в стремлении установить равновесие между спросом и предложением, то есть рыночные механизмы не срабатывают и необходимо государственное регулирование, чтобы ликвидировать негативные явления, порождаемые рыночным механизмом. Такой точки зрения придерживаются не только Дж. Кейнс, но и его современные последователи – Дж. Акерлоф, Д. Йеллен и др.

Финансовый механизм – один из основных механизмов, позволяющих государству осуществлять регулирование экономических и социальных процессов. Следует отметить, что в системе управления государственными финансами важное место отводится государственному бюджету, играющему значительную роль в политической и хозяйственной жизни страны.

При правильной организации бюджет может выступать в качестве основного инструмента государственного регулирования производственных, экономических и социальных процессов. Ведь бюджет связан со всеми экономическими субъектами посредством формирования доходной части через систему налогообложения и

использования расходной части для финансирования инвестиций. Такая взаимосвязь оказывает влияние на сохранение темпов экономического роста и обеспечение заданных пропорций развития общественного производства.

Большинство исследователей проблем макрорегулирования склонны к тому, чтобы превратить бюджетный механизм в активный инструмент реализации экономической политики путем выработки системы мероприятий по линии стабилизации бюджетных доходов и расходов, а также через уменьшение бюджетного дефицита [1].

Осуществляемые в Республике Таджикистан коренные социально-экономические реформы институтов управления привели к количественным и качественным изменениям в национальной экономике, и в том числе в формировании и использовании госбюджета. Необходимо подчеркнуть, что поступления в бюджет (доходы) являются базой для накопления финансово-денежных средств страны, а использование бюджета (расходы) - средство для достижения цели - удовлетворения общегосударственных потребностей.

В теоретическом плане доходные поступления в бюджет представляют собой часть общественного продукта, созданного в процессе воспроизводства, но направленного не в ВВП, а на расходы государства. Процесс формирования государственного бюджета состоит из трех этапов: сбор и аккумулирование - распределение - использование денежных средств. Что касается регионов, то процессы государственного регулирования их социально-экономического развития сводятся в основном ко второму этапу - к распределению денежных средств, используемых регионами в процессе воспроизводства.

Местные бюджеты исполнительных органов государственной власти финансируют социальный сектор, расположенный на подчиненной им территории. Одним из главных факторов, влияющих на уровень регулирования экономики регионов, является используемый принцип распределения налоговых платежей между бюджетами центра и регионов (таблица 1). Доля общих доходов местных бюджетов с 2014 по 2018 год составляет от 41,9% до 38,7 % от общих доходов и грантов государственного бюджета. Доходы местных бюджетов имеют положительную динамику, и абсолютная величина их увеличилась в 1,3 раза за 2014-2018 годы.

Таблица 1 - Формирование доходов местных бюджетов Республики Таджикистан за 2014-2018 годы

Показатели	2014		2015		2016		2017		2018		Изменения В сколь- ко раз
	млн. сом.	%	млн. сом.	%	млн. сом.	%	млн. сом.	%	млн. сом.	%	
Общие доходы и гранты государственного бюджета	11470,3	100	12515,8	100	12636,4	100	14694,9	100	16684,8	100	1,4
Общие доходы и гранты местных бюджетов	4768,3	41,6	4906,8	39,2	5293,8	41,9	5902,7	40,2	6454,2	38,7	1,3
из них:											
-подходный налог и налог на прибыль	1517,5	79,8	1813,1	78,6	1747,8	73,3	2127,4	69,3	1962,6	57,1	1,3
-налог на имущество и налог на землю	181,4	100	206,9	100	242,0	100	300,0	99,8	355,7	99,5	2,0
-налог с продаж, НДС и с оборота	-	-	1349,5	24,3	1343,6	25,1	1478,0	33,0	1226,2	20,6	-
-акцизы	19,0	5,2	24,8	7,6	27,3	25,1	37,1	9,5	48,3	11,4	2,5
-прочие внешние налоги на торговлю и операции	-	-	-	-	-	-	0,3	-	-	-	-
-прочие внутренние налоги на товары и услуги	115,8	28,0	115,2	26,3	213,5	99,0	305,2	98,9	317,5	98,9	2,7
-административные сборы и взносы	0,7	1,5	-	-	0,6	0,6	0,1	0,1	1,1	0,6	1,6
-пени, штрафы и санкции	-	-	-	-	-	-	0,3	0,1	0,2	-	-

Рассчитано автором. Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2019. - С. 430-445

Однако если рассматривать структуру формирования местных бюджетов, то вырисовывается тенденция к спаду доли доходов местных бюджетов в общих доходах государственного бюджета. За период 2014-2018 годов снижение доли местных бюджетов произошло почти на 3 процентных пункта. Поэтому рост доходов местных бюджетов в абсолютном выражении не отражает реального роста доходной части бюджетов регионов, так как не учтена инфляция.

По данным таблицы 1 видно, что доходы местных бюджетов Республики Таджикистан формируются в основном за счет подоходного налога и налога на прибыль, которые увеличились в абсолютном выражении в 1,3 раза, при этом доля поступлений в местные бюджеты от этих видов налогов сократилась с 78,9% до 57,1%. Постоянное изменение доли поступлений в местные бюджеты подоходного налога и налога на прибыль приводит к неопределенности, что является сдерживающим фактором в долгосрочном планировании развития территорий. Поэтому считаем необходимым заимствование опыта других стран: использовать дифференцированный подход к нормированию отчислений в бюджеты низшего уровня, который выражается в трех формах: единые нормативы отчислений, дифференцированные нормативы отчислений, совмещение единых и дифференцированных нормативов отчислений.

Современная фискальная политика Республики Таджикистан в отношении местных бюджетов базируется на прямых налогах, и тем самым усиливается налоговое давление на работающих физических лиц и частное предпринимательство. В республике применяются две ставки подоходного налога, или «нижний предел – верхний предел» на уровне 8% - 13% для резидентов страны. Внимания заслуживают не столько налоговые ставки подоходного налога, сколько применение налоговых ставок к налогооблагаемой базе, то есть к части заработной платы, к которой применяется 8%, или 140 сомони, и выше 140 сомони - 13%. По нашему мнению, пропорциональная система налогообложения создает социальную напряженность. По официальным данным по Согдийской области, в 2018 году работники сельского хозяйства получали в среднем 544,43 сомони, а работники финансовой сферы – 2 666,01 сомони [6]. Поэтому считаем, что нижний предел ставки (8%) должен применяться к минимальному размеру заработной платы, которая в течение последних трех лет составляет 400 сомони. К заработной плате свыше 400 сомони можно применять прогрессивную систему налогообложения. Тем самым снизится налоговое давление на физических лиц, получающих невысокую заработную плату. Помимо этого, увеличатся налоговые поступления в бюджет за счет увеличения налоговых ставок на высокую заработную плату.

Реформа налоговой системы Республики Таджикистан способствовала снижению ставки налога на прибыль для юридических лиц, деятельность которых связана с производством товаров, с 15% в 2013 г. до 13% в 2017 г. Для других видов деятельности за это время ставки снизились с 25% на два процентных пункта и составляют 23% [4]. Однако для предпринимателей из непроизводственной сферы такая ставка налога на прибыль утяжеляет совокупное налоговое бремя.

По ежегодным расчетам Всемирного банка, отраженным в докладе «Ведение бизнеса - 2019», Республика Таджикистан по индикатору «Налогообложение» занимает 136-ю позицию из 190 стран и находится в числе стран с высокой налоговой нагрузкой. Такого же мнения придерживается д-р экон. наук Х.

Умаров: «В настоящее время у предприятий около 80% прибыли идет на налоги. Это означает, что многие налогоплательщики переходят в нелегальную сферу либо уходят из страны, чтобы продолжить бизнес в более комфортных условиях» [3]. Все это приводит к сокращению налоговых поступлений в доходную часть государственного бюджета. Следовательно, необходима «Концепция по совершенствованию налоговой политики», направленная на снижение уровня налоговой нагрузки на экономику и на оптимизацию количества налогов.

По нашему мнению, в целях перехода налоговой системы Республики Таджикистан на новый уровень необходимо:

- разработать меры поэтапного изменения ставки налога на прибыль юридических лиц, осуществляющих деятельность в социальной и экономической сфере;
- на законодательной основе реформировать межбюджетные отношения центра и регионов посредством делегирования и оптимального разграничения полномочий, что отразится на формировании местного бюджета;
- снизить ставку поимущественного налога до оптимальной величины, достаточной для активизации предпринимательской деятельности, что обеспечит в регионе новые рабочие места, дальнейшее развитие производства товаров и услуг, следовательно, увеличит спрос населения и повысит его покупательные возможности.

Эффективность механизма государственного регулирования процессов социально-экономического развития регионов во многом зависит от обоснованного распределения средств государственного бюджета. Вместе с тем переход многих стран на путь инновационного развития предопределил необходимость развития человеческого капитала, что связано с развитием социальной сферы. В связи с чем, в социально ориентированных экономиках развитие образования и здравоохранения финансируется из бюджета в объеме четвертой части ВВП.

Следуя этому приоритету, Республика Таджикистан в процессе осуществления политики регионального развития реализует меры по увеличению ВВП и, следовательно, бюджетных доходов и по оптимизации государственных расходов (таблица 2).

Таблица 2
Динамика расходов местных бюджетов Республики Таджикистан за 2014-2018 годы [5]

Показатели	2014			2015			2016			2017			2018			Темпы роста	
	млн смн.	% от гос.	млн смн.	% от гос.	млн смн.	% от гос.	млн смн.	% от гос.	млн смн.	% от гос.	млн смн.	% от гос.	млн смн.	% от гос.	млн смн.	во сколько раз	
Расходы всего	13190,4	100	16277,4	100	18294,3	100	22264,1	100	24187,4	100	24187,4	100	10997,0	100	10997,0	1,8	
из них на расходы местных бюджетов	4799,4	36,4	4991,1	30,6	5416,4	29,6	5962,5	26,8	6495,4	26,8	6495,4	26,8	1696,0	1,3	1696,0	1,3	
в том числе - сектор государственной власти и управления	219,3	20,2	206,6	13,6	215,9	13,9	231,1	26,0	238,5	14,5	238,5	14,5	19,2	1,1	19,2	1,1	
Образование	1849,3	78,6	1912,0	75,3	2135,7	69,0	2563,7	71,8	2779,9	75,1	2779,9	75,1	930,6	1,5	930,6	1,5	
Здравоохранение	826,6	84,8	847,3	81,7	951,4	82,1	1127,9	81,4	1248,8	81,2	1248,8	81,2	422,2	1,5	422,2	1,5	
Социальное страхование и социальная защита	37,6	1,5	41,8	1,6	39,2	1,4	40,1	1,3	44,1	1,2	44,1	1,2	6,5	1,2	6,5	1,2	
Жилищно-коммунальное хозяйство	1121,5	84,2	926,4	78,3	1022,6	79,5	692,2	75,0	895,4	77,5	895,4	77,5	-	-	-	-	
Культурно-массовые, оздоровительные и религиозные мероприятия	141,1	29,6	208,5	36,3	261,3	44,2	443,3	58,8	479,0	64,3	479,0	64,3	337,9	3,4	337,9	3,4	
Сельское хозяйство, лесное хозяйство, рыболовство и охота	35,7	13,0	58,4	16,5	80,1	17,8	87,0	12,6	44,5	7,8	44,5	7,8	8,8	1,2	8,8	1,2	
Добыча и переработка полезных ископаемых, горнодобывающая промышленность, строительство	0,8	0,6	60,2	14,0	93,2	42,8	9,7	6,2	12,6	8,9	12,6	8,9	11,8	15,7	11,8	15,7	
транспорт и коммуникации	68,5	9,1	73,9	7,5	69,9	7,3	76,5	7,1	89,9	7,0	89,9	7,0	21,4	1,3	21,4	1,3	

Рассчитано автором. Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2019. - С. 418-446.

По данным таблицы 2 видно, что основная часть расходов местных бюджетов направлена в секторы жизнеобеспечения населения: образование, здравоохранение и жилищно-коммунальное хозяйство. Значительно увеличились расходы местных бюджетов на добычу и переработку полезных ископаемых, горнодобывающую промышленность, строительство. Высокие темпы роста расходов местных бюджетов на добывающую отрасль (почти в 16 раз) говорят о её развитии. За период 2014-2018 годов более чем в три раза выросли расходы на культурно-массовые, оздоровительные и религиозные мероприятия. При этом поступления из государственного бюджета в местные бюджеты на социальное страхование и социальную защиту в денежном выражении увеличились на 15,8 млн сомони, или в 1,2 раза, а их доля сократилась с 1,5%, в 2014 году до 1,2% в 2018 году. По нашему мнению, сокращение доли расходов на социальное страхование и защиту населения при росте доходов госбюджета в два раза приводит к неполному удовлетворению потребностей защищаемых слоев населения. В связи с чем считаем, что расходование средств бюджета на социальное страхование и защиту населения должно носить адресный характер, чтобы обеспечить защиту конкретных граждан республики.

Возросли расходы, направленные на поддержку и развитие экономики регионов. На сельское и лесное хозяйство, рыболовство и охоту расходы из местного бюджета увеличились в 1,5 раза, на транспорт и коммуникации - в 1,3 раза.

Если рассматривать соотношение доходной и расходной части государственного бюджета Республики Таджикистан с точки зрения этой методологии, то за последние пять лет оно является положительным. Для представления о реальном положении и эффективности применяемого механизма перераспределения доходов необходимо рассмотреть доходную и расходную часть госбюджета по отношению к ВВП (таблица 3).

Таблица 3 - Удельный вес доходов и расходов государственного бюджета к ВВП Республики Таджикистан за 2013-2018 гг. (в %)

Показатели	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Темпы роста, %
Общий объем государственного бюджета к ВВП	30,3	31,6	34,3	33,8	32,7	34,7	114,5
Удельный вес доходов государственного бюджета к ВВП	23,2	25,2	25,9	23,2	24,1	24,2	104,3
Удельный вес расходов государственного бюджета к ВВП	28,6	28,9	33,6	33,6	36,4	35,1	119,1

Рассчитано автором.

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2019. - С. 423-444.

Как видно из таблицы 3, государственный бюджет по отношению к ВВП увеличился с 30,3% в 2013 г. до 34,7% в 2018 г. Доходы государственного бюджета по отношению к ВВП возросли с 23,2% в 2013 году до 24,2% в 2018 году и, соответственно, расходы – с 28,6% до 35,1%. Оптимальный рост доходов и расходов

государственного бюджета создаёт условия для обеспечения динамических тенденций в экономике и для решения многих экономических и социальных проблем.

Стабильное развитие экономики страны во многом определяется организацией надлежащего управления социально-экономическими процессами и соблюдением принципов открытости и прозрачности в осуществлении бюджетно-налоговой политики. Прежде всего, это обеспечение доступа субъектам экономики к информации о целях фискальной политики, принимаемых мерах для увеличения доходов бюджета и отчетности по расходам бюджета.

По нашему мнению, для реализации принципа прозрачности необходимо:

- четкое разграничение роли и функций государственного и частного сектора региональной экономики, их ответственность за прозрачность информации;
- обязательная публикация органами государственного управления бюджетно-налоговой информации в установленные сроки и ответственность за их полноту и достоверность;
- гармонизация по международным стандартам и соблюдение принципа открытости в процессах подготовки и исполнения бюджета.

Таким образом, реализация предложенных мероприятий будет способствовать повышению эффективности используемых инструментов фискальной политики в целях социально-экономического развития регионов, повысит уровень доверия общества к органам государственной власти и уровень жизни населения.

Список использованной литературы:

1. Бушмин Е. Роль и место бюджетных процедур в системе государственных финансов // *Вопросы экономики*. - 2003. - №5. - С. 42-49.
2. Кейнс Джон М. Общая теория занятости, процента и денег / В книге «Антология экономической классики». Т. 2. - М.: ЭКОНОВ, 1993. - С. 423-432.
3. Кузнецов С. Доход себе во вред: как повлияют на Таджикистан новые налоги. Режим доступа: <https://tj.sputniknews.ru/analytics/20191122/1030263064/nalogi-ekonomika-tajikistan.html>
4. Налоговый кодекс Республики Таджикистан. - Душанбе, 2020. - С.101.
5. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. - Душанбе: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2019. - С. 418-446.
6. Статистический ежегодник Согдийской области. - Худжанд: Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан, 2019. - С.103-104.

Reference Literature:

1. Bushmin E. The Role and Place of Budgetary Procedures in the System of State Finances // *Issues of Economics*. 2003. No. 5, - pp. 42 - 49.
2. Keynes John M. General Theory of Employment, Interest and Money. In the book "Anthology of Economic Classics". - V. 2, - M.: EKONOV, 1993. - pp. 423 - 432.
3. Kuznetsov S. Self-Harm: How the New Taxes Will Affect Tajikistan - Access mode:<https://tj.sputniknews.ru/analytics/20191122/1030263064/nalogi-ekonomika-tajikistan.html>
4. Tax Code of the Republic of Tajikistan. Chapter 17, article 109. Dushanbe, 2020. - P.101.
5. Statistical Annual of Tajikistan Republic. - Dushanbe: Agency on Statistics under the Auspices of Tajikistan Republic President, 2019. - pp. 418 - 446.
6. Statistical Annual of Sughd region. - Dushanbe: Agency on Statistics under the Auspices of Tajikistan Republic President, 2019. - P.103-104.

УДК 332
ББК 65.040

**АРЗЁБИИ ИҚТИДОРИ
ИҚТИСОДИИ МИНТАҚАИ
ВИЛОЯТИ СУҒД ДАР
АСОСИ УСУЛИ
ТАҲЛИЛИ ИЕРАРХИЯ
ОЦЕНКА РЕГИОНАЛЬНОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО
ПОТЕНЦИАЛА СОГДИЙСКОЙ
ОБЛАСТИ НА ОСНОВЕ МЕТОДА
АНАЛИЗА ИЕРАРХИЙ**

**ASSESSMENT OF
SUGH D VILOYAT
REGIONAL
ECONOMIC POTENTIAL
ON THE BASIS OF
THE METHOD OF
HIERARCHICAL ANALYSIS**

Қўраев Меҳроҷ Бобоқулович, докторанти
PhD ДДХБСТ; **Ҳакимзода Маруф
Маҳмадӣ** н.и.и., сармуаллими
кафедраи менеҷменти ДИС ДДТТ
(Тоҷикистон, Хуҷанд)

Джуроев Меҳродж Бобоқулович,
докторант PhD ТГУПБП,
Ҳаким-заде Маруф Мухаммади,
канд.экон.наук, старший преподаватель
кафедры менеджмента ИЭТ ТГУК
(Худжанд, Таджикистан)

Djurayev Mehroj Boyuokulovich, Doctoral
student (PhD) of TSU LBP; **Hakimzoda Maruf
Muhammadi**, candidate of economical sciences,
senior lecturer of the department of management
under the Institute of Economy and Trade
attached to the Tajik State University of
Commerce (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: mehrojbo@mail.ru

Калидвожаҳо: иқтидори иқтисодӣ, рушди устувори иқтисодиёт, усули таҳлили иерархӣ, нишондиҳандаҳои омилӣ, индекси монандӣ, таносуби монандӣ, матрицаи ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти минтақавӣ

Масъалаҳои иқтидори иқтисодии минтақаҳои вилояти Суғд дар ҷаҳорҷӯбаи рушди устувори иқтисодиёти он баррасӣ гардидаанд. Муҳиммияти арзёбии ҳолати иқтидори иқтисодии ҳудудҳо, ҳамчунин таъсири онҳо ба иқтисодиёти вилояти Суғд асоснок карда шудааст. Таҳлили иқтисодиёти ҳудудҳои муайян, аз он ҷумла ш. Хуҷанд, ноҳияи Б. Ғафуров, ш. Бӯстон ва шаҳри Исфара гузаронида шудааст. Барои таҳлил ва арзёбии иқтидори иқтисодии вилоят усули таҳлили иерархӣ корбаст гардидааст. Зимнан, барои арзёбии мувофиқати андешаҳои экспертӣ, усули конкордатсия мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар ин ҷода ҳамчун нишондиҳандаҳои омилӣ, миқдори корхонаҳо, шумораи кормандон, музди миёнаи ҳармоҳа, ҳаҷми фондҳои асосӣ, сармоягузориҳо мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Асоснок карда шудааст, ки дар байни минтақаҳои вилояти Суғд шаҳри Хуҷанд дорои имконоти иқтисодии васеъ буда, барои дар оянда таъмин намудани рушди устувори иқтисодӣ заминаи воқеӣ мегузорад.

Ключевые слова: экономический потенциал, устойчивость развития экономики, метод анализа иерархий, факторные показатели, аналогичный индекс, аналогичное соотношение, матрица объемов региональной продукции

Рассмотрен экономический потенциал регионов в контексте обеспечения устойчивости их развития. Обоснована важность оценки экономического потенциала территории, а также уровня его влияния на экономику Согдийской области. Произведен анализ экономики отдельных городов и районов региона, в частности г.Худжанда, Бабаджангафуровского района, городов Бустона и Исфары. В качестве методики оценки экономического потенциала области применен метод анализа

иерархий (МАИ). Для оценки уровня соответствия мнения экспертов использован метод конкордации. Произведен анализ факторных показателей, в частности численности предприятий, количества работающих, среднемесячной заработной платы, объема основных фондов и потоков инвестирования. Обосновано, что среди регионов Согдийской области город Худжанд имеет большой экономический потенциал, который в будущем определит содержание его устойчивого экономического развития.

Key-words: *economic potential, sustainability of economy development, method of the analysis of hierarchies, factor indices, analogical index, analogical correlation, matrix of regional production amounts*

The article dwells on economic potential of the region in the context of their sustainability development being ensured. The author substantiates an importance of an economic potential of the territory and a level of its influence over Sughd viloyat economy. He made an analysis of the economy of separate towns and districts of the region in question, in particular, those of Khujand (viloyat administrative centre), Bobojon Gafurov nokhiya, the towns of Buston and Isfara. He applied the method of analysis of hierarchies (MAH). For assessment of the level of correspondence of scientists' opinions the method of concordation is used.

The author conducted an analysis of factor indices, such as number of outfits, quantum of workers, average month, salary, amount of main funds and streams of investments. It is well-grounded that among Sughd viloyat areas Khujand enjoys a big economic potential which will determine the content of its stable economy development in future.

Дар шароити муосир диққати махсус на танҳо ба рушди давлатӣ, балки ба рушди минтақавӣ он низ рағбона гардидааст. Зеро, далоли мазкур бо дарки умумии нақши махсус ва аҳамияти музофотӣ доштани минтақаҳо барои ноил гардидан ба рушди устувори иқтисодӣ-иқтисодии умумидавлатӣ, баланд бардоштани сатҳи рақобатпазирӣ ва мустақам намудани мавқеи он дар микёси байналмиллалӣ асоснок карда мешавад.

Дар низоми идоракунии рушди босамари минтақа нақши муҳимро истифодаи оқилонаи иқтисодии иқтисодии он мебошад, ки ба назари мо, ғуруҳбандии ҷунин зерсохторҳои он ба мақсад мувофиқ мебошад: захиравӣ (маҷмӯи захираҳои ҷойдошта барои рушд) ва натиҷавӣ (тавоноии минтақа барои босамар истифодабарии захираҳои ҷойдошта [1, с.240].

Дар ин маврид масоили таҳқиқи омилҳои гуногуни ба иқтисодии иқтисодии минтақа мустақиман ва ғайримустақиман таъсиррасон муҳимтар мегарданд. Бояд қайд намуд, ки айни замон шумораи зиёди таснифоти омилҳои рушди иқтисодии иқтисодии минтақаҳо ва таъминкунондаи рақобатпазирӣ онҳо мавҷуд мебошад. Ҳамчунин, доир ба таҳқиқи масъалаи зикршуда олимони ватанию хориҷӣ, ба монанди Рауфӣ А., Каюмов Н.К., Рахимов А.М., А.А. Бляхман, А.И. Гаврилов, В.Б. Дзобелова, А.А. Кисуркин ва дигарон тадқиқоти илмӣ гузаронидаанд.

Иқтисодии иқтисодии минтақа– ин категорияи иқтисодии дорои сохтори мураккаб буда, дар худ маҷмӯи манбаъҳои мавҷуда, имконот ва воситаҳои минтақаро дар бар мегирад, ки метавон онҳоро дар фаъолияти субъектҳои минтақа барои истеҳсоли маҳсулот, қору хизмат, таъминоти рушди истеҳсоли, инчунин барои қонеъгардонии талаботи аҳоли ва эҳтиёҷоти ҷамъиятӣ истифода намуд [2, с.98].

Барои баҳодиҳии иқтисодии иқтисодии минтақаҳои вилояти Суғд, моро зарур аст дар навбати аввал омилҳои муайянкунондаи иқтисодии иқтисодии минтақаҳоро муқаррар намуда, сипас, тадқиқоти экспертии онҳоро дар асоси хусусиятҳои

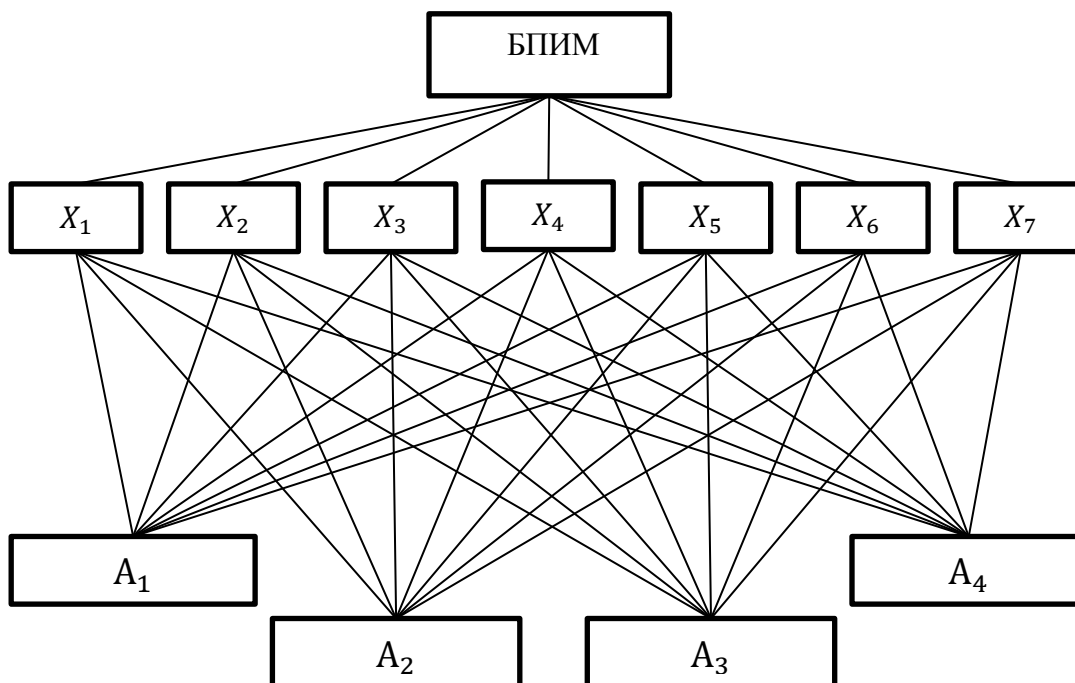

муайянкунандаи нишондиҳандаҳои иқтисодии минтақаҳо гузаронем.

Дар шароити иқтисодиёти рақамӣ усулҳои гуногуни баҳодихии иқтидори иқтисодии минтақаҳо мавҷуд мебошанд, ки ҳамаи онҳо дар ҳисоби ҷамъбастии натиҷаҳои баҳодихии иқтидори иқтисодии минтақаҳо алгоритмҳои гуногунро истифода мебаранд. Ба ин усулҳо: баҳодихии эксперти бо арзиши миёна, ELECTRE, SMART, иерархия ва ғайра мансуб мебошанд. Бояд қайд намуд, ки асоси таҳлили иерархиро дар шакли боз ҳам содатар ба қисматҳо ҷудо намудани масъала ва дар оянда дар асоси қоидаҳои муқоисақунӣ мунтазам коркард намудани мулоҳизоти шахсони қарорқабулкунанда ташкил медиҳанд[3].

Дар натиҷа, дараҷаи нисбии вобастагии унсурҳои иерархияро инъикос намуда, сипас метавонем онро ба намуди ададӣ табдил диҳем. Усули мазкур раванди муттаҳидсозии мулоҳизоти гуногун, хусусиятҳои афзалиятӣ ва қабули қарорҳои алтернативиро дар бар мегирад. Ҳамин тариқ, бузургии бадастомада баҳои тибқи ҷадвали баҳогузорӣ (ҷадвали Т.Саати) муайянгашта ҳисобида шуда, бо баҳои объективӣ мутобиқ мебошад.

Инчунин, барои таъмини самаранокӣ ва гузаронидани таҳлили матрисавии иерархия (ТМИ), моро зурут аст, сохтори марҳилаҳои ин усулро тартиб диҳем (расми 1).

Расми 1. Сохтори марҳилаҳои гузаронидани таҳлил

Ҳамин тавр, мо бояд мақсад, хусусиятҳои баҳодихӣ ва вариантҳои алтернативии интиҳоби мақсади тадқиқотро, ки аз ҷониби экспертҳо гузаронида мешавад, муайян намоем.

Чадвали 1 - Марҳилаҳо ва унсурҳои таркибии усули таҳлили иерархия

Сатҳ	Номгӯи нишондиҳандаҳо	Хусусиятҳои баҳодихӣ
1	Мақсад – баҳодихии иқтисодии минтақа дар асоси ТМИ (БПИМ)	
2	Ҳаҷми барориши маҳсулот	x_1
	Миқдори корхонаҳо	x_2
	Шумораи коргарон	x_3
	Пардохти музди миёна	x_4
	Миқдори фондҳо	x_5
	Ҳаҷми сармоягузориҳо	x_6
	Шумораи кадрҳо	x_7
3	Объектҳои таҳқиқот	
	Хучанд	A_1
	Бӯстон	A_2
	Б.Ғафуров	A_3
	Исфара	A_4

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Дар идома вобаста аз унсурҳои дар сатҳи аввал муқарраршуда, амалиёти муқоисаи ҷуфти унсурҳои иерархиро мегузаронем. Марҳилаи мазкур бо сабти мутаносиби матритсаҳои дорои хосиятҳои зерин амалӣ гардонида мешавад:

$$a_{ij} = \frac{1}{a_{ji}}, \quad (1)$$

Ҳангоми муқоисаи унсурҳои матритса бо унсурҳои таркибии худ он, бузургии натиҷавии он ба воҳид(1,0) баробар мебошад. Ҳамин тариқ, матритсаи муқоисаи ҷуфтҳо шакли зеринро мегирад:

$$\begin{bmatrix} 1 & a_{12} & a_{13} & \dots & a_{1n} \\ 1/a_{12} & 1 & a_{23} & \dots & a_{2n} \\ 1/a_{13} & 1/a_{23} & 1 & \dots & a_{3n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ 1/a_{1n} & 1/a_{2n} & 1/a_{3n} & \dots & 1 \end{bmatrix}, \quad (2)$$

Дар иерархияи таҳқиқшаванда маълумоти матритса барои ҳар як хусусиятҳои сатҳи дуюм муносибан ба мақсад ва вазифаҳо сохта мешаванд. Сипас, матритсаи муқоисаи ҷуфтҳо барои ҳар як алтернативаҳо дар муносибат бо хусусиятҳои сатҳи дуюм тартиб дода мешавад.

Барои гузаронидани муқоисаи субъективии ҷуфтҳо тавассути васоити математикии ТМИ чадвали муҳимияти нисбӣ коркард шудааст, ки он дар шакли чадвали 2 пешниҳод мегардад.

Чадвали 2 - Меёриҳои баҳодихӣ аз рӯи усули ТМИ-и Томас Саати [3].

Интенсивнокии нисбӣ	Муайянкунӣ	Тавсиф
1	Муҳимияти баробар	Ҳиссаи баробарии ду нишондиҳанда дар мақсад

3	Афзалияти нисбии як нишондиҳанда нисбат ба дигар	Таҷриба ва муҳокима афзалияти як алтернатива нисбат ба алтернативаи дигар
5	Афзалияти назаррас ё қавӣ	Таҷриба ва муҳокима афзалияти як нишондиҳандаро нисбат ба дигараш нишон медиҳад
7	Афзалияти хеле назаррас	Яке аз нишондиҳандаҳо бартариро доро мегардад, ки он амалан назаррас мешавад
9	Афзалияти хеле қавӣ	Афзалияти ошкорои як нишондиҳанда нисбат ба дигар, ки нисбатан қавитар эътироф мегардад
2, 4, 6, 8	Қарорҳои фосилавӣ байни ду муҳокима	Ҳангоми ҳолатҳои созишӣ истифода мегардад
Бузургҳои баракси ададҳои болоӣ	Ҳангоми муқоисаи як нишондиҳанда бо нишондиҳандаи дигар, яке аз шумораҳои болоӣ ба миён ояд, он гоҳ ҳангоми муқоисаи нишондиҳандаи дуум бо аввал бузургии баракс ба даст меояд	

Амалиёти тартибдиҳии матритсаи муқоисаи ҷуфтҳо дар асоси баҳодиҳандаҳои ҷуфтҳои муқоиса бо ёрии шкалаҳои муҳимияти нисбӣ (ҷадвали 2) ва ҳисобу китоби афзалияти нишондиҳандаҳо аз рӯи ҳосияти мутаносибии бараксии онҳо гузаронида шудааст.

Ба мувофиқати муҳокимаҳо тавассути *индекси монандӣ* (индекси мувофиқат) ва *ё таносуби монандӣ* (таносуби мувофиқат) бо истифода аз формулаҳои зерин баҳо дода мешавад: [4].

$$IC = \frac{\lambda_{max} - n}{n - 1}, \quad (3)$$

$$OC = \frac{IC}{3}, \quad (4)$$

3- бузургии миёнаи индекси монандӣ, ки ҳангоми бо таври тасодуфӣ тартиб додани матритсаи муқоисаи ҷуфтҳо дар асоси маълумотҳои озмоишӣ муайян карда мешавад. Ба сифати ин бузургӣ нишондиҳандаҳои ҷадвали дар зер додашуда (ҷадвали 3), ки ҳамчун нишондиҳандаҳои воридшавии он андозанокии матритсаҳо баромад менамоянд, истифода гардидааст.

Ҷадвали 3 - Бузургҳои мувофиқатии экспертҳо [5].

N	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
M(но)	0	0	0.58	0.9	1.12	1.24	1.32	1.41	1.45	1.49	1.51

Ба сифати андозаи имконпазир бузургии (таносуби монандии) $OO \leq 0.1$ истифода бурда мешавад. Дар сурати баробар бо $OO > 0.1$ будани матритсаи муқоисаи ҷуфтҳо он аз вайронкунии мантиқи муҳокимаҳо шаҳодат медиҳад, ки аз ҷониби эксперт ҳангоми пуркунии матритса ба амал омадааст. Бинобар он, ба эксперт тавсия дода мешавад, ки маълумоти барои тартибдиҳии матритса истифодашударо бо максими бехтар гардонидани сатҳи монандӣ таҷдиди назар кунад.

1. Векторҳои афзалияти нисбии W_i – ро дар сатҳи охири иерархӣ муайян менамоем. Барои ин амал матритсаи муқоисаи ҷуфтҳо E_i – ро тартиб дода, барои

хар як матритса бузургии максималӣ (барои баҳодиҳии монандии муҳокимаҳо) ва бузургии вектори асосии онро ҳисоб менамоем.

2. Бо таври шабеҳ матритсаи муқоисаи ҷуфтҳоро барои сатҳҳои дар боло қарордошта қорқард менамоем. Маълумоти матритсаҳо барои муайянкунии афзалияти унсурҳои муайяни сатҳҳои иерархиявии унсурҳои нисбии болоӣ тартиб дода мешаванд.

Ҷадвали 4 - Матритсаи ҷуфти бузургии омилҳо

	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7	W
X_1	1	9	7	6	8	9	6	0.48
X_2	$1/9$	1	5	1	6	9	5	0.182
X_3	$1/7$	$1/5$	1	7	3	7	3	0.141
X_4	$1/6$	1	$1/7$	1	4	5	7	0.0947
X_5	$1/8$	$1/6$	$1/3$	$1/4$	1	9	4	0.0557
X_6	$1/9$	$1/9$	$1/7$	$1/5$	$1/9$	1	3	0.023
X_7	$1/6$	$1/5$	$1/3$	$1/7$	$1/4$	$1/3$	1	0.0239
λ_{max}	9.30	-	-	-	-	-	-	-
Индекси мувофиқат,								38,3
Таносуби мувофиқат, (%)								29,0

Дар идома зичии алокаи алтернативаи пешниҳодшавандаро аз рӯи муносибати « X_1 » таҳлил менамоем [6].

Ҷадвали 5 - Матритсаи ҳаҷми маҷмӯи маҳсулоти минтақаӣ

X_1	Хучанд	Ғафуров	Бӯстон	Исфара	W
Хучанд	1	9	8	7	0.694
Б.Ғафуров	$1/9$	1	5	3	0.173
Бӯстон	$1/8$	$1/5$	1	4	0.0845
Исфара	$1/7$	$1/3$	$1/4$	1	0.048
λ_{max}	-	-	-	-	4,70
Индекси мувофиқат,					23,3
Таносуби мувофиқат, (%)					26,0

Сарчашмаи ҳисобу китоб: Омори солонаи вилояти Сугд – Хучанд, 2019 с-167-172

Зичии алокаи алтернативаи пешниҳодшавандаро аз рӯи муносибати « X_2 » таҳлил менамоем.

Ҷадвали 6 - Матритсаи миқдори корхонаҳо

X_2	Хучанд	Б.Ғафуров	Бӯстон	Исфара	W
Хучанд	1	8	7	3	0.644
Б.Ғафуров	$1/8$	1	5	2	0.181
Бӯстон	$1/7$	$1/5$	1	1	0.0675
Исфара	$1/3$	$1/2$	1	1	0.107
λ_{max}	-	-	-	-	4,48
Индекси мувофиқат,					16,0
Таносуби мувофиқат(%)					17,8

Зичии алокаи алтернативаи пешниҳодшавандаро аз рӯи муносибати « X_3 » таҳлил менамоем.

Ҷадвали 7 - Матритсаи шумораи машғулбудагон

X_3	Хучанд	Б.Ғафуров	Бўстон	Исфара	W
Хучанд	1	9	8	3	0.664
Б.Ғафуров	$1/9$	1	5	2	0.169
Бўстон	$1/8$	$1/5$	1	1	0.0628
Исфара	$1/3$	$1/2$	1	1	0.105
λ_{max}	-	-	-	-	4,52
Индекси мувофиқат,					17,3
Таносуби мувофиқат, (%)					19,2

Зичии алокаи алтернативаи пешниҳодшавандаро аз рӯи муносибати « X_4 » таҳлил менамоем.

Ҷадвали 8 - Матритсаи пардохти музди миёна

X_4	Хучанд	Б.Ғафуров	Бўстон	Исфара	W
Хучанд	1	7	2	1	0.482
Б.Ғафуров	$1/7$	1	3	4	0.24
Бўстон	$1/2$	$1/3$	1	2	0.138
Исфара	1	$1/4$	$1/2$	1	0.14
λ_{max}	-	-	-	-	5,35
Индекси мувофиқат,					45,0
Таносуби мувофиқат, (%)					50,0

Зичии алокаи алтернативаи пешниҳодшавандаро аз рӯи муносибати « X_5 » таҳлил менамоем.

Ҷадвали 9 - Матритсаи миқдори фондҳо

X_5	Хучанд	Б.Ғафуров	Бўстон	Исфара	W
Хучанд	1	9	8	7	0.692
Б.Ғафуров	$1/9$	1	6	5	0.193
Бўстон	$1/8$	$1/6$	1	4	0.0745
Исфара	$1/7$	$1/5$	$1/4$	1	0.0412
λ_{max}	-	-	-	-	4,79
Индекси мувофиқат,					26,3
Таносуби мувофиқат, (%)					29,2

Зичии алокаи алтернативаи пешниҳодшавандаро аз рӯи муносибати « X_6 » таҳлил менамоем.

Ҷадвали 10 - Матритсаи ҳаҷми сармоягузорӣ

X_6	Хучанд	Б.Ғафуров	Бўстон	Исфара	W
Хучанд	1	9	8	7	0.688
Б.Ғафуров	$1/9$	1	7	5	0.201
Бўстон	$1/8$	$1/7$	1	4	0.0711

Исфара	$1/7$	$1/5$	$1/4$	1	0.0404
λ_{max}	-	-	-	-	4,87
Индекси мувофиқат,					29,0
Таносуби мувофиқат, (%)					32,2

Зичии алокаи алтернативаи пешниҳодшавандаро аз рӯи муносибати « X_7 » таҳлил менамоем.

Ҷадвали 11 - Матритсаи шумораи кадрҳо

X_7	Хучанд	Б.Ғафуров	Бўстон	Исфара	W
Хучанд	1	9	8	5	0.64
Б.Ғафуров	$1/9$	1	8	6	0.227
Бўстон	$1/8$	$1/8$	1	9	0.0954
Исфара	$1/5$	$1/6$	$1/9$	1	0.0377
λ_{max}	-	-	-	-	5,68
Индекси мувофиқат, %					56,0
Таносуби мувофиқат, %					62,2

Дар асоси матрисаҳои таҳлилии ҷуфти муқоисаҳо синтези иерархиро мегузаронем. Дар ин ҳангом вектори афзалияти алтернативи W_E^A -ро нисбат ба унсурҳои E_j^i , ки дар ҳама сатҳҳои иерархия қарор доранд, муайян менамоем. Ҳисоби бузургии векторҳои афзалиятӣ дар самти аз сатҳи поёнӣ ба сатҳи болоӣ бо назардошти алокаи мушаххаси байни унсурҳои сатҳҳои гуногун гузаронида мешавад. Ҳисобкунӣ бо роҳи зарби бузургии векторҳои мутобиқ бо матритсаҳо амалӣ гардонида мешавад.

$$\begin{pmatrix} 0,694 & 0,644 & 0,664 & 0,482 & 0,692 & 0,688 & 0,640 \\ 0,173 & 0,181 & 0,169 & 0,240 & 0,193 & 0,201 & 0,227 \\ 0,084 & 0,067 & 0,062 & 0,138 & 0,074 & 0,071 & 0,095 \\ 0,048 & 0,107 & 0,105 & 0,140 & 0,041 & 0,040 & 0,037 \end{pmatrix} * \begin{pmatrix} 0,480 \\ 0,182 \\ 0,141 \\ 0,095 \\ 0,055 \\ 0,023 \\ 0,024 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0,6592618 \\ 0,1833374 \\ 0,08283341 \\ 0,07470207 \end{pmatrix}$$

Дар асоси ҳисобкунӣ ба хулосаи зерин омадан мумкин аст: ки шаҳри Хучанд дар байни чор ноҳияву шаҳрҳои пешсафи вилояти Суғд оид ба иқтидори иқтисодӣ бо нишондиҳандаи – 65,9%ҳои аввал, ноҳияи Б.Ғафуров бо нишондиҳандаи – 18,3%ҳои дуюм, шаҳри Бўстон бо нишондиҳандаи – 8,25%ҳои сеюм ва шаҳри Исфара бо нишондиҳандаи – 7,4%ҳои чорумро ишғол менамоянд.

Ҳамин тариқ, аз натиҷаҳои таҳлили иқтидори иқтисодии минтақа хулоса карда мешавад, ки ба сифати иқтидори иқтисодӣ, маҷмӯи захираҳои дар ихтиёри ҳокимият қарордошта, ки барои таъмин намудани рақобатпазирии минтақаҳо истифода мегарданд, фаҳмида мешавад. Инчунин натиҷаи таҳлили рақобатпазирии вилояти Суғд нишон дод, ки ба сатҳи он бештар шаҳри Хучанд бо нишондиҳандаи 65,9 % таъсир мерасонад. Аз ин рӯ, барои таъмин намудани рақобатпазирии иқтисодиёти вилоят, бояд ҳокимияти он бештар барои истифодаи самараноки иқтидорҳои дигар минтақаҳои вилоят чораҳои мувофиқро андешад.

Пайнавишт:

1. Калининкова И.О. Управление социально-экономическим потенциалом региона. – СПб.: Питер, 2009. – 240 с.
2. Рауфи А. Конкурентная экономика: Монография / под общей редакцией д.э.н., профессора О.Б. Бобоева. – Душанбе: Дониш, 2014. – 208 с.
3. Саати Т. Принятие решения. Метод анализа иерархий / Пер. с англ. Р.Г. Вачнадзе. – М.: Радио и связь, 1993. – 278 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.pqm-online.com/assets/files/lib/books/saaty.pdf> (санаи воридишави: 17.09.2020).
4. Выборова Е.Н. Анализ и прогнозирование экономического состояния организаций лёгкой промышленности: автореф. дисс... канд. экон. наук. – Новосибирск: СибУПК, 1999. – 22 с.
5. Саати Т.Л. Принятие решений при зависимостях и обратных связях. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 357 с.
6. Омори солони вилояти Суғд. Сарраёсати Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вилояти Суғд, – Хуҷанд, 2019. – 340 с.

Reference Literature

1. Kalinnikova I.O. Management with Social-Economic Potential of the Region. – SPb: Peter, 2009. – 240 pp.
2. Raufi A. Competitive Economy: monograph (under the general editorship of Dr. of Economics, Professor O.B. Boboyev. – Dushanbe: Knowledge, 2014. – 208 pp.
3. Saati T. Adoption of Solution. The Method of Hierarchies Analysis (translation from English by G. Vachnadze. – M.: Radio and Communication, 1993. – 278 pp. [Electronic Resource]. Regime of Availability: <http://www.pqm-online.com/assets/files/lib/books/saaty.pdf> (Date of request: 17.09.2020).
4. Vyborova Ye.N. Analysis and Prognostication of Economic State of Organizations of Light Industry: synopsis of candidate dissertation in economics. – Novosibirsk: Siberian Complex of Management with Industry, 1999. – 22 pp.
5. Saati T.L. Adoption of Solutions under Dependencies and Reverted Connections. – M.: LKI publishing-house, 2007. – 357 pp.
6. Statistical Annual of Sughd Viloyat. Central Agency on Statistics under the Auspices of Tajikistan Republic President in Sughd Viloyat. – Khujand, 2019. – 340 pp.

12 00 00 ХУҚУҚШИНОСӢ
12 00 00 ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
12 00 00 LAW SCIENCES

12.00.02 – КОНСТИТУЦИОННОЕ И МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО
12.00.02 – CONSTITUTIONAL AND MUNICIPAL LAW

УДК 349.2

ББК 67.405.212.219

**ЗАРУРАТИ ҚАБУЛИ ҚОНУНИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДАР БОРАИ ҲИФЗИ ҲУҚУҚ
ВА ДАСТГИРИИ ДАВЛАТИИ
КӯДАКОНИ ЯТИМ ВА
БЕПАРАСТОР**

**НЕОБХОДИМОСТЬ ПРИНЯТИЯ
ЗАКОНА РЕСПУБЛИКИ
ТАДЖИКИСТАН О ЗАЩИТЕ
ПРАВ И ГОСУДАРСТВЕННОЙ
ПОДДЕРЖКЕ ДЕТЕЙ-СИРОТ И
ДЕТЕЙ, ОСТАВШИХСЯ БЕЗ
ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ**

**THE NEED FOR ADOPTION
OF TAJIKISTAN REPUBLIC LAW
ON PROTECTION OF THE RIGHTS
AND STATE SUPPORT OF
CHILDREN-ORPHANS AND
CHILDREN LEFT WITHOUT
PARENTAL CARE**

Бобоев Анварбек Хоҷаевич, мудири кафедраи ҳуқуқи конституционии ДДҲБСТ, н.и.ҳ., дотсент; **Шоҳимардонов Шодибек Ҳайдарович**, донишҷӯи курси 4-уми факултети ҳуқуқшиносии ДДҲБСТ (Тоҷикистон, Хуҷанд)

Бобоев Анварбек Ходжаевич, завкафедрой конституционного права ТГУПБП, канд.юрид.наук, доцент; **Шоҳимардонов Шодибек Ҳайдарович**, студент 4 курса юридического факультета ТГУПБП (Таджикистан, Худжанд)

Boboev Anvarbek Khuzhaevich, head of the department of constitutional law of the TSULB, Ph.D., Associate Professor (Tajikistan, Khujand)
Shohimardonov Shodibek Haidarovich, 4th year student of the Law Faculty of TSULBP (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: boboev-anvar@mail.ru

Калидвожаҳо: ниятӣ, ятим, ҳуқуқи кӯдакони ятим ва бепарастор, ятими кул, дастгирии давлатӣ, қонун

Масъалаҳои танзими муносибатҳо вобаста ба фаъолияти ҳифзи ҳуқуқ, дастгирии давлатӣ, таъминоти иҷтимоии кӯдакони ятим ва бепарастор, инчунин ашхосе, ки дар давоми таҳсил падару модар ва ё падару модари танҳояшон вафот кардаанд ва кафолатҳои амалишавии онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил карда шудааст. Таъкид шудааст, ки шароити кунунӣ ва тараққиёти иқтисоди қонунгузори дохилӣ ва хориҷӣ ва таҷрибаи давлатҳои хориҷа хусусан, давлатҳои ИДМ қабул кардани қонуни навро “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқ ва дастгирии давлатии кӯдакони ятим ва бепарастор” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон талаб менамоянд.

Ключевые слова: полусирота, сирота, права детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, круглый сирота, государственная поддержка, закон

Анализируются проблемы регулирования отношений, связанных с правоохранительной

деятельностью, государственной поддержкой, социальным обеспечением детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, а также лиц, родители или одинокий родитель которых умерли во время учебы детей, и гарантией их реализации в Республике Таджикистан. Подчеркивается, что сложившаяся ситуация и развитие отечественного и зарубежного законодательства и опыт зарубежных стран, особенно стран СНГ, требуют принятия в Таджикистане нового Закона «О защите прав и государственной поддержке детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей».

Key-words: semi-orphan, orphan, rights of children-orphans and children left without parental care, parentless orphan, state support, law

The author of the article analyzes the problems of regulation of relations concerned with law-enforcement activities, state support, social provision of children-orphans and children left without parental care and also of those ones whose parents, both or one, died during their sons' or daughters' school age; the guarantee of realization of such children's rights being bound to be ensured. It is underscored that formed situation, development of home and foreign legislation, experience of other countries, especially those of CIS, require an adoption of the new law in Tajikistan under the title "On Protection of the Rights and State Support of Children-Orphans and Children Left without Parental Care".

Имрӯз Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдакон, хусусан кӯдакони ятим ва бепарастор сиёсатро пеш гирифтааст, ки ба рушду камоли онҳо, таъмини моддӣ ва иҷтимоии кӯдакони ятим, умуман истифодаи имтиёзҳои давлатӣ ва ғайра мусоидат мекунад. Қайд кардан зарур аст, ки асоси ҳуқуқи ҳифзи ҳуқуқи кӯдакони ятим ва бепарастор аз Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашма гирифта, тавассути якҷанд санадҳои миллӣ ва байналмилалӣ танзим мегардад. Мутаасифона алҳол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қонуни алоҳида оид ба ҳифзи ҳуқуқ ва дастгирии кӯдакони ятим ва бепарасторон қабул карда нашудааст.

Боби чоруми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак” ба “Ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдакони ятим ва бепарастор” бахшида шуда, васоят, парасторӣ, фарзандхонӣ, нигоҳубин ва тарбияи кӯдакони ятим ва бепарасторро дар муассисаҳои таълимӣ, тарбиявӣ, таъбабатӣ ва дигар муассисаҳои ба онҳо монанд пешбинӣ менамояд. Ин боб кафолатҳои давлатии ҳифзи иҷтимоӣ ва ҳуқуқи кӯдакони ятим ва бепарастор, кафолати давлатии амалӣ намудани ҳуқуқи кӯдакони ятим ва бепарастор ба меҳнат, манзил, ҳифзи саломатӣ, таҳсил, инчунин кафолати давлатии расондани ёрии ҳуқуқи ройгон ба кӯдакони ятим ва бепарасторро фарогир мебошад. Инчунин дастгирии давлатии кӯдакони ятим ва бепарастор дар аксар санадҳои меъёрии ҳуқуқи ҷумҳурӣ аз рӯи тобеият муқаррар гаштаанд. Бехтар мешавад, ки ҳамаи меъёрҳои танзимкунандаи муносибатҳои ҳуқуқҳои кӯдакони ятим ва бепарастор дар як санади алоҳида муттаҳид карда шаванд. Бешубҳа ин барои соддатар гаштани истифодаи ҳуқуқу озодиҳои пешбининамудаи қонунгузорӣ барои кӯдакони ятим ва бепарастор имкон медиҳад. Ғайр аз ин дар ҳифзи ҳуқуқи кӯдакони ятим, хусусан кӯдакони нимиятим баъзе камбудҳои ҷиддӣ ба назар мерасад. Аз ҷумла, ҳар сол садҳо ятимон хона-интернатҳоро хатм менамоянд ва аксари онҳо ба масъалаи таъмин бо манзили истиқоматӣ дучор мегарданд. Зарурати қабули қонуни нав аз он иборат аст, ки муносибатҳо ба кӯдакони ятим ва бепарастор бо қонуни алоҳида танзим гардид. Аз ҷумла, муносибати мақомоти дахлдор ба кӯдакони ятим ва бепарастор, ҳуқуқҳои кӯдакони ятим ва бепарастор, расонидани кӯмаки давлатӣ ба кӯдакони ятим ва

бепарастор ва ғайра ба таври васеъ муайян карда, ба танзим дароварда шаванд. Рушди имрӯзаи иҷтимоию иқтисодии мамлакат, инкишофи конунгузории дохилӣ таҷрибаи давлатҳои хориҷа, хусусан давлатҳои ИДМ (масалан, Федератсияи Русия, Ҷумҳурии Беларус, Ҷумҳурии Украина) собит месозанд, ки ҳифзи ҳуқуқи кӯдакони یتим, аз ҷумла ниятӣ ва ҳалли мушкилиҳои дар боло зикр гардида бидуни қабули қонуни алоҳида “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқ ва дастгирии давлатии кӯдакони یتим ва бепарастор” дар Ҷумҳурии Тоҷикистон имконнопазир аст.

Дар илми ҳуқуқшиносӣ шарҳу тавзеҳи мухталифи мафҳуми “таъминоти иҷтимоӣ” вучуд дорад. Як гурӯҳ олимон [9, с.190] зери мафҳуми таъминоти иҷтимоӣ иштироки ҷомеа ро дар таъмини аъзои худ, ки бинобар ғайриқобили меҳнат гардидан ё бо сабаби воситаҳои барои зиндагӣ заруриро аз даст додаанд, мефаҳманд. Таъминоти иҷтимоӣ яке аз шаклҳои муҳимми конститусионии ҷомеаи иҷтимоии аҳоли ба ҳисоб меравад [9, с.6]. Таъминоти иҷтимоӣ – ин воситаҳои пулӣ, дигар хизматрасониҳои моддӣ ва иҷтимоӣ мебошанд, ки ба гурӯҳи муайяни шаҳрвандон аз ҳисоби буҷет ҳангоми ба вуқӯъ омадани ҳодисаҳои аз тарафи конунгузор дорои аҳамияти иҷтимоӣ эътироф шуда пешниҳод гардида, бо мақсади баробар намудани ҳолати иҷтимоии шаҳрванд амалӣ карда мешавад [10, с.40].

Дар поён кӯшиш ба харҷ медиҳем, ки дар асоси таҳлили илмӣ ва амалӣ, инчунин омӯхтани таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ дар самти ҳифзи ҳуқуқ ва дастгирии давлатии кӯдакони یتим зарурати қабули қонуни алоҳидаи “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқ ва дастгирии давлатии кӯдакони یتим ва бепарастор”-ро собит созем.

Дар бисёр давлатҳои хориҷа, аз ҷумла Федератсияи Русия, Ҷумҳурии Беларус, Ҷумҳурии Украина ва дигар давлатҳо қонуни алоҳида дар бораи یتимон ва бепарасторон [4, с.10] мавҷуд мебошад. Масалан, 22 феввали соли 2012 аъзои Шӯрои Федералии Федератсияи Русия қонуни федералиро дар бораи ба манзил таъмин намудани кӯдакони یتим маъқул шуморид. Дар қонун пешбинӣ шудааст, ки дар минатқаҳо фонди махсуси манзил барои бо манзил таъмин кардани یتимон ва кӯдакони бепарастор ташкил карда мешавад. Ё дар Федератсияи Русия Қонуни федералии “Дар бораи қафолатҳои иловагии дастгирии иҷтимоии یتимон ва кӯдакони бепарастор” амал мекунад. Инчунин дар ин кишварҳо қонунҳои алоҳида дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдакон низ амал мекунанд, ки аз қонуни дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдакони یتим ва бепарастор қуллан фарқ доранд.

Ба соҳибистиклолии кишвар 29-сол пур мешавад. Аз рӯзҳои нахустини соҳибистиклолӣ ҳукумати кишвар дар ҳифзи ҳуқуқ ва кӯмаки давлатӣ ба кӯдакони یتим ва бепарастор аҳамияти ҷиддӣ медиҳад. Аз ҷумла, Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 октябри соли 2014, № 690 “Дар бораи Барномаи миллии оид ба барҳамдиҳии шаклҳои бадтарини меҳнати кӯдакон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2020”; Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 июни соли 2017, № 322 “Дар бораи барномаи ислоҳоти низоми адолати судӣ нисбати кӯдакон барои солҳои 2017-2021” ва ғайраҳо.

Кӯдакони یتим ва бепарастор тахти ғамхорӣ ҳамешагии Президенти кишвар қарор доранд. Дар паёми наватии худ ба Маҷлиси Олӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин қайд намуданд, ки: “Ҳоло дар мамлакат ... 5277 нафар یتимони қулл ва 74 ҳазор یتимон зери сарпарастии давлат қарор доранд. Ҳаҷми маблағгузорӣ ба онҳо дар давоми 10 соли охир 3,2 баробар афзоиш ёфтааст.” [5, с.5]. Бо вучуди дар мамлакат амалигардонии ислоҳоти бунёди соҳаи қонунгузорӣ то ҳол масъалаи қабули қонуни алоҳида дар бораи ҳифзи ҳуқуқи

ятимон ва кӯдакони бепарастор мавриди баррасии ҷиддӣ қарор нагирифтааст.

Ҳарчанд боби чоруми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдак” [2, с.10] ба ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдакони ҷатим ва бепарастор бахшида шудааст, вале он фарогирандаи ҳамаи масъалаҳои вобаста ба кӯдакони ҷатим ва бепарастор намебошад. Махсусан, ҷиҳати ҷавобгарии намояндаи қонунии кӯдак ҳангоми нигоҳубин. Доир ба ин масъала мо пешниҳоди Н.М. Имомоваро ки ба мафҳуми «зарари ҷисмонӣ», ки дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила” оварда шудааст, ибораи “қасдона дар хатар ё ҳолати номусоид мондан”-ро илова менамояд, тарафдор ҳастем, ки чунин мазмун мегирад: «Зарари ҷисмонӣ – кирдори зиддихуқуқии қасдонаи як аъзои оила нисбати дигар аъзои оила бо роҳи истифодаи қувваи ҷисмонӣ ё қасдона дар хатар ё ин ки ҳолати номусоид мондан, ки сабаби зарари ҷисмонӣ ё ин ки зарар ба саломатии вай мегардад, ифода меёбад»[8, с.12-13].

Дар қисми 3, моддаи 34-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар гардидааст, ки: “Давлат барои ҳифзи кӯдакони ҷатим, маъҷуб ва таълиму тарбияи онҳо ғамхорӣ менамояд.” [1, с.7]. Истилоҳи кӯдаки ҷатим дар моддаи 1-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдак” чунин шарҳ дода шудааст: “Кӯдаки ҷатим – кӯдаке, ки падару модараш, падар ё модари танҳояш вафот кардаанд [2, с. 4]. Вале дар моддаи 40 қонуни мазкур омадааст, ки ба кӯдаконе, ки падар ё модар надоранд, бо тартиби муқаррарнамудаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон қафолати давлатӣ пешбинӣ карда мешавад. Аз рӯи моддаҳои дахлдори қонунгузори Тоҷикистон маълум мешавад, ки кӯдаке, ки падару модараш, падар ё модари танҳояш вафот кардаанд, ҷатим ба ҳисоб меравад. Яъне дар асоси моддаи 1-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдакони ҷатим” бояд аз имтиёзҳои давлатие, ки барои ҷатимон пешбинӣ шудааст, ҷатимони кул ва ниятҷатимон баробар ё қисман истифода баранд, зеро дар қонун мафҳуми ҷатими кул ва ниятҷатим оварда нашудааст. Дар асоси қонун зери мафҳуми ҷатим, ҳам ҷатими кул ва ҳам ниятҷатим фаҳмида мешавад, вале аксари қафолатҳои давлатии ҷатимон ба ҷатимони кул тааллуқ дорад. Ба ибораи дигар кӯдакони ниятҷатим тахти амали ин қонун қарор надоранд. Бинобар ин зарур аст, ки дар қонун мафҳуми ҷатими кул ва ниятҷатим алоҳида шарҳ дода шуда, ҳуқуқҳои онҳо дар алоҳидагӣ зикр гарданд.

Дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ҳуқуқҳои ниятҷатимон пурра зикр нашудаанд, ки боиси камбудии ҷиддӣ дар татбиқи ҳуқуқҳои онҳо мегардад. Дар қонунгузори ҷумҳурӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқи кӯдак ба кӯдакони ҷатим кӯмак ва имтиёзҳои давлатӣ пешбинӣ шудааст, ки кӯдакони ниятҷатим аз аксари ин ҳуқуқҳо маҳрум мебошанд. Хуб мешуд, кӯдакони ниятҷатим низ аз он ҳуқуқҳое, ки ба ҷатимон пешбинӣ шудааст, ба таври пурра ва ё қисман истифода баранд ва ин дар қонуни алоҳида дарҷ гардад.

Давлат ба кӯдакони ҷатим ва бепарастор дар зинаҳои таҳсилоти ибтидоии касбӣ, миёнаи касбӣ, олии касбӣ ва касбии баъд аз муассисаи олии таълимии давлатӣ як маротиба ғирифтани таълими роғонро қафолат медиҳад. Инчунин донишҷӯёни муассисаҳои таълимии таҳсилоти олии касбӣ, ки ҷатим ва бепарастор мебошанд ва дар ҳобгоҳҳои муассисаҳои мазкур истиқомат доранд, аз пардохти хизматрасонии коммуналӣ ва ҳаққи манзил озод мебошанд. Аммо ин қафолати давлатӣ дар амалия ба ниятҷатимон тааллуқ надорад. Ғайр аз ин тибқи тартиби муқарраргардида дар доираи Маркази миллии тестии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба довталабе, ки яке аз волидонаш вафот кардааст, яъне ниятҷатим мебошад, имтиёз фақат дар пардохти ҳаққи хизматрасонӣ пешбинӣ шудааст. Вале ҳоли имтиёзноке, ки барои ҷатимон пешбинӣ шудааст, ба ниятҷатимон тааллуқ надорад. Бо мақсади дастгирии чунин донишҷӯён лозим

аст, ки имтиёзҳои дар таҳсил ба یتимони кул пешбини гардида, қисман ба ниятими он низ паҳн шавад. Аз ҷумла, ниятими он аз пардохти маблағи таҳсил дар муассисаҳои давлатӣ қисман (50%) озод карда шаванд ва ин нукта дар қонунгузори алоҳида ва ғуноғуни ҷумҳури оварда шавад ва ё барои ҷунон донишҷӯён қарзҳои имтиёзнок ба муҳлати дароз дода шавад. Ҳар сол ба раёсатҳои донишгоҳҳои кишвар ҳазорҳо донишҷӯёни ниятими он қисман озод намудан аз пардохти маблағи соли хониш муроҷиат мекунанд, ки ба сабаби дар қонунгузори соҳа пешбини нашудани ин меъёр, ҷавоби рад мегиранд. Ҳамасола садҳо донишҷӯён аз ӯҳдаи ҳам таъмини моддии хеш, оила, инҷунон, пардохти маблағи таҳсил набаромада, донишгоҳро тарк менамоянд ва ё аз донишгоҳ хориҷ мешаванд. Баъзе хатмкунандагони муассисаҳои миёна бо сабаби набудани имтиёз ба ниятими он дар муассисаҳои олии кишвар маҷбур мешаванд аз идомаи таҳсил даст кашанд.

Ташкили амалҳои хайрия барои кӯмак ба یتимон ба таври махсус гузаронида шавад. Имрӯз ҷомеаи ҷаҳонӣ дар дастгирии моддии кӯдакони یتим ва бепарастор бетараф набуда, пайваста кӯмак менамояд. Аммо амалҳои хайри қардашонро дар сомонаҳои иҷтимоӣ ва оинаи нилгун паҳн менамояд ва дар он ҷо аксҳои یتимон оварда мешаванд. Ин боиси шарм доштан ва рӯҳан азоб кашидани кӯдакони یتим ва бепарастор мегардад. Хуб мешуд, амалҳои хайрия ба таври махсус гузаронида, хангоми аксу навор рӯи онҳо нишон дода нашавад.

Мутобиқи моддаи 36 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 июни соли 1993 № 796 «Дар бораи таъмини нафақаҳои шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон» (дар таҳрири соли 2015) [3, с.23] давлат ба ниятими нафақаи барои маҳрум шудан аз саробон медиҳад, ки аз се ва зиёда аз он кӯдак мавҷуд бошад айна ҳол 216 сомони ро ташкил медиҳад, ки ин хело маблағи кам ва ночиз мебошад. Агар дар оила 5 یتим бошад бо 216 сомонӣ, ки айна ҳол бо маблағи 50 кг орд баробар мебошад, ҷи тавр зиндагӣ қардан мумкин аст? Зарур аст, ки агар шумораи кӯдакони یتим аз се 3 нафар зиёд бошад, ба ҳамаи онҳо маблағи алоҳида ҷудо қарда шавад.

Дар моддаи 1-уми Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдакон” мафҳуми мақоми кӯдаки یتим ва кӯдаки аз парастории волидайн маҳрумшуда, муассиса барои یتимон ва кӯдакони аз парастории волидайн маҳрумшуда, хатмқардагони муассисаҳои یتимон ва кӯдакони аз парастории волидон маҳрумшуда, таъминоти давлатии یتимон ва кӯдакони аз парастории волидайн маҳрумшуда шарҳ дода нашудааст. Бинобар, пешниҳод мегардад, ки дар санади алоҳида мафҳумҳои дар боло ишорашуда муқаррар қарда шаванд.

Зарур мешуморем, ки барномаҳои мақсадноки ҳифзи иҷтимоии یتимон ва кӯдакони аз парастории волидайн маҳрумшуда аз тарафи Ҳукумат ва дигар мақомоти давлатӣ бо мақсади беҳтар намудани ҳифзи иҷтимоии یتимон, омодагии психологӣ ва амалии یتимон ва кӯдакони бепарастор, кӯдакони аз парастории волидайн маҳрумшуда ва шахсоне, ки аз ҷумлаи онҳо мебошанд, қабул ва татбиқ гарданд. Ғайр аз ин таъсиси стипендияҳои махсус барои шахсони боистеъдод аз ҳисоби یتимон ва бепарастор ташкил қарда шавад.

Ба хатмкунандагони یتимхона қарзҳои имтиёзнок ба муҳлати дароз, ғайр аз қарз барои хариди хона, инҷунон қарз барои тичорат, қарзҳои истеъмолий ба муҳлати дароз бо ғоизҳои паст ё беғоиз дода шавад.

Ба муассисаҳое, ки یتимон таълим мегиранд ва ё истиқомат мекунанд, “Ҳтимхона”, “Хонаи бепарасторон” ва “Хона-интернатҳо” номгузорӣ қарда нашавад ва истифодаи ин мафҳумҳо манъ қарда шавад. Дар пештоқи биноҳо низ ин ғуна

навиштаҷот сабт нагардад. Ба андешаи мо ин ба кӯдакони ятим ва бепарастор зарари руҳӣ мерасонад. Ба ҷои ин мафҳумҳо мафҳумҳои нав “Шаҳраки кӯдакон”, “Хушбахт” ... истифода бурда шавад. Умуман, вазъи ҳуқуқии инсонро аз рӯи хусусиятҳои иҷтимоӣ ҷудо намудан, ба вайрон гаштани ҳуқуқҳои шахсии конститусиониро оварда мерасонад. Доир ба масъалаи мазкур Н.В. Витрук хеле ба маврид қайд менамояд, ки ин ҳолат дар андешаи онҳо навъи дуҷум буданашонро ташаккул медиҳад ва шаъну эътибори онҳоро паст мезанад [7, с.287].

Бояд дар қонун муҳофизати ятимон ва кӯдакони бепарастор аз ҳама гуна зӯрварӣ, безътиноӣ, истисмор танзим карда шавад.

Ҳимояи судии кӯдакони ятим ва бепарастор. Давлат бояд ҳимояи судии ҳуқуқҳои кӯдакони ятим ва бепарасторро кафолат диҳад. Дар қонунгузорӣ меъёрҳо барои ҳимояи ҳуқуқҳои кӯдакони ятим ва бепарастор, инчунин намояндагони қонунии онҳо, васиён (парасторон), мақомоти васоят ва парасторӣ ва ваколатдори давлатӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқи кӯдак, комиссияҳо оид ба ҳифзи ҳуқуқи кӯдак муқаррар карда шаванд. Ҳангоми бо мақсади ҳифзи ҳуқуқи кӯдакони ятим ва бепарастор бо ариза ба суд муроҷиат кардан, даъвогарон аз пардохти бочи давлатӣ ва дигар пардохтҳо озод карда шаванд.

Бояд ҳуқуқҳои, ки ба ятимон дода шудааст, нисбати шахсоне, ки дар давоми таҳсил падар ва ё модар ё падару модарашро аз даст додаанд низ паҳн гардад, ба шарте, ки синнаш аз 23 боло набошад.

Баҳри пешгирӣ ва барҳам додани бесарпаноҳӣ дар байни кӯдакони ятим ва бепарастор зарур аст мақоми салоҳиятдор, ки барои муайян кардани кӯдакони ятим ва бепарастор, ки манзили истиқоматӣ надоранд, таҳсил намекунанд, ба қорҳои вазнин ва шабона ҷалб карда шудаанд, ғайриҷалб менамояд, қорро дар ин самт пурзӯр намояд. Бо ин роҳ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷойгир кардани ҷунин кӯдакон дар муассисаҳои махсусгардонидашуда мусоидат менамояд ва ҳангоми озод шудан аз муассисаи мазкур дар таъмини онҳо ба манзил ҷалб кардан ба касбомӯзӣ, инчунин дар таҳсилу шуғли минбаъда кӯмак мерасонад.

Ҳамин тариқ, ба воситаи қабули қонун дар бораи ҳифзи ҳуқуқ ва дастгирии давлатии кӯдакони ятим ва бепарастор метавон механизми танзими муносибатҳоро оид ба ҳифзи ҳуқуқ ва дастгирии давлатии кӯдакони ятим ва бепарастор васеътар ба роҳ монд ва бо ин тарз ҳифзи ҳуқуқ ва дастгирии давлатии онҳоро боз ҳам беҳтар таъмин намуд.

Пайнавишт:

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (6 ноябри соли 1994 бо тариқи раёйпурсии умумихалқӣ қабул шудааст ва ба он 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 тавассути раёйпурсии умумихалқӣ тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 135 с.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдак” аз 18 марти соли 2015, № 1196 -URI. www.tmk.tj. (санаи муроҷиат 08-09-2020)
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 июни соли 1993 № 796 «Дар бораи таъмини нафақаҳои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон» //Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18.03.2015 с., № 1199
4. Законодательство стран СНГ. -URI. <http://spinform.ru/> (санаи муроҷиат: 08. 09. 2020)
5. Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон – таҳкимбаҳшии сиёсати дохилӣ ва хориҷии Тоҷикистон (маҷмӯаи паёмҳо). – Хуҷанд, 2019. – 604 с.

6. Абрамова Ю.Л. Право на социальное обеспечение в российском законодательстве: Материалы Всероссийской научно-практической конференции “Российский законодатель и права человека”. - Тула, 2005. С. 6-15.
7. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности / Н.В. Витрук. – М.: Норма, 2008. – 448 с.
8. Имомова Н.М. Лишение родительских прав как мера ответственности в семейном праве Республики Таджикистан // дисс.к.ю.н. - Душанбе, 2015. – 171 с.
9. Конституционные права и свободы человека и гражданина в Российской Федерации: учебник для вузов / Под ред. д.ю.н., проф. О.И. Тиунова. - М., 2005. – 608 с.
10. Шуайпова П.Г. Реализация конституционных прав граждан на социальную защиту в Российской Федерации: дисс.к.ю.н. - Махачкала, 2005. – 177 с.

Reference Literature:

1. *Tajikistan Republic Constitution (November 6, 1991 – the Conducted Referendum Carried out all over the Country and Adopted on September 26, 1999; according to the Results of General Questioning Alterations and Amendments Being Introduced into Recensions of June 22, 2003 and May 22, 2016).* – Dushanbe: Treasure, 2016. – 135 pp.).
2. *Tajikistan Republic Law “On Protection of Children’s Rights” from March 11, 2015, #1196-URL.: www.mmk.tj. (Date of request: 08.09.2020).*
3. *Tajikistan Republic Law from June 25, 1993, #796 “On Human Rights Guarantees in Tajikistan Republic” // Tidings of Tajikistan Republic Majlisi Oliy (the Supreme Council) from 18.03.2015., #1199.*
4. *Legislation of CIS Countries – URL<http://spinform.ru/> (Date of request: 08.09.2020).*
5. *The Message of Tajikistan Republic President Emomali Rahmon Dwelling on Consolidation of Home and Foreign Policy of Tajikistan Republic (Survey of News).* – Khujand, 2019. – 604 pp.
6. *Abramova Yu.L. The Right for Social Insurance in Russian Legislation: Materials of the all-Russian Scientific-Practical Conference “Russian Legislator and Human Rights”. – Tula, 2005. – pp. 6-15.*
7. *Vitruk N.V. General Theory Concerned with Man’s Legal Position.// N.V. Vitruk. – M.: Norm, 2008. – 448 pp.*
8. *Imomova N.M. Deprivation of Parental Rights as a Measure of Responsibility in Tajikistan Republic Family Law // candidate dissertation in jurisprudence. – Dushanbe, 2015. – 171 pp.*
9. *Constitutional Rights and Freedoms of Man and Citizen in Russian Federation: manual for higher school // Under the editorship of Dr. of Law, Professor O.I. Tiunov. – M., 2005. – 608 pp.*
10. *Shuaipova P.G. Realization of Constitutional Rights of Citizens for Social Protection in Russian Federation: candidate dissertation in jurisprudence. – Makhachkala, 2005. – 177 pp.*

**12 00 03 ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО; ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО;
СЕМЕЙНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО
12 00 03 CIVIL LAW; ENTREPRENEURSHIP LAW, FAMILY LAW,
INTERNATIONAL PRIVATE LAW**

УДК 347

ББК 67.404.06

**ОИДИ БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ
ҲУҚУҚИИ СИФАТИ МОЛ
ҲАНГОМИ БАСТАНИ
ШАРТНОМАИ ХАРИДУ ФӢРУШ**

**О НЕКОТОРЫХ
ПРАВОВЫХ ВОПРОСАХ
КАЧЕСТВА ТОВАРА ПРИ
ЗАКЛЮЧЕНИИ ДОГОВОРА
КУПЛИ-ПРОДАЖИ**

**ON SOME LEGAL ISSUES
RELATING TO COMMODITY
QUALITY UNDER CONCLUSION
OF PURCHASE-SALE
AGREEMENT**

Болтуев Умедҷон Самадович, унвонҷӯи
Институтуи фалсафа, сиёсатишиносӣ ва ҳуқуқи
ба номи академик А. Баҳоваддинови Академияи
миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

Болтуев Умедҷон Самадович, соискателъ
Института философии, политологии и права
имени академика А.Баховаддинова
НАН Республики Таджикистан
(Таджикистан, Душанбе)

Boltuyev Umedjohn Samadovich, scientific officer
of the Institute of Philosophy and Law named after
A.Bahovaddinov under the National Academy of
Sciences of Tajikistan Republic (Tajikistan,
Dushanbe) **E-MAIL:** samadboltuev@gmail.com

Калидвожаҳо: истеъмолкунанда, сифати мол, шартномаи хариду фӯруш, стандарти давлатӣ, стандарти байналмилалӣ, регламенти техникӣ, қабули мол аз рӯи сифат, созиши тарафҳо, ҷуброни зарар, даъво

Баъзе натиҷаҳои тадқиқоти гузаронида шуда оид ба масъалаҳои асосии сифати мол ҳангоми бастани шартномаи хариду фӯруш ба риштаи таҳлил кашида шудаанд. Муайян карда шудааст, ки дар марҳилаи бастани шартномаи хариду фӯруш бамувофиқарасии тарафҳо дар бораи сифати мол тавассути чунин омилҳо имконпазир аст: 1) муфассал номбар кардан ва тавсифи хусусияти мол; 2) истинод ба стандарти давлатии муайян ё регламенти техникӣ; 3) истинод ба регламенти техникӣ. Дар асоси таҳлили меъёрҳои дахлдори қонунгузори амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунанда дар соҳаи ҳуқуқи граждани тақлифу пешниҳодот оиди мукамал гардонидани баъзе қоидаҳои айни замон мавҷуда изҳор шудааст. Мулоҳизаҳо оид ба масъалаҳои баррасишуда бо ҳавола ба гуфтаҳои олимони намоёни соҳаи ҳуқуқшиносӣ асоснок карда шудаанд.

Ключевые слова: потребитель, качество товара, договор купли-продажи, государственный стандарт, международный стандарт, технический регламент, приемка товара по качеству, соглашение сторон, возмещение ущерба, иск

Прорабатываются отдельные результаты проведенного исследования об основных вопросах оценки качества товара при заключении договора купли-продажи. Установлено, что на этапе заключения договора купли—продажи достижение согласия сторон возможно при наличии следующих факторов: 1) подробное перечисление и характеристика свойств товара; 2) ссылка на определенный государственный стандарт или технический регламент; 3) ссылка на технический регламент. На основе

исследования соответствующих норм законодательства, действующего в гражданско-правовой отрасли Республики Таджикистан и касающегося защиты прав потребителей, внесены предложения и рекомендации относительно некоторых ныне действующих правил. Представленные актуальные идеи по исследованным вопросам обоснованы ссылками на высказывания известных ученых в сфере правоведения.

Key-words: consumer, quality of good, purchase-sale agreement, state standard, international standard, technical standing orders, reception of goods according to quality, agreement of parties, damage compensation, suit

The article dwells on separate results of the conducted research related to major issues dealing with an assessment of goods qualities under a striking of purchase-sale agreement. It is stated that at the stage of concluding the agreement in question attainment of the former is possible when the following factors are present: 1) detailed enumeration and characteristics of goods properties; 2) reference to a certain state standard or technical standing orders; 3) reference to technical standing orders. Proceeding from the assumption of respective legislation norms functioning in the civil-legal branch of Tajikistan Republic and concerning consumers' rights protection, the author moves proposals and recommendations in reference to some rules functioning at present. The presented actual ideas on the issues researched are well-grounded with references to the utterances of renowned scholars in the sphere of law knowledge.

Сифати мол яке аз масоили рӯзмарраи ҷомеаи муосир ба ҳисоб меравад[2, 80]. Айни замон таъмини аҳоли бо молҳои босифат самти стратегии рушди ҳар як давлат шинохта шудааст. Аз ҷумла, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар яке аз Паёмҳои худ қайд намуда буданд: «Таъмин намудани аҳоли бо маҳсулоти хушсифат, ки шартҳои асосии солимии мардум мебошад, яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Вале ҳолатҳои аз ҷониби соҳибкорону тоҷирон бо ҳар роҳ васила ба бозори истеъмолии кишвар ворид намудани маҳсулоти пастсифат ба назар мерасанд, ки ба саломатии шаҳрвандон зараровар аст [3, 14]. Чӣ ҳақиқат пешгирии воридоти молу маҳсулоти пастсифат ва ғайристандартӣ мақомоти ваколатдорро зарур аст, ки доир ба риояи ҳатмии Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ҷамъияти ҳуқуқи истеъмолкунандагон» чораҳои таъхирнопазир андешанд.»[14].

Махсусияти фарқкунандаи шартҳои шартнома марбут ба сифати мол аз он иборат аст, ки тибқи шартнома тарафҳо мустақилона уҳдадориҳои мутақобиларо ба зиммаи худ мегиранд[18,с.98]. Дар баробари ин уҳдадориҳои шартномавӣ (муносибат) дар рафти инкишоф одатан ду марҳиларо аз сар мегузаронад: бастан ва иҷрои шартнома. Дар робита ба ин таъмини моли босифат тавассути шартномаҳо инчунин як қатор марҳилаҳоеро дар бар мегирад, ки ба марҳилаҳои рушди ҳуди уҳдадориҳои шартномавӣ (муносибат) мутобиқат мекунад: яъне бастан ва иҷро қардан[18, с. 101].

Бастании шартнома ин натиҷаи созиши тарафҳо аз рӯи ҳамаи шартҳои шартнома мебошад, ки тибқи шакли дахлдор тартиб дода шуда, ба қонунгузориҳои граждани асос меёбад[10,с.67]. Ҳамзамон, далели бастании шартнома ба мустақамкунии шартҳои аз ҷониби тарафҳо ба мувофиқарасида равона гардидааст, ки ҳар як тараф эътимод дошта бошад, ки тарафи дигар маҳз тибқи барномаи бо ин шартҳо пешбинишуда рафтор мекунад ва мақсади шартнома ба даст оварда мешавад [9, с. 155].

Мутаносибан сифати мол аз мутобиқати шартҳои шартнома вобаста аст [4, с. 88]. Маҳз дар марҳилаи бастании шартнома тарафҳо бояд мутобиқати шартҳои сифати мол, инчунин шартҳои дигари шартномаро, ки ба таъмини сифати мол ва қафолати бадастории онҳо мусоидат мекунад, ҳаматарафа ҳал намоянд[12, с. 109].

Ҳангоми бастанӣ шартномаи хариду фурӯш тарафҳои он бояд дар шартнома талаботи мушаххасро нисбати сифати мол ва шартҳои, ки ба таъмини он мусоидат мекунанд, муфасссал ифода намоянд[5, 18].

Дар КГ ҚТ, инчунин дар баъзе санадҳои меъёрии ҳуқуқии Тоҷикистон талаботи муайян ба сифати мол пешбинӣ шудаанд, ки онҳоро тарафҳо метавонанд ҳангоми бастанӣ шартномаи хариду фурӯш ҳамчун дастур истифода баранд.

Аз ҷумла, талабот ба сифати мол ҳангоми бастанӣ шартномаи хариду фурӯш дар моддаи 505 КГ ҚТ муқаррар карда шудааст. Аз ҷумла дар қисми 1 моддаи мазкур пешбинӣ шудааст, ки фурӯшанда бояд ба харидор молеро, ки сифати он ба талаботи шартномаи хариду фурӯш мувофиқ аст, диҳад.

Ҳангоми бастанӣ шартномаи хариду фурӯш бамувофиқарасии тарафҳо оид ба супориши техникӣ аҳамияти калон дорад, ки дар он харидор талаботҳои барояш зарурии сифати молро нишон медиҳад[18, с. 101]. В. С. Шелестов дуруст эрод мегирад, ки ифодаи талабот ба сифати мол реквизиити хатмии созишномаҳои басташаванда ба ҳисоб меравад, бе онҳо мавҷудияти уҳдадорӣҳо маъно надорад[21, с. 67]. Ба зами ин дар ҳуқуқшиносӣ чунин ақида вучуд дорад, ки вақте ки талабот ба сифати мол дар шартнома ба таври мушаххас муайян нашуда бошад, чунин шартномаро беоътибор доништан зарур аст[17, с. 66].

Қайд намудан зарур аст, ки муқаррар намудани талабот ба хусусиятҳои сифатии мол чунин ҳолатҳоро имконпазир мегардонад: 1) ҳангоми бастанӣ шартнома - предмети шартнома дар қисми сифати мол муайян карда мешавад, ки маънои мақсади дахлдори ҳуқуқии тарафҳоро хоҳад дошт[6, 51]; 2) ҳангоми иҷрои шартнома – мутобиқати сифати мол ба сифате, ки дар шартнома пешбинӣ шудааст, санҷида мешавад[11, с. 116]; 3) ҳангоми иҷрои шартнома – иҷрои уҳдадорӣ ҳамчун матлуб ё номатлуб баҳогузорӣ карда мешавад[12, с. 109]. Дар баробари ин розигии дахлдор бо шартҳои сифати мол ҳимояи манфиатҳои ҳар ду тарафро таъмин менамояд, чунки тасаввуроти онҳоро дар бораи сифати мол муайян менамояд ва имкон медиҳад, ки низоъҳои эҳтимоли ҳангоми додан-гирифтани мол ба ҳадди ақал расонида шаванд[7, 108]. Мутаносибан дар шартнома муфасссал ва босаводона нишон додани бузургҳои сифатии мол имкон медиҳад, ки дар оянда бахсҳои марбут ба хусусият ва бузургҳои мол пешгирӣ карда шаванд[18, с. 100].

Усулҳои ҳуқуқии бамувофиқарасӣ ва пешбинӣ намудани сифати мол дар шартномаи хариду фурӯш якхела нестанд. Дар робита ба ин ифодаи (муқаррар кардани) талабот ба сифати мол бо роҳҳои гуногун имконпазир аст. Масалан, А.В.Маслова усулҳои зерини ифода кардани талабот ба сифати молро дар шартнома ҷудо мекунанд: 1) тавсифи мол ва хислатҳои муайяни он; 2) истинод ба ҳуҷҷати дахлдор оид ба стандартизатсия ё регламенти техникӣ; 3) истинод ба ҳуҷҷати техникӣ, дастур оид ба истифодабарии он; 4) истинод ба моли монанд, ки ба харидор аз ҷониби ҳамон як фурӯшанда аз рӯи шартномаи байни онҳо пештар басташуда фурӯхта шудааст; 5) истифодаи намуна[12, с. 25].

Ҳангоми бастанӣ шартномаи хариду фурӯш тарафҳо метавонанд талабот ба сифати молро тавассути истинод ба стандартҳои давлатӣ ва регламентҳои техникӣ пешбинӣ намоянд[8, 144]. Қайд намудан зарур аст, ки истинод ба стандарт ё дигар ҳуҷҷати меъёрии ба фурӯшанда ва харидор дастрас усули беоътимоди муқарраркунии талабот ба сифати мол ба ҳисоб меравад[20, с. 21].

Чунон ки дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд гардидааст, ифодаи сифати мол бо роҳи истинод ба стандарти дахлдор усули нисбатан паҳнгардида ҳам дар гардиши савдои милли ва ҳам байналмилалӣ ба ҳисоб меравад[11, 80]. Стандартиҳои мол имкон

медихад, ки сифати он дар сатҳи баланди касбӣ муайян карда шавад ва дар баробари ин ба тавсифи аз ҳад зиёд роҳ дода нашавад.

Дар ин замина қайд намудан зарур аст, ки тибқи моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи стандартонӣ» аз 29 декабри соли 2010 стандарти давлатӣ талаботест, ки мақомоти ваколатдори давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба стандартонӣ тасдиқ (қабул) намудааст. Дар навбати худ стандарт ҳуҷҷате мебошад, ки қоидаҳо, дастур ё тавсифҳои барои истифодаи умумӣ ё бисёрқарата таъиншударо нисбати мол ё раванду усулҳои бо он алоқаманди истеҳсолро муайян мекунад, ки интиҳоби онҳо бо мақсади истифода ихтиёрист. Стандарт инчунин метавонад талаботро ба истилоҳот, аломат, борпечкунӣ, тамғагузорӣ ва тамғакоғаз то дараҷае, ки нисбати мол, раванд ё усули истеҳсолот татбиқ мегарданд, дар худ дохил намояд ё дар бар гирад [13, 22].

Тибқи сарҳати 5 моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бамеъёрдарории техникаӣ» аз 19 майи соли 2009 регламенти техникаӣ санади меъёрии техникаiest, ки дар қараёни бамеъёрдарории техникаӣ таҳия шуда, талаботи техникаии риояшон ҳатмиро вобаста ба бехатарии маҳсулот, қараёни коркард, истеҳсол, истифодабарӣ, ниғахдошт, интиқол, фурӯш, коркарди партовҳои он, иҷрои кор ва хизматрасонӣ дар қисми бехатарӣ муқаррар мекунад.

Оид ба масъалаи бамувофиқарасии шартҳои сифати мол дар шартномаи хариду фурӯш тавассути истинод ба стандартҳои давлатӣ қайд кардан зарур аст, ки ҳангоми амалиёт дар бозори дохилӣ истифодаи стандартҳои давлатӣ ва ҳуҷҷатҳои меъёрии моҳиятан ба он баробар оқилона аст [20, с. 21]. Дар баробари ин ба назар гирифтани зарур аст, ки тибқи қисми 1 моддаи 13 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи стандартонӣ» интиҳоби стандартҳо ихтиёрӣ мебошад. Ҳол он ки дар асоси моддаи 11 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бамеъёрдарории техникаӣ» регламентҳои техникаӣ санадҳои меъёрии техникаие мебошанд, ки иҷрои талаботашон ҳатмӣ мебошад. Дар ин сурат нуқтаи назари В.В. Богданро дуруст меҳисобем, ки чунин мегӯяд: «шарти шартномавӣ дар бораи сифати мол инъикосгари ҳуқуқи харидор ба сифат ва бехатарии мол ба ҳисоб меравад ва мутаносибан асоси онро риояи бечунуҷарои талаботи қонунгузорӣ дар бораи бамеъёрдарории техникаӣ аз ҷониби соҳибкор, пеш аз ҳама истеҳсолкунанда ташкил медиҳад» [1, с. 134]. Дар ҳолате, ки регламенти техникаӣ ба стандарт ишора менамояд ва ягона роҳи таъмини мутобиқат ба регламенти техникаӣ ин риояи стандарт мебошад, дар чунин ҳолат ин гуна стандарт ҳамчун регламенти техникаӣ истифода мешавад (қисми 1 моддаи 13 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи стандартонӣ»).

Қайд намудан зарур аст, ки тибқи қисми 3 моддаи 505 КГ ҚТ, агар тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонун нисбат ба сифати моли фурӯхташаванда талаботи ҳатмӣ пешниҳод гардида бошад, дар ин сурат фурӯшандае, ки ғайриқонунии соҳибкории анҷом медиҳад, уҳдадор аст ба харидор моли ба ин талабот мувофиқро супорад. Аз моддаи мазкур чунин бармеояд, ки тарафҳои шартнома ҳуқуқ надоранд, ки молро, ки нишондиҳандаҳои сифатии он аз нишондиҳандаҳои бо стандартҳои давлатӣ ҳатмӣ буда паст аст, пешниҳод намоянд.

Тарафҳо ҳангоми бастанӣ шартномаи хариду фурӯш сифати молро озодона истифода карда метавонанд, лекин дар баробари ин тарафҳо ҳуқуқ надоранд, ки аз талаботи ҳатмӣ ба сифати моли фурӯхташаванда, ки бо қонун ва ё тартиби муқараргардида муайян гардидаанд, даст кашанд [15, с. 69].

Имконияти бо ризоияти тарафҳо додани моли сифаташ нисбат ба талаботи

хатмии стандартҳои давлатӣ паст бо қонунгузорӣ пешбинӣ нашудааст ва мутаносибан манъ аст. Дар робита ба ин дар марҳилаи бастанӣ шартнома дар он муқаррар кардани талабот ба сифати мол, ки аз талаботи хатмӣ пастар аст, ба КГ ҚТ мутобикат намекунад ва дар асоси моддаи 193 қамаҳамият аст.

Дар баробари ин сарҳати 2 қисми 4 моддаи 505 КГ ҚТ пешбинӣ менамояд, ки мутобики созишномаи байни фурӯшанда ва харидор нисбат ба моле, ки ба талаботи хатмӣ тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонун пешбинишуда ҷавобгӯ мебошад, додани моли дорои талаботи баландтар муқарар шуданаш мумкин аст. Ҳамин тариқ ҳангоми бастанӣ шартнома тарафҳо ҳуқуқ доранд, ки оид ба талабот ба сифати моли нисбат ба стандартҳо, регламентҳои техникӣ ва дигар меъёрҳо баландтар ба мувофиқа расанд[16, 18]. Дар ин ҳолат фурӯши моли сифаташ аз сифати бо шартнома пешбинишуда баландтар бояд пешакӣ мувофиқа карда шавад, чунки имконияти истифода нагардидани моли сифаташ баландтар аз ҷониби харидор бо таҷҳизоти аллакай вучуддошта ҷой дорад[20, с. 101].

Тибқи қисми 3 моддаи 505 КГ ҚТ ҳангоми тибқи намуна ва (ё) тибқи тасвир (тавсиф) фурӯштани мол фурӯшанда уҳдадор аст ба харидор молеро диҳад, ки ба намуна ва (ё) тасвир (тавсиф) мувофиқ бошад. Қайд кардан зарур аст, ки дар марҳилаи бастанӣ шартнома яке аз усулҳои ҳуқуқии бамувофиқарасӣ ва муқаррар кардани талабот ба сифати мол тасвияи талабот ба сифат аз рӯи намуна ё тасвири мол аст[12, с. 100].

Намуна ин маҳсулоти фардиест, ки хусусияти истеъмоли ё истифодабарии он талаботи харидорро ба сифати мол муайян мекунад[19, 65]. Тавсифи мол номгуӣ муайяни хусусиятҳои истеъмолии (хусусиятҳои истифодабарӣ) моли ба харидор додашаванда аст. Ба тавсифи мол расм, тасвири графикӣ ва ғайра замима шуда метавонад.

Ҳамин тариқ, ҳангоми тасвияи талабот ба сифати мол аз рӯи намуна ё тавсифи мол хусусиятҳои сифатии мол бояд дар шартнома дар асоси меъёрҳои мавҷуда, ки дар шакли матн, тасвири графикӣ, хусусиятҳои химиявӣ физикӣ ва ғайра инъикос ёфтаанд, муайян карда шаванд. Дар баробари ин намунаҳои молро, ки аз рӯи онҳо фурӯш ба нақша гирифта мешавад, дар шартнома тавсиф намудан, нишон додани ҷой ва тартиби нигоҳдорӣ онҳо, ки имконияти тағйири намунаҳои бамувофиқарасидаро истисно менамояд, мувофиқи мақсад аст.

Ҳаминро ба назар гирифта нозим аст, ки муқарраркунии талабот ба сифати мол аз рӯи намуна ҳангоми савдои мол, ки дорои аломати навъ, татбиқ мегардад[4, с. 81].

Дар сарҳати 2 қисми 2 моддаи 505 КГ ҚТ муқаррар гардидааст, ки агар тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонун нисбат ба сифати моли фурӯхташаванда талаботи хатмӣ пешниҳод гардида бошад, дар ин сурат фурӯшанда, ки ҷаъолияти соҳибкории ончом медиҳад, уҳдадор аст ба харидор моли ба ин талабот мувофиқро супорад. Чунон ки дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд гардидааст, нияти ба таври дақиқ ифодагардидаи харидор марбут ба истифодаи мол бо мақсадҳои муайян низ яке аз усулҳои дар шартномаи хариду фурӯш муайян кардани талабот ба сифати мол ба ҳисоб меравад[4, с. 76].

Ҳамин тариқ харидор ҳуқуқ дорад ҳангоми бастанӣ шартномаи хариду фурӯш дар он мақсадҳои муайяни ба даст овардани молро нишон диҳад. Мутаносибан, агар ҳангоми бастанӣ шартнома харидор дар он мақсади муайяни ба даст овардани молро нишон диҳад, пас фурӯшанда хатман бояд молеро диҳад, ки сифати он имкон медиҳад онро тибқи он мақсадҳои муайяне, ки дар шартнома нишон дода шуда буданд, истифода барад.

Тибқи қисми 2 моддаи 505 КГ ҚТ дар сурати дар шартномаи хариду фурӯш набудани шартҳо дар бораи сифати мол фурӯшанда уҳдадор аст ба харидор моле пешниҳод намояд, ки барои мақсадҳои ӯ коршоям аст ва барои ҳамон мақсад ин мол одатан истифода мешавад. Аз моддаи мазкур бармеояд, ки агар хангоми бастанӣ шартнома тарафҳо дар он талабот ба сифатро муайян накарда бошанд, пас фурӯшанда уҳдадор аст ба харидор молеро пешниҳод намояд, ки сифати он имкони истифодаи онро бо мақсаде медиҳад, ки барои он ҳамон мол одатан истифода мешавад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд мешавад, ки қонунгузор чунин меъёри ифодаи сифати молро, аз қабилӣ «мақсадҳое, ки барои он чунин мол истифода мешавад» дуруст интихоб кардааст, чунки то ба имрӯз на хусусияти мол, балки он чиз муҳим мегардад, ки мол хангоми истифодааш ба харидор чӣ медиҳад [4, с. 23].

Бо назардошти хусусияти махсуси қувваи барқ ва гармӣ, қонунгузори зарур шуморидааст, ки моддаи алоҳидаи КГ ҚТ (моддаи 573) -ро ба «сифати барқ» бахшад, ки дар он масъалаҳои бо сифати барқ алоқаманд ба танзим дароварда мешаванд. Тибқи қисми 1 моддаи 573 КГ ҚТ сифати барқе, ки ташкилоти таъмини барқ таъмин менамояд, бояд ба талаботи муқаррарнамудаи намуна (стандарт)-ҳои давлатӣ ва дигар санадҳои меъёрий оид ба намуна (стандартизатсия) ё сифати пешбиниамудаи шартнома мутобикат намояд. Аз моддаи мазкур бармеояд, ки тарафҳои шартномаи барқтаъминкунӣ хангоми бастанӣ шартнома ҳуқуқ доранд, ки талабот ба сифати қувваи барқ ва гармидиҳиро муқаррар кунанд ё ба стандарти давлатӣ истинод намоянд, ки дар он нишондиҳандаҳои сифати барқ пешбинӣ шудаанд.

Аммо бо назардошти мушкилии мавзӯи барқ дар амал усулҳои муайян кардани сифати барқ одатан бо тартиби ҳатмӣ (императивӣ) бо санадҳои махсуси меъёрий (асосан стандартҳои давлатӣ) ва баъзан бо созишномаи тарафҳо танзим карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, дар марҳилаи бастанӣ шартномаи хариду фурӯш бамувофикарасии шартҳои шартнома дар бораи сифати мол тавассути чунин омилҳо имконпазир аст: 1) муфассал номбар кардан ва тавсифи хусусияти мол; 2) истинод ба стандарти давлатии муайян ё регламенти техникӣ; 3) истинод ба регламенти техникӣ.

Ҳамин тавр, ба назар мерасад, ки масъалаҳои сифати мол бояд матлаби таҳқиқи амиқ ва ҳамаҷонибаи олимони ҳуқуқшиносии ватанӣ гардад. Зеро барои қабул кардани санадҳои меъёрий-ҳуқуқии ҷавобгуи талаботи замон заминаи бозғатимоди назариявӣ гузаштан лозим аст.

Пайнавишт:

1. Богдан В. В. Гражданско-правовое регулирование защиты прав потребителей в современной России: проблемы теории и практики: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / В. В. Богдан. - Курск, 2015. - 389 с.
2. Болтуев У.С. К вопросу о правовых аспектах качества товаров как предпосылки защиты прав потребителей // Вестник Педагогического университета. - Душанбе, 2011. - №3 (39). - С. 79-84.
3. Болтуев У.С. Необходимость предложения потребителям качественных товаров как важный фактор защиты прав потребителей / Современные проблемы и тенденции развития экономики, управления и юриспруденции: Первая Международная научно-студенческая конференция (Ижевск, 12 апреля 2012 г.). - Ижевск, 2012. - С.13-18.
4. Гридин А. В. Гражданско-правовые способы обеспечения качества товаров, работ и услуг: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. В. Гридин. - Краснодар, 2006. - 212 с.

5. Забоев К. И. Правовые и философские аспекты гражданско-правового договора. - СПб., 2003. – 188 с.
6. Замятин В. Несовершенство Инструкции о порядке приемки продукции / В. Замятин // Социалистическая законность. 1974. № 3. С. 48-54.
7. Зубкова Т. А. Досудебная экспертиза качества товаров: порядок проведения и недостатки его регулирования / Т. А. Зубкова // Бизнес в законе. 2010. №1. С. 107-111.
8. Зубкова Т. А. Правовое обеспечение качества товаров: законодательство требует корректив / Т. А. Зубкова // Бизнес в законе. 2012. №2. С. 142-152.
9. Кошeluk Б. Е. Правовое регулирование договора поставки товаров для государственных нужд (по материалам практики Федеральной службы исполнения наказаний): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Б. Е. Кошeluk. - Рязань, 2014. – 207 с.
10. Кузнецова Ю. А. Качество как условие договора проблемы реализации / Ю. А. Кузнецова // Ученые труды Академии адвокатуры и нотариата. 2014. № 1. С. 113-120.
11. Кузнецова Ю. А. Условие о качестве в гражданско-правовых договорах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ю. А. Кузнецова - М., 2015. – 196 с.
12. Маслова А. В. Правовые аспекты деятельности по обеспечению качества и безопасности продукции: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. В. Маслова - М., 2005. - С. 25.
13. Менглиев Ш. Понятие морального вреда // Законность - основа правового государства. - Конуният. – Душанбе, 1995. - С.19-27.
14. Паёми Президенти Чумҳурии Тоҷикистон, Пешивои миллат Эмомали Раҳмон ба Маҷлиси Оли Чумҳурии Тоҷикистон // Манбаи электронӣ: <http://www.president.tj/node/16771> (санаи муроҷиат: 15.01.2020)
15. Панова А. С. О соотношении договорного условия о качестве товара с иными условиями договора поставки / А. С. Панова // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 14. № 4. 2014. С. 112-119.
16. Панова А. С. Правовое регулирование отношений по подтверждению соответствия продукции, работ, услуг: Учебно-практическое пособие. – Казань, 2007. – 149 с.
17. Семякин М. Н. Гражданско-правовые формы (средства, способы) управления качеством продукции в системе хозяйственного механизма: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / М. Н. Семякин. - Свердловск, 1991. – 184 с.
18. Сметанников А. Е. Договор купли-продажи и качество продукции / А. Е. Сметанников // Российский юридический журнал. 2009. № 1. С. 96-101.
19. Сметанников А. Е. Проблемы проверки товара по качеству при его приемке или в пределах гарантийного срока / А. Е. Сметанников // Хозяйство и право. 2007. - № 3. - С. 61-69.
20. Тавер Е. И. Договор купли-продажи. Требования к качеству / Е. И. Тавер // Методы оценки соответствия. - 2009. - № 1. - С.18-23.
21. Шелестов В. С. Договор поставки и качество продукции. - М., 1974. - 164 с.

Reference Literature:

- 1 Bogdan V.V. Civil-Legal Regulation of Consumers` Rights Advocacy in Contemporary Russia: Problems of Theory and Practice: Doctoral dissertation in jurisprudence: 12.00.03// V.V.Bogdan. – Kursk, 2015. – 389 pp.
- 2 Boltuyev U.S. To the Issue of Legal Aspects of Commodity Quality as a Prerequisite of Consumers` Rights Advocacy // Bulletin of Pedagogical University. – Dushanbe, 2011, #3 (39). – pp. 79 – 84.

- 3 Boltuyev U.S. *The Necessity of Offering Qualitative Goods to Consumers as an Important Factor of Consumers' Rights Advocacy // Modern Problems and Tendencies of Development Concerning Economy, Management and Jurisprudence: the first International Scientific Conference of Students (Izhevsk. April 12, 2012).* – pp. 13 – 18.
- 4 Gridin A.V. *Civil-Legal Methods of Ensuring the Quality of Goods, Jobs and Services: candidate dissertation in jurisprudence: 12.00.03 // A.V. Gridin.* – Krasnodar, 2006. – 212 pp.
- 5 Zaboyev K.I. *Legal and Philosophical Aspects of Civil-Legal Agreement.* – SPb., 2003. – 188 pp.
- 6 Zamyatin V., *Imperfection of the Instruction Concerned with the Order of Produce Reception // V.Zamyatin // Socialist Legality.* 1974, #3. – pp. 48 – 54.
- 7 Zubkova T.A. *Preforensic Expertise of Goods Quality: the Order of Conducting and Drawbacks of its Regulation // T.A. Zubkova //* - pp. 107 – 111.
- 8 Zubkova T.A. *Legal Insurance of Goods Quality: Legislation Requires Corrections // T.A. Zubkova // Business in Law.* 2012, #2. – pp. 142 – 152.
- 9 Koshelyuk B.Ye. *Legal Regulation of Goods Delivery for State Needs (according to the Materials of the Practice of Penitentiary Executions Implemented by Federal Service): candidate dissertation in jurisprudence: 12.00.03 // B.Ye. Koshelyuk.* – Ryazan, 2014. – 207 pp.
- 10 Kuznetsova Yu.A. *Quality as a Provision of the Agreement on the Problem of Realization // Yu.A. Kuznetsova // Scientific Works of the Academy of the Bar and Notary Management.* 2014, #1. – pp. 113 – 120.
- 11 Kuznetsova Yu.A. *Provision on Quality and Civil-Legal Agreements: candidate dissertation in jurisprudence: 12.00.03 // Yu.A.Kuznetsova.* – M., 2015. – 196 pp.
- 12 Maslova A.V. *Legal Aspects of Activity on Insurance of Quality and Security of Production: candidate dissertation in jurisprudence: 12.00.03 // A.V. Maslova.* – M., 2005. – 25 pp.
- 13 Mengliyev Sh. *Conception of Moral Damage // Legality as a Basis of Law-Abiding State.* – Code of Laws. – Dushanbe, 1995. – pp. 19 – 27.
- 14 *The Message of Tajikistan Republic President, Leader of Nation Emomali Rahmon to Majlisi Oli (Supreme Council) // Electronic Resource: <http://www.prezident.tj/node/16771> (Date of request: 15.01.2020).*
- 15 Panova A.S. *On Correlation between Agreement Provision Concerned with Goods Quality and other Ones Related to Delivery Agreement // A.S. Panova // Bulletin of Saint-Petersburg University. Series 14. #4.* 2014. – pp. 112 – 119.
- 16 Panova A.S. *Legal Regulation of Relations on Confirmation of Correspondence of Produce, Jobs, Services. Educational-practical manual.* – Kazan, 2007. – 149 pp.
- 17 Semyakin M.N. *Civil-Legal Forms (Resources, Modes) of Management with Produce Quality in the System of Economy Mechanism: Doctoral dissertation in jurisprudence: 12.00.03 // M.N. Semyakin.* – Sverdlovsk, 1991. – 184 pp.
- 18 Smetannikov A.Ye. *Purchase-Sale Agreement and Produce Quality // A.Ye. Smetannikov // Russian Juridical Journal.* 2009, #1. – pp. 96 – 101.
- 19 Smetannikov A.Yu. *The Problems of Goods Checking according to Quality under their Reception or in the Limits of Guaranteed Terms // A.Ye. Smetannikov // Economy and Law.* 2007, #3. – pp. 61 – 69.
- 20 Taver Ye.I. *Purchase-Sale Agreement. Requirements to Quality // Ye.I. Taver // Methods of Correspondence Assessment.* 2009, #1. – pp. 18 – 23.
- 21 Shelestov V.S. *Delivery Agreement and Produce Quality.* – M., 1974. – 164 pp.

УСУЛҲОИ МУҚАРРАР НАМУДАНИ МУНДАРИҶАИ ҲУҚУҚИ ХОРИҶӢ	Солиев Иброҳимхӯча Муродович , н.и.ҳ., дотсент, мудири кафедраи ҳуқуқи судӣ ва назорати прокурории ДДХБСТ,
МЕТОДЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ИНОСТРАННОГО ПРАВА	Солиев Иброҳимхӯда Муродович , канд. юрид. наук, доцент, завкафедрой судебного права и прокурорского надзора ТГУПБП (Худжанд, Таджикистан)
METHODS OF DETERMINING THE RULES RELATING TO FOREIGN LAW PARAGONS	Soliyev Ibrohimkhudja Murodovich , candidate of juridical sciences, Associate Professor, head of the department of judge's surveillance and procurator's powers under the TSU LBP (Tajikistan, Khujand) E-MAIL: Sim.78@mail.ru

Калидвожаҳо: ҳуқуқи хориҷӣ, суд, татбиқи ҳуқуқ, категорияи ҳуқуқӣ, амри воқеӣ, қонунгузорию граждани

Масъалаи муқаррар намудани татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ, муаммоҳои дар ҷараёни ин фаъолияти судӣ ба вуҷудоянда баррасӣ гардидааст. Дар асоси нишондоди адабиёти ҳуқуқӣ ишора шудааст, ки татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ аз муайян намудани мундариҷаи он шурӯъ мегардад. Ин давраи муҳими ҷараёни ҳуқуқтатбиқкунӣ ба шумор рафта, бе риояи ин давра, масъалаи татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ дар доираи қонун ва бо назардошти манфиати қонунии субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳал карда намешавад. Моҳият ва мураккабии дарки ҳуқуқи хориҷӣ ҳамчун категорияи ҳуқуқӣ ва амри воқеӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Сарчашмаҳои ватаниву хориҷӣ оид ба масъалаи татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ мавриди омӯзиши қарор дода шудааст. Доираи ваколатҳои мақомоти давлатӣ дар самти муқаррар намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ таҳлил шудааст.

Ключевые слова: иностранное право, суд, применение права, правовая категория, фактическое обстоятельство, гражданское законодательство

Рассмотрен вопрос об установлении содержания иностранного права, проблемы, которые возникают в процессе данной деятельности суда или иного правоприменительного органа государства. Со ссылкой на научную литературу отмечается, что применение иностранного права начинается с установления его содержания. Данный этап является важным этапом правоприменения и осуществляется ввиду интересов субъекта правоотношений. Проанализированы вопросы понимания иностранного права как юридической категории или как фактического обстоятельства. Изучена отечественная и зарубежная литература, посвященная вопросам применения иностранного права. Рассмотрен круг полномочий государственных органов в сфере установления содержания иностранного права.

Key-words: foreign law, court, law enforcement, legal category, factual circumstance, civil legislation

The article dwells on an establishment of foreign law content, problems emerging in the process of given activities carried out by court or any other body of state dealing with law

application. Making references to scientific literature the author underscores that application of foreign law begins since its contents having been established. The given stage is an important one in regard to law application and it is carried into effect being proceeded from the subject's relations with the law. The author has analyzed the issues of comprehension of foreign law as a juridical category or a factual circumstance. Home and foreign literature dealing with the issues of foreign law application has been studied in details. The spheres of powers assigned for implementation by state bodies are canvassed in so far as the establishment of foreign law contents is concerned.

Бо густариш ёфтани муносибатҳои байни давлатҳо, робитаҳои шаҳрвандон ва корхонаҳои мамлакатҳои мухталиф низ вусъат меёбанд. Албатта чунин ҳолат боиси ба вучуд омадани муносибатҳои мухталифи ҳуқуқӣ, аз қабили ақди никоҳи байни шаҳрвандон, рушди робитаҳои тичоратии корхонаву ширкатҳои мамлакатҳои хориҷӣ ва ғайра мегардад. Барои танзими муносибатҳои номбурда низоми меъёрҳои ҳуқуқии соҳаҳои мухталифи ҳуқуқ, ки ба танзими муносибатҳои айнии байни шаҳрвандон ва корхонаҳои як кишвар – Ҷумҳурии Тоҷикистон нигаронида шудааст, нокифоя мебошад, зеро дар ин маврид дар қаламрави давлати дигар қарор гирифтани субъектони мазкур, яъне тобей муқаррароти ҳуқуқии кишвари хориҷӣ будани онҳо низ бояд ба назар гирифта шавад. Аз ин рӯ, солҳои охир, ҳам дар сатҳи қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳам дар сатҳи таълимоти ҳуқуқии мамлакат масъалаи татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ беш аз пеш бардошта шуда, таҷрибаи ҳуқуқтатқунии мақомоти дахлдори кишвар (Суд, САҲШ), зарурати омӯзиш ва дарёфтани роҳҳои ҳалли мушкилоти назариявӣ ва амалии ин масъаларо собит намуда истодааст.

Дар доираи як қатор мақолаҳои илмӣ қаблӣ дар бораи табиати ҳуқуқии ҳуқуқи хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, асосҳои ҳуқуқии татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ сухан ронда будем [3, с.91-95]. Дар доираи мақолаи мазкур зарур шуморида мешавад, то ки ба масъалаи усулҳои муқаррар намудани ҳуқуқи хориҷӣ рӯ оварда, кӯшиши таҳлили илмӣ онро намоем.

Дар адабиёти юридикӣ қайд мешавад, ки татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ аз муайян намудани мундариҷаи он шурӯъ мегардад. Ин давраи муҳими қараёни ҳуқуқтатбиқкунӣ ба шумор рафта, бе риояи ин давра, масъалаи татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ дар доираи қонун ва бо назардошти манфиати қонунии субъекти муносибатҳои ҳуқуқӣ ҳал карда намешавад. Мувофиқи ақидаи Ш.М. Менглиев асоси чунин ақида он эътироф мешавад, ки суд ва ё ҳама гуна дигар мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда тартиботи ҳуқуқии кишвари худро медонад ва онро татбиқ менамояд. Ва баракс, суд тартиботи ҳуқуқии мамлақати хориҷиро намедонад ва оид ба нозуқиҳои низоми ҳуқуқии мамлакатҳои хориҷӣ низ ахбор надорад [2, с.56-89].

Барои муайян намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ ба суолҳои зерин ҷавоб додан зарур мебошад: кӣ бояд мундариҷаи ҳуқуқи хориҷиро муайян намояд; чӣ тавр, бо воситаи кадом усулҳо мундариҷаи ҳуқуқи хориҷиро муайян кардан лозим аст ва агар мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ муқаррар карда нашавад, чи ҳел оқибат ба миён меояд. Маҳз бо чунин тартиб мо низ дар қараёни тадқиқоти мазкур қорбарӣ менамоем.

Қараёни ҳуқуқтатбиқкунӣ ба принсипе асос ёфтааст, ки судя ҳуқуқи кишвари худро хуб дониста, онро нисбат ба муносибатҳои мухталифи ҷамъиятӣ татбиқ менамояд. Лекин вобаста ба сабабҳои объективӣ судя ҳуқуқи кишвари дигарро намедонад. Маҳз ба ҳамин хотир муайян намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ ҳангоми татбиқи он нисбат ба муносибатҳои мураккаби ҳуқуқӣ-хусусӣ аҳамияти хоса пайдо мекунад. Ҳалли масъалаи кӣ (судя ё дигар мақоми ваколатдор) бояд ин амалро

анҷом диҳад, бо муносибат ва дарки умумии институти «татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ» алоқамандӣ дорад [4, с.8-10].

Моҳиятан чунин фаҳмида мешавад, ки татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ чунин падидаҳоро дар бар дорад: 1) Суд бо назардошти мақоми худ (мақоми ҳуқуқтатбиқкунанда) ҳуқуқи хориҷиро татбиқ менамояд; 2) Суд ҳуқуқи хориҷиро ҳамчун низоми ягона, муқаррароти умумихатмӣи юридикӣ татбиқ менамояд; 3) Суд аз рӯи ваколати худ бояд мундариҷаи ҳуқуқи хориҷиро муайян намояд [1, с.22].

Чунин муносибат дар қонунгузори кишварҳои мутаалиқ ба низоми роману олмонӣ бештар ба ҷашм мерасад. Дар мамлакатҳои низоми ҳуқуқии англо-африкоӣ бошад, ҳуқуқи хориҷӣ ва масъалаи кӣ бояд мундариҷаи ҳуқуқӣ хориҷиро муайян намояд, ба таври дигар арзёбӣ гардидааст.

Дар таълимоти ҳуқуқии мамлакатҳои низоми англо-африкоӣ, масъалан дар ИМА в ё Англия ақидае ҳукмфармо мебошад, ки тибқи он муқаррар намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ ҳамчун «ҳолати воқеӣ» арзёбӣ гардида, мисли дигар ҳолатҳои воқеӣ бояд исбот шаванд [9, с. 24-25]. Дар Англия чор муносибати концептуалӣ нисбат ба ҳуқуқи хориҷӣ мушоҳида мешавад: 1) ҳуқуқи хориҷӣ – на қонун балки амри воқеӣ (факт) мебошад; 2) ҳамчун «амри воқеӣ» ҳуқуқи хориҷӣ бояд исбот шавад, зеро мундариҷаи он ба суд маълум нест ва бояд онро мутахассис исбот кунад; 3) ҳамчун амри воқеӣ ҳуқуқи хориҷӣ бояд тибқи тартиботи мавҷуда ба маълумоти суд расонида шавад; 4) агар оид ба татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ ба суд асосҳои дахлдор пайдо нашавад ва ё мундариҷаи он исбот нашавад, суд ҳуқуқи Англияро нисбати муносибатҳои дахлдор, бинобар ақидаи «ҳуқуқи хориҷӣ ҳамчун ҳуқуқи Англия арзёбӣ мешавад» татбиқ мегардад [6, с. 4-9].

Ҳамин тавр, тибқи таълимоти ҳуқуқи англо-африкоӣ ҳуқуқи хориҷӣ ҳамчун «амри воқеӣ» баҳо дода мешавад. Суд ҳуқуқи хориҷиро ҳатто ҳангоми ба ҷама маълум будани он бе исбот қабул карда наметавонад. Илова бар ин қарори суди давлати хориҷӣ барои суд ҳатмӣ намебошад. Моҳияти таълимоти ҳуқуқи англо-африкоӣ доир ба дарк намудани ҳуқуқи хориҷӣ дар ҷи зоҳир меёбад? Ба ақидаи Д.А. Хотсанов муносибат ба ҳуқуқи хориҷӣ ҳамчун ба «амри воқеӣ» яке аз роҳҳои рафъи монеа дар татбиқи он доништа мешавад. Таснифи ҳуқуқи хориҷӣ ба сифати «амри воқеӣ» исботи онро сабук менамояд. Тасаввур қардан мушқил нест, ки аз ҷавоби масъалаи гузашта шуда албатта оқибати ҳалли ҳар як парванда вобаста мебошад. Агар суд ба ҳуқуқи хориҷӣ ҳамчун «амри воқеӣ» муносибат намояд, мақоми он дар қараёни исботкунӣ ғайрифайол баҳо дода мешавад [11, с. 25-28].

Тартиботи ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба низоми ҳуқуқи мамлакатҳои низоми континенталӣ дохил мешавад ва дар кишвари мо ҳуқуқи хориҷӣ на ба сифати «амри воқеӣ», балки ба сифати «категорияи юридикӣ» арзёбӣ мешавад. Чунин муносибати доктриналӣ дар моддаи 1193 КГ Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян гардидааст. Мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи таснифоти расмӣ, таҷрибаи ҳуқуқтатбиқкунии он, таълимоти мамлақати дахлдоштаи хориҷӣ ба амал бароварда мешавад. Пас, суд ҳуқуқи хориҷиро бояд ҳамчун категорияи юридикӣ ва тибқи он аъёнаҳои дар мамлақати хориҷӣ мавҷуда татбиқ намояд. Маълум мегардад, ки суд бояд ҳуқуқи хориҷиро чунон маънидод намояд, ки дар мамлақати хориҷӣ маънидодкунӣ қабул шудааст.

Дар вақтҳои охир тамоюли аз байн рафтани фарқи муносибати давлатҳо дар масъалаи муайян намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ ба ҷашм мерасад. Олимони муносири Англия эътироф менамоянд, ки ҳуқуқи хориҷӣ «амри воқеӣ»-и махсус мебошад. Масалан, Р. Фентиман боварӣ дорад, ки ба сифати «амри воқеӣ» эътироф намудани ҳуқуқи хориҷӣ ҳамагонро ба сӯи гумроҳӣ мебарад. Ҳуқуқи хориҷӣ аз

тарафи судҳои Англия ҳамчун «амри воқеӣ», лекин «амри воқеӣ»-и дар асоси худ масъалаи ҳуқуқиро доро буда баҳо дода мешавад [1, с. 24].

Дар як қатор сарчашмаҳо масъалаи муносибат ба ҳуқуқи хориҷӣ ҳамчун «амри воқеӣ» низ мавриди танқид қарор гирифтааст. Масалан, И.С. Переторский, С.Б. Крилов эҳтимоли мутобиқати ҳуқуқи хориҷиро ба ҳуқуқи Англия чун фиксия арзёбӣ кардаанд. Дар адабиёти муосир ишора мешавад, ки муносибат ба ҳуқуқи хориҷӣ ҳамчун ҳолати воқеӣ ҳангоми татбиқи он ба мушкилӣ ва мураккабӣ меорад, зеро агар як қисми меъёрҳои ҳуқуқи хориҷӣ муайян гардад, мумкин аст қисми дигари он муайян нашавад [10, с.40-44].

Дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ муқаррароти гуногун ба ҷашм мерасад. Тибқи муқаррароти КГ Ҷумҳурии Тоҷикистон суд мундариҷаи ҳуқуқи хориҷиро тибқи тафсири расмӣ ва таълимоте, ки дар мамлакати хориҷӣ мавҷуд аст, муайян менамояд. Аз ин рӯ, дар қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таълимоти ҳуқуқии мамлакат ҳуқуқи хориҷӣ ҳамчун категорияи ҳуқуқӣ баҳо дода шудааст. Илова бар ин суд мундариҷаи ҳуқуқи хориҷиро аз рӯи ваколати расмӣ худ муқаррар менамояд. Дар ин қор суд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақил буда, тарафҳои баҳс дар суд, баръакс тарафи ғайрифаъол ба ҳисоб меравад.

Баробари ин тибқи нишондоди қ.3 м. 1193 КГ Ҷумҳурии Тоҷикистон тарафҳо метавонанд ҳуҷҷатҳои барои исботи мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ лозимро пешкаш намоянд. Хусусияти таълимоти ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар он зоҳир меёбад, ки маҳз дар муносибатҳои соҳибқорӣ, иштирокчиёни он барои муқаррар намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ ҳуҷҷатҳои лозимаро ба суд ҳамчун далел пешкаш менамоянд. Ҳамчунин нуктаҳои зеринро қайд кардан лозим аст: яқум, тарафҳо ўҳдадор нестанд, ки ҳуҷҷатҳои исботкунандаи мундариҷаи ҳуқуқи хориҷиро ба суд пешкаш намоянд; дуом, ўҳдадориҳои баҳодихӣ бевосита ба суд вогузор гардидааст [3, с.91-95].

Тибқи нишондоди моддаи 1193 КГ Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади муқаррар намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ суд ва ё ҳама гуна дигар мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда (масалан, нотариус, САҲШ ва ғ.) метавонад ба Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, мақомоти дигари давлатӣ, мақомот ва муассисаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар хориҷа муроҷиат намоянд ва ё мутахассисонро ҷалб намояд. Дар ин ҳо зарур аст, ки мақомот ва муассисаҳои қайдшударо дар алоҳидагӣ баррасӣ намоем.

Муроҷиат ба Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми асосии дар қори ҷустуҷӯи сарчашма дар бораи ҳуқуқи хориҷӣ қўмаккунанда ба шумор меравад. Тибқи гуфтаҳои Ф.С. Сулаймонов ишораи дар КГ оид ба Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шуда беасос намебошад. Маҳз ҳамин мақоми ҳокимияти давлатӣ ваколатдор аст, ки ҷунин масъалаҳоро ҳал намояд. Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ваколатдор ҳаст, ки баробари муайян намудан инҷунин мазмунӣ ҳуқуқи хориҷии нисбат ба муносибатҳои ҳуқуқӣ-граждани татбиқшавандаро шарҳ диҳад [5, 86-90].

Ёрии Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси муроҷиати суд ва дигар мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда ба амал омада, дар навбати худ бо воситаи муроҷиат намудан ба мақомоти давлати хориҷӣ ин дархост ва ё муроҷиат қонё кунонида мешавад.

Аз рӯи ақидаи як зумра олимони соҳаи илми ҳуқуқшиносӣ [6, с.17-42] ба Вазорати адлия муроҷиат намудани суд як намуди супориши судӣ ҳисоб мешавад. Умуман, суҳан оид ба супоришҳои судӣ дар моддаи 65 КМГ Ҷумҳурии Тоҷикистон ва моддаҳои 72 ва 73 КМИ Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Лекин, бо ҷунин фикр мо розӣ шуда наметавонем, зеро аз таҳлили моддаи 1193 КГ Ҷумҳурии Тоҷикистон бар меояд, ки суд ё дигар мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда ба Вазорати

адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳз барои муқаррар намудани мундариҷа ва мазмуни ҳуқуқи хориҷӣ муроҷиат менамояд. Муроҷиати мазкур чун супориши қатъӣ арзёбӣ шуда наметавонад. Зеро хусусияти хатмӣ иҷроӣро қонунгузор муайян накардааст.

Вазорати адлияи Ҷумҳурии Тоҷикистон маводро оид ба ҳуқуқи хориҷӣ дар асоси нишондоди шартномаҳои байналмилалӣ ба имзо расидаи Ҷумҳурии Тоҷикистончамъ меоварад. Дар баъзе шартномаҳои байналмилалӣ, ба монанди Муоҳида «Дар бораи ёрии ҳуқуқӣ ва муносибатҳои ҳуқуқӣ оид ба парвандаҳои гражданин, оилавӣ ва ҷиноятӣ» аз 7 октябри соли 2002 (Муоҳидаи Кишенев) муқаррар шудааст, ки мақомоти марказии адлияи мамлакатҳои иштирокдори муоҳидаи мазкур, бо дархости мақомоти давлати дигари иштирокдори муоҳида дар бораи қонунгузори дар қаламрави мамлакат амалкунанда ва таҷрибаи ҳуқуктатбиқкунӣ маълумот пешкаш менамоянд.

Чӣ тавре ки аз муоҳидаи мазкур бармеояд, барои муқаррар намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ ба Вазорати корҳои хориҷӣ низ муроҷиат намудан мумкин аст. ВКХ дар навбати худ ба таври дар муоҳида нишон дода шуда, ҳамаи чорахоро барои ба иҷро расонидани вазифаҳои бар дӯши мақомот гузошта меандешад.

Илова бар гуфтаҳои боло, дар моддаи 12 Созишномаи давлатҳои иштироккунандаи ИДМ «Дар бораи тартиби ҳалли баҳсҳои бо баамалбарории фаъолияти хоҷагидорӣ алоқаманд буда» аз 20 март соли 1992, маълумотҳои лозима оид ба муайян намудани мазмун ва мундариҷаи ҳуқуқи мамлакати хориҷии наздик (мамлакатҳои узви ИДМ дар назар дошта мешавад), мумкин аст ба воситаи мақомоти олии судӣ (масалан, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ин сифат Суди Олии иқтисодӣ ва Суди Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон баромад менамоянд) сурат гирад. Маълум мегардад, ки дар фазои собиқ Иттифоқи Шӯравӣ собиқ ҷумҳуриҳои иттифокӣ тавонистаанд бо воситаи бастанӣ шартномаҳои байналмилалӣ масъалаи фароҳам овардани шароитро барои расонидани кӯмак ба мақомоти ҳуқуктатбиқкунии мамлакатҳои худ ҳаллу фасл намуда дар қаламрави мамлакати худ механизми лозимаи татбиқи ҳуқуқро эҷод намудаанд.

Дигар тарафи масъала муаммоҳое мебошанд, ки дар ҷараёни истифодаи механизми ҳуқуктатбиқкунӣ ва муайян намудани мазмун ва мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ ба миён меоянд. В.Л. Толстих ишора менамояд, ки бар хилофи супоришҳои судии дохилидавлатӣ муроҷиат ба Вазорати адлия бо тартиби дигар сурат мегирад. Маъмулан иҷроӣ муроҷиат вақти бисёрро мегирад (аз шаш то нӯҳ моҳ). Мумкин аст ҳангоми набудани шартномаи байналмилалӣ бо мамлакате, ки ҳуқуқаш татбиқ карда мешавад, иҷроӣ муроҷиат раъд карда шавад [7, с.4-9].

Ба назари мо, принсипи ҳамкории мутақобила метавонад баробари шартномаҳои байналмилалӣ чун асоси муқаррар намудани ҳуқуқи хориҷӣ хизмат кунад. Яъне агар шартномаи байналмилалӣ вучуд надошта бошад, бо назардошти инкишофи муносибатҳои байни давлатҳо, бинобар мавҷуд будани муносибатҳои дутарафа ва ё бисёртарафа ба мақомоти давлати хориҷӣ муроҷиат намудан мумкин аст.

Таҷрибаи як зумра мамлакатҳои пешрафта нишон медиҳад, ки ба суд ва дигар мақомоти ҳуқуктатбиқкунӣ ҳангоми муайян намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ дар сатҳи давлатӣ ёрӣ расонидан мумкин аст. В.Шак, олими олмонӣ масъалаи мазкурро таҳлил намуда, ишора менамояд, ки аз соли 1965 оғоз намуда, дар Олмон бо мақсади муқаррар намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ «маҷмӯаҳои махсус» нашр мешаванд [10, с. 308]. Дар Япония низ таҷрибаи ҳалли масъалаи муқаррар намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ вучуд дорад. Дар назди Суди Олии Япония бюро оид ба парвандаҳои гражданин таъсис ёфтааст, ки он маҳз ба омӯзиши моҳияти қонунгузори мамлакатҳои хориҷӣ машғул мебошад. Дар охири соли тақвимӣ тадқиқотро дар

самти омӯзиши ҳуқуқи хориҷӣ ба низом дароварда, дар китобхонаи Суди Олии Япония маълумотномаҳои мухтасарро ҷой медиҳанд. Дар маҷмӯъ дар бюрои номбурда 30 нафар мутахассисон ба кор ҷалб карда шудаанд [6, с.17-42].

Ба андешаи мо, барои муайян намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ дар назди Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон гурӯҳи мутахассисон гирд оварда шуда, ба мақсади пешгирии мушкилоти ба миёноянда мавриди омӯзиши онҳо қарор додани қонунгузории мамлакатҳое, ки кишвари мо бо онҳо робитаҳои ҳамаҷониба дорад, ба манфиати кор аст. Дар ин марказ маҷмӯаҳои қонунгузории кишварҳои хориҷӣ бо тафсиру шарҳи моддаҳои лозима тартиб дода шаванд.

Лекин олимони соҳаи ҳуқуқи мурофиавӣ имконияти ҷалби мутахассисонро барои муайян намудани мундариҷаи ҳуқуқ инкор менамоянд. Масалан, М.К. Треушников чунин гуфтааст: «Донишҳо дар соҳаи ҳуқуқ ба донишҳои махсус дохил намешавад ва нисбат ба онҳо ҷалби мутахассис низ нодуруст мебошад. Барои ҳамин дар мурофияи граждани, иқтисодӣ таъин кардани мутахассис барои ҳалли масъалаи вобаста ба муайян намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ ҷалб карда намешавад» [8, с.251].

Ин гуна масъалагузори низ мантиқи худро дорад, зеро ба ҳамагон маълум аст, ки воқеан танҳо судя ваколати татбиқи ҳуқуқро дорад ва ҳангоми муқаррар намудани ҳуқуқи хориҷӣ низ судя бояд мустақилона ҷаъолият барад, пас мутахассис ба он маънои мутахассис, ки мо дар соҳаи ҳуқуқи мурофиавӣ медонем, истифода намешавад. Яъне мутахассиси масъалаҳои ҳуқуқӣ ҳуди судя мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи нишондоди қ. 2 моддаи 1193 КГ барои муайян намудани ҳуқуқи хориҷӣ мутахассис ҷалб карда мешавад. Чунин муқаррарот дар қ. 2 моддаи 14 Кодекси мурофияи иқтисодӣ низ пешбинӣ карда шудааст. Ҳамаи ҳулосаҳои экспертиро оид ба ҳуқуқи хориҷӣ ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мукин аст:

- ҳулосаҳои қоршиносон, ки дар он ҳулоса оид ба таҷрибаи татбиқи ҳуқуқи хориҷӣ ва хусусияти маънидодкунии он оварда мешавад;
- ҳулосаҳои қоршиносон, ки дар он ҳулоса оид ба мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ оварда мешавад.

Гурӯҳи аввали ҳулосаҳои қоршиносӣ бештар ба ҳулосаҳои анъанавӣ наздик мебошад. Дар ин маврид суд ба мутахассис объекти омӯзишро пешкаш менамояд. Мутахассис бошад ҳулосаҳои худро оид ба хусусиятҳои маънидодкунӣ ва татбиқи ҳуқуқи хориҷиро пешкаш менамояд.

Ҳангоми таъин гардидани ташхис ҳатман бояд зарурати гузаронидани чунин амалиёт дида баромада шавад. Зеро ҷалби мутахассис мӯҳлати гузаронидани мурофиаро тӯл мекашонад. Аз ҳамин сабаб суд метавонад аз ҷалби мутахассис даст кашад.

Гурӯҳи дуюми ҳулосаҳои қоршиносӣ моҳиятан аз ҳулосаҳои анъанавӣ фарқ мекунад. Фарқи асоси дар он мебошад, ки ҳангоми гузаронидани ташхис мутахассис аз суд ягон объекти махсуси ташхисро намегирад. Суд дар чунин маврид танҳо ишорат ба муносибатҳои ташкилдиҳандаи матлаби ҳуқуқи хориҷиро мекунаду ҳалос. Мутахассис дар чунин маврид ҳам ба сифати шахси ҷамъ кунандаи далелҳо ва ҳам ба сифати шахси тадқиқотбаранда баромад мекунад. Аз чунин мутахассис талаб карда мешавад, ки бо истифода аз донишҳои махсус мундариҷаи ҳуқуқи хориҷиро муқаррар намояд. Донишҳои лозима мумкин аст аз ҷониби мутахассис аз сарчашмаҳои гуногун ҷамъ оварда шаванд. Масалан, адабиёти махсус, аз манбаҳои интернет ва ғайра. Масъалаи асосие, ки дар назди мутахассис гузошта мешавад чунин аст. «Меъёрҳои ҳуқуқи хориҷие, ки нисбати муносибатҳои алоҳида татбиқ мешаванд чи гуна мебошанд?».

Дар солҳои охир манбаъҳои интернетӣ ба таври васеъ истифода мешаванд. Ғайр аз ин имрӯзҳо манбаъҳои интернетӣ маҳз доир ба муайян намудани мундариҷаи

ҳуқуқи хориҷӣ истифода мешавад. Мисоли чунин ташаббус, яъне дар интернет ҷой додани таҷрибаи ҳуқуқатбиққунӣ ва пешниҳод кардани манъбаҳои муқаррар намудани ҳуқуқи хориҷӣ Иттиҳоди Аврупо ба шумор меравад.

Дар давраи муосир назария ва таҷрибаи ватанӣ нисбат ба истифодаи манбаҳои интернетӣ муносибати мусбат менамояд.

Ба андешаи мо воқеан интернет имрӯз ҳамчун фазои ягонаи ахборию маърифатӣ метавонад барои ҳар ҷӣ тезтар пур кардани холигӣ дар муқаррар намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ хизмат намояд, зеро ташкилот ва ё муассисаҳои гуногун новобаста ба шакли моликият дар самти муайян гардида хизматҳои худро пешкаш намуда, қори муқаррар намудани мазмунӣ қонунгузорӣ мамлақати алоҳидаро осон месозанд.

Пайнавишт:

1. Галимуллина, С.К. *Применение иностранного права в международном частном праве: теория, законодательство и судебная практика Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Сирина Камилевна Галимуллина. - Казань, 2006. - 229 с.*
2. Менглиев, Ш.М. *Место международного частного права в системе права Республики Таджикистан / Ш.М. Менглиев // Проблемы международного публичного и частного права: теория и практика. - Душанбе: Маориф, 2008. - С. 56-89.*
3. Солиев, И.М. *К вопросу познавательной деятельности суда как способа установления иностранного права / И.М. Солиев // Вестник Таджикского национального университета: Серия гуманитарных наук. - Душанбе, 2012. - № 3/4 (87). - С. 91-95.*
4. Стихина, А.И. *Установление содержания норм иностранного права в суде: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Анна Игоревна Стихина. - СПб., 2007. - 218 с.*
5. Сулаймонов, Ф.С. *Международное частное право: комментарии к разделу VII Гражданского кодекса Республики Таджикистан / Ф.С. Сулаймонов; под ред. Ш.М. Менглиева. - Душанбе : Истеъдод, 2011. - 160 с.*
6. Тимохов, Ю.А. *Применение иностранного права в практике российских судов / Тимохов Ю.А. // Международное частное право / отв. ред. Г.К. Дмитриева. - М., 2000. - С. 17-42.*
7. Толстых, В.Л. *Публичный порядок и правовая несовместимость / В.Л. Толстых // Журнал международного частного права. - СПб., 2003. - № 1-2 (39-40). - С. 4-9.*
8. Треушников, М.К. *Судебные доказательства: монография / М.К. Треушников. - М.: ОАО «Издательский дом «Городец», 2004. - 272 с.*
9. Чешир, Дж., Норт, П. *Международное частное право: учебник / Дж. Чешир, П. Норт; пер. с англ. С.Н. Андрианова; под ред. М.М. Богуславского. - М.: Прогресс, 1982. - 496 с.*
10. Шак, Х. *Международное гражданское процессуальное право: учебник / Х. Шак; пер. с нем. Е.В. Гречишниковой; под ред. М.М. Богуславского. - М.: Бек, 2001. - 560 с.*
11. Хоцанов, Д.А. *Установление содержания иностранных правовых норм в международном частном праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Дмитрий Александрович Хоцанов. - М., 2009. - 233 с.*

Reference Literature

1. Galimullina S.K. *Application of Foreign Law in International Private Law: Theory, Legislation and Forensic Practice of Russian Federation: candidate dissertation in jurisprudence: 12.00.03 //Sirina Kamilyevna Galimullina. - Kazan, 2006. - 229 pp.*
2. Mengliyev Sh.M. *The Place of Private International Law in the Law System of Tajikistan Republic // Sh.M. Mengliyev // The Problems of International Public and Private Laws: Theory and Practice. - Dushanbe: Enlightenment, 2008. - pp. 56 – 89.*

3. Soliyev I.M. *To the Issue of Court's Cognitive Activity as a Way of Establishment of Foreign Law* // I.M. Soliyev // *Bulletin of Tajik National University: Scientific Journal. Series of Humanitarian Sciences.* – Dushanbe, 2012. #3/4 (87). – pp. 91 – 95.
4. Stihina A.I. *Establishment of the Norms of Foreign Law Contents in Court: candidate dissertation in jurisprudence: 12.00.03* // Anna Igorevna Stihina. – SPb., 2007. – 218 pp.
5. Sulaymonov F.S. *International Private Law: Commentaries to Section VII of Tajikistan Republic Civil Code* // F.S. Sulaymonov; under the editorship of Sh.M. Mengliyev. – Dushanbe: Gift, 2011. – 160 pp.
6. Timokhov Yu.A. *Application of Foreign Law in the Practice of Russian Courts*// Timokhov Yu.A. // *International Private Law* // editor-in-charge: G.K. Dmitriyeva. – M., 2000. – pp. 17 – 42.
7. Tolstykh V.L. *Public Order and Legal Incompatibility* // V.L. Tolstykh // *The Journal of International Private Law.* – SPb., 2003, ## 1-2 (39-40). – pp. 4-9.
8. Treushnikov M.K. *Forensic Proofs: monograph* // M.K.Treushnikov. – M.: OAO “Gorodets” Publishing-House”, 2004. – 272 pp.
9. Cheshir Dj., North P.; translation from English by S.N. Andrianov; under the editorship of M.M. Boguslavsky. – M.: Progress, 1982. – 496 pp.
10. Schak H. *International Civil Proceedings Law: manual* // H.Schak. Translation from German by Ye.V. Grechishnikov; under the editorship of M.M. Boguslavsky. – M.: “Bek” publishing-house, 2001. – 560 pp.
11. Khotsanov D.A. *Establishment of the Contents of Foreign Legal Norms in International Private Law: candidate dissertation in jurisprudence: 12.00.03* // Dmitry Alexandrovich Khotsanov. – M., 2009. – 233 pp.

**12 00 08 УГОЛОВНОЕ ПРАВО
12 00 08 CRIMINAL LAW**

УДК: 343

ББК: 67.408.1

**ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ
ПАДИДАИ ЧИНОЯТИИ ТАЧОВУЗ БА
ҲАЁТИ АРБОБИ ДАВЛАТӢ Ё
ЧАМӢЯТИӢ ДАР ЗАМОНИ
ДАВЛАТДОРИИ ШӢРАВӢ**

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ
ПРЕСТУПНОГО ЯВЛЕНИЯ -
ПОСЯГАТЕЛЬСТВА НА ЖИЗНЬ
ГОСУДАРСТВЕННОГО ИЛИ
ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ - В
ПЕРИОД СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА**

**FORMATION AND DEVELOPMENT OF
THE CRIMINAL PHENOMENON, THAT
OF ASSAULT TOWARDS THE LIFE OF
STATE OR PUBLIC VOTARY IN THE
PERIOD OF THE USSR**

**Зоҳидова Муқаддам
Мирмуҳаммадовна,**
сармуаллими кафедраи назария ва
таърихи давлат ва ҳуқуқи ДДҲБСТ
(Тоҷикистон, Хуҷанд)

**Зоҳидова Муқаддам
Мирмуҳаммадовна,**
ст. преподаватель кафедры
теории и истории государства
и права ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)

Zohidova Mukaddam Mirmuhammadovna
senior lecturer of the department of theory
and history of state and law under the
TSULBP (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: mukaddam1818@gmail.com

Вожаҳои калидӣ: ҳокимияти шӯравӣ, ҷинояти таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ё ҷамъиятӣ, ҷиноятҳои давлатӣ, Кодекси ҷиноятии ҚШС Тоҷикистон (соли 1935), Кодекси ҷиноятии ҚШС Тоҷикистон (соли 1961), Кодекси ҷиноятии РСФСР (1926), Кодекси ҷиноятии ҚШС Ўзбекистон (соли 1928)

Масъалаи ҳуқуқи ташаккул ва инкишофи ҷинояти таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ё арбоби ҷамъиятӣ дар давраи ҳокимияти шӯравӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифтааст. Таҳаввули мафҳуми амали (акти) террористӣ ва сӯиқасд ба ҳаёти ходимони давлатию ҷамъиятӣ дар санадҳои меъёрии ҳуқуқи давлати шӯравӣ, аз оғози таъсиси он то солҳои 60-уми қарни XX ба риштаи таҳлил кашида шудааст. Дар асоси таҳлили муфассали моддаҳои дахлдори КҶ РСФСР (1926), КҶ ҚШС Ўзбекистон (1928), КҶ ҚТ (солҳои 1935 ва 1961) тақмил ёфтани диспозитсияи ҷинояти таҷовуз ба ҳаёти ходимони давлатию ҷамъиятӣ нишон дода шудааст. Ба таҳлили норасоҳои баъзе моддаҳои кодекси ҷиноятии давраи шӯравӣ ҳам дар амалияи судӣ ва ҳам дар назарияи қонуни ҷиноии шӯравӣ, аз ҷумла тафсири беасос васеи м.58-8-и Кодекси ҷиноятии РСФСР аз соли 1926 диққати махсус дода шудааст. Зикр гардидааст, ки дар қонуни ҷиноятӣ набудани масъулият барои сӯиқасд ба ҳаёт ва ё саломатии як шахсияти пешқадами ҷамъиятӣ (олим, фаъолони мубориза баҳри сулҳ ва ғайра) давлатҳои хориҷӣ дар ҳудуди ИҶШС, ки ин ҳолат то имрӯз дар КҶ ҚТ (соли 1998) мушоҳида мешавад, аз ҷумлаи норасоҳо ба шумор меравад.

Ключевые слова: Советская власть, преступление, государственный или общественный деятель, государственные преступления, Уголовный кодекс Таджикской ССР (1935 г.), Уголовный кодекс Таджикской ССР (1961 г.), Уголовный кодекс РСФСР (1926 г.), Уголовный кодекс Узбекской ССР (1928 г.)

Проанализированы правовые вопросы формирования и развития преступления

против государственного или общественного деятеля в Советское время. Предметом анализа является эволюция концепции акта терроризма и покушения на жизнь государственных и общественных деятелей в правовых актах Советского государства с момента его возникновения и до 60-х годов XX века. На основе детального анализа соответствующих статей Уголовного кодекса РСФСР (1926 г.), Уголовного кодекса Узбекской ССР (1928 г.), Уголовного кодекса Республики Таджикистан (1935 и 1961 гг.) показана эволюция диспозиции «преступление против должностных лиц». Особое внимание уделяется анализу недостатков некоторых статей Уголовного кодекса Советского периода как в судебной практике, так и в теории советского уголовного права, включая необоснованное толкование статьи 58-8 УК РФ РСФСР 1926 г. Отмечается, что уголовное законодательство не криминализует покушение на убийство или здоровье ведущего общественного деятеля (ученого, борца за мир и т.д.) из зарубежной страны на территории СССР, что по-прежнему наблюдается в Уголовном кодексе Республики Таджикистан (1998) как один из недостатков.

Key-words: Soviet power, crime, statesman or public figure, state crimes, Criminal Code of the Tajik SSR (1935), Criminal Code of the Tajik SSR (1961), Criminal Code of the RSFSR (1926), Criminal Code of the Uzbek SSR (1928)

The legal issues of the formation and development of the crime against statesman or public figure during the Soviet era have been analyzed and considered. The subject of analysis is the evolution of the concept of an act of terrorism and assassination attempt on the lives of state and public figures in the legal acts of the Soviet state, from its inception until the 60s of the twentieth century. Based on a detailed analysis of the relevant articles of the Criminal Code of the RSFSR (1926), the Criminal Code of the Uzbek SSR (1928), the Criminal Code of the Republic of Tajikistan (1935 and 1961) the evolution of terrorism act conception in regard to the crime against public officials is presented. Particular attention is paid to the analysis of the shortcomings of some articles of the Criminal Code worked out in the Soviet period since the beginning up to the 60-ies, both in judicial practice and in the theory of Soviet criminal law, including the unjust interpretation of Article 58-8 of the Criminal Code of the RSFSR of 1926. It is noted that criminal legislation does not criminalize the encroachment on life or health of a leading public figure (scientist, champion for peace etc.) from a foreign country on the territory of the USSR; the fact being observed as before in the Penal Code of Tajikistan Republic (1998) as one of its drawbacks.

Октябр–ноябри соли 1917 инкилоби болшевикӣ дар имперотурии Русия ғалаба кард ва болшевикон Ҳукумати муваққати роҳнагари карда, ҳокимиятро ба даст гирифтанд. Дар натиҷаи ин инкилоб дар қаламрави императории Рус чумхуриҳои шӯравии Русия, Укроин, Белорус ва Қазқоз ташкил карда шуданд. 30 декабри соли 1922 қарордоди таъсиси Иттиҳоди Чумхуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ байни ҳамин чумхуриҳо имзо шуд. Пас аз инкилоби соли 1920 Чумхурии Халқии Шӯравии Бухоро ташкил шуд. Соли 1924 Чумхурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар ҳайати ҶШС Ёзбекистон ташкил ёфт [1, 31-32].

Аввалин санадҳои ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ давраи шӯравӣ «Декрет дар бораи сулҳ» аз 26 октябри соли 1917, Декрет «Дар бораи қатъ намудани ҷазои қатл» аз 26 октябри соли 1917, Декретҳои судии рақамҳои 1, 2 ва 3, Асосҳои роҳбарикунанда оид ба ҳуқуқи ҷиноятӣ РСФСР (соли 1919), Кодекси ҷиноятӣ РСФСР (соли 1922), Асосҳои қонунҳои ҷиноятӣ Иттифоқи ҶСС ва республикаҳои иттифоқӣ (соли 1924), Низомнома дар бораи ҷиноятҳои ҳарбӣ аз соли 1924 (таҳрири нав соли 1927), Низомнома дар бораи ҷиноятҳои давлатӣ (контрреволюционӣ) ва махсусан барои Иттифоқи Шӯравӣ ҷиноятҳои ҳафсноки

зидди тартиботи идоракунӣ (соли 1927), КҚ РСФСР (соли 1926) ва КҚ РСС Узбекистон (соли 1928) [2] масъалаи ҷавобгарии ҷиноятӣ барои таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ҷамъиятиро ба таври васеъ ва маҳдуд, умумӣ ва мушаххас ҳал карда буданд [3,124-129].

Дар солҳои аввали ташаккули ҳокимияти шӯравӣ, ҷанги шаҳрвандӣ ва муҳолилаи хориҷӣ, ҳамлаҳо ба ҳаёти ҳодимони давлатӣ ё ҳодимони ҷамъиятӣ (бо аломатҳои амалии террористӣ) асосан бар зидди роҳбарони ҳаракати инқилобӣ, давлати шӯравӣ ва ҳизби болшевиқӣ равона карда шуда буданд. Ташкилкунадагони ин амалҳои террористӣ он вақт намоёндагони табақаҳои иҷтимоӣ, ки таҳти фишор ва ҳизбҳои мухталифи низомии шӯравӣ будан қарор доштанд, аз ҷумла Ҳизби эсерҳо буданд. 30 августи соли 1918 эсерҳо ба ҳаёти В. Ленин таҷовуз карданд.

Кумитаи иҷроияи марказии умуирусиягӣ дар робита ба сӯиқасд ба раиси Шӯрои Комиссарҳои Халқӣ В. Ленин 30 августи соли 1918 изҳор кард, ки ба сӯиқасдҳое, ки алайҳи роҳбарони синфи коргар равона гардидаанд, бо нерӯҳои бузургтар, бо террори оммавии зидди ҳамаи душманони инқилоб посух хоҳад дод [4, 101]. Ба маънои қонуни ҷиноятӣ, истилоҳи «террор» бори аввал дар қонуни шӯравӣ дар қарори КИМУ аз 2 сентябри соли 1918 истифода шудааст.

Ин қарор, ки моҳияти террори сафедро ифшо мекунад, нишон медиҳад, ки ҳарчанд амалҳои алоҳидаи терроризми сафед ба ҳамла ба шахсони алоҳида, роҳбарони ҳукумати шӯравӣ ва паҳнкунадагони ғояҳои инқилоби сотсиалистӣ равона шуда бошад ҳам, ҳадафи асосии онҳо шикаст додани дастовардҳои бузурги Инқилоби Октябр ва зарбаи вазнин задан ба синфи коргар аст. Дар ин қарор таъкид шудааст, ки «... барои ҳар як сӯиқасд зидди сарварони Ҳукумати Шӯравӣ ва ҳомилони ғояи инқилоби сотсиалистӣ, ҳама нафарони зиддиинқилобӣ ва хоҷагони онҳо ҷавобгар хоҳанд буд».

Соли 1927 бо қарори КИМ ИЧШС Тоҷикистон аз 28 феввали соли 1927 Низомнома дар бораи ҷиноятҳои давлатӣ (контрреволюционӣ) ва махсусан барои Иттифоқи Шӯравӣ ҷиноятҳои хавфноки зидди тартиботи идоракунӣ қабул карда шуд. Он ба кодексҳои ҷиноятии ҷумҳуриҳои иттифокӣ мувофиқ ва ворид карда шуд. Дар асоси ин Низомнома таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва ҷамъиятӣ ҳамчун акти (амалии) террористӣ арзёбӣ гардид. Моддаи 8 Низомномаи болозикр таърифи акти террористиро чунин муайян кардааст: «Содир намудани акти террористӣ ба муқобили намоёндагони Ҳукумати Шӯравӣ ва роҳбарони коргарони инқилобӣ ва ташкилотҳои деҳқонӣ ва иштирок дар амалӣ кардани ин гуна амалҳо, ҳатто аз ҷониби шахсони ба ташкилоти зиддиинқилобӣ вориднабуда, бо ҳукми қатл, эълон намудани душмани меҳнаткашон, мусодираи молу мулк ва маҳрум шудан аз шаҳрвандии Ҷумҳурии Иттиҳод ва ИЧШС, инчунин абадан бадарға кардан аз қаламрави ИЧШС ё бо имконияти ҳолатҳои сабуқӣ ба маҳрумият аз озодӣ ба мӯҳлати на камтар аз се сол бо мусодираи пурра ё як қисми молу мулк ҷазо дода мешуд» [5, 37].

Ба ҳамин монанд, ин модда дар моддаи 54.8 Кодекси ҷиноятии ҚШС Ўзбекистон (соли 1928) ворид карда шуд. Қонун аломатҳои амалии террористиро алайҳи намоёндагон ё арбобони коргарони инқилобӣ ва ташкилотҳои деҳқонӣ ошкор накардааст. Муайян кардани мундариҷа ва мазмуни мушаххаси амалии террористӣ ба амалияи судӣ дода шуда буд, ки дар ҷараёни он доираи ашхос муайян ва мушаххас гардид, ки таҷовуз ба онҳо дар шароити муайян бояд амалии террористӣ эътироф мешуд. Бо қарори Пленуми Суди Олии РСФСР аз 1 ноябри соли 1924 минбаъд куштори арбобони коргарон ва деҳқонон, маъмулан, ҳамчун амалии террористӣ алайҳи ташкилотҳои инқилобии коргарону деҳқонон эътироф карда мешуд.

Дар соли 1929 КХА (Комиссариати халқии адлия) РСФСР ҳамла ба кормандони

чамбиятиро ҳамчун амали террористӣ эътироф кард, агар ин ҳамлаҳо бо куштор, латуқӯб ва дигар амалҳои зӯрварӣ алоқаманд бошанд. 8 март соли 1930 Пленуми Суди Олии РСФСР пешниҳод намуд, ки ҳучум ба аъзои комиссияи мусоидат ба харидаи ғалла, ки бо мақсадҳои зиддиинқилобӣ содир мешавад, ҳамчун амали террористӣ бандубаст карда шавад.

Бо қарори Пленуми Суди Олӣ аз 6 августи соли 1931 чунин эътироф шуд, ки ҳамла ба зарбдорони меҳнати коммунистӣ дар робита бо фаъолияти онҳо дар истеҳсолот, бояд чун амали террористӣ бандубаст карда шавад.

Дар дастури КХА РСФСР № 5 аз соли 1934 қайд гардида буд, ки таъкиб кардани аскарони савора (кавалерӣ) ва пионерон барои хидмати ҷомеа, новобаста аз он, ки ин таъкиб чӣ гуна аст (тарсондан, осеб расонидан, латуқӯб кардан), бояд ҳамчун амали террористӣ бандубаст карда шавад.

Ин нишондод бо он сабаб сурат гирифт, ки диққати мақомоти судӣ ва чамбиятӣ бояд ба амалҳои террористие, ки зидди пешоҳангон (пионерон) содир карда мешавад, равона гардад.

Объекти таъовуз дар амали террористӣ баъзан на танҳо намоёндагони ҳуди мақомот ё фаъолони иҷтимоӣ, балки аъзои оила ва ҳешовандони онҳо низ эътироф мешуданд.

Мувофиқи м. 1 Низомнома дар бораи ҷиноятҳои давлатӣ (контрреволюционӣ) ва ҷиноятҳои махсусан барои Иттифоқи Шӯравӣ хавфнокии зидди тартиботи идоракунии (соли 1927), мафҳуми ҷинояти зиддиинқилобӣ таъовуз ба пешоҳангони миллии инқилоби пролетариатро фаро гирифт. Яъне, ин ҳамлаҳо ба ҳаёт ва саломатӣ ҳамчун амали террористӣ дониста мешуданд ва ҳамзамон ҳадафи онҳо ба пешгирии забти миллии инқилоб буданд. Азбаски мубориза алайҳи аз зулму асорат озод кардани занони ҷумҳуриҳои миллий яке аз шаклҳои чунин муқовимат буд, куштори занони Шарқ барои баргардонидани фаранҷӣ, қатъ кардани издивоҷи мазҳабӣ ва иштирок дар корҳои чамбиятӣ ҳамчун амали террористӣ эътироф карда шуд. Дар ин ҳусус 16 феввали соли 1930 Президиуми КИМ ИҶШС ба комитетҳои марказии иҷроияи ҷумҳуриҳои иттифоқӣ тавзеҳот фиристод. Дар он гуфта шудааст, ки барои куштори занон, агар ба таври возеҳ муайян карда шуда бошад, ки ин куштор барои ҷидду ҷаҳди аз асорат кардани онҳо аз озодӣ сурат гирифта бошад, кирдори мазкур бояд бо м. 8 Низомнома дар бораи ҷиноятҳои давлатӣ бандубаст карда шавад [6, 5].

Амалияи судӣ на танҳо куштор ё сӯиқасд ба кушторро, ки ба гирифтани интиқоми синфӣ аз намоёндагони ҳукумати шӯравӣ асос ёфтааст, балки расонидани зарари вазнини ҷисмонӣ ва сӯиқасд ба онҳо, инчунин шиканҷаи ин ашхосро ба амали террористӣ дохил менамуд. Амалияи судӣ (Қарори Пленуми Суди Олии РСФСР аз 26 март соли 1931), инчунин вайрон ё несту нобуд кардани амволеро, ки ба намоёндагони ҳукумати шӯравӣ ё фаъолони коргарони инқилобӣ ва ташкилотҳои деҳқонӣ тааллуқ доштанд ва ин амалҳо дар шакли қасоси синфӣ содир карда мешуданд, ба амалҳои террористӣ мансуб медонист [7, 109].

Ҷавобгариҳои ҷиноятӣ барои таъовуз ба ҳаёи арбоби давлатӣ ва чамбиятӣ дар аввалин Кодекси ҷиноятҳои РСФСР Тоҷикистон (соли 1935), ки дар асоси санадҳои болозикр қабул шуда буд, ба таври мукамал ва кофӣ ҳалли ҳудро ёфт.

Баъдан соли 1958 Асосҳои қонунгузории ҷиноятҳои Иттифоқи Шӯравӣ ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва Қонуни ҷиноятҳои умумиттифоқӣ дар бораи ҷавобгариҳои ҷиноятӣ барои ҷиноятҳои давлатӣ ва ҳарбӣ ва дар заминаи ин санадҳо соли 1961 Кодекси ҷиноятҳои РСФСР Тоҷикистон қабул гардида, ки таъовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ва чамбиятиро ҳамчун ақти террористӣ эътироф намуда, диспозитсияи онро боз ба таври

мукамалтар пешниҳод намуданд.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд гардидааст, ки соли 1958 дар маърузаи худ раиси кумитаи конунгузорӣ ба таври мушаххас қайд кард, ки конунҳои қаблӣ (моддаи 8 Қонун дар бораи ҷиноятҳои давлатии соли 1927) тавсифи дақиқи мушаххаси чунин ҷиноятро ҳамчун амали террористӣ надоштанд ва дар амалия ба тафсири васеи ин муқаррароти мувофиқ оварда расонид [8, 255]. Дар м. 3 Қонуни 25 декабри соли 1958 (м. 63 Кодекси ҷиноятии РСФСР Тоҷикистон аз соли 1961) ҷавобгарию барои яке аз ҷиноятҳои хатарноки давлатӣ – амали террористӣ муқаррар кардааст. Тавре ки зикр шуд, ин модда, дар мувофиқа ба м. 8-и Қонуни ҷиноятҳои давлатӣ мафҳуми ақти террористиро ба таври дақиқ муайян карда, аломатҳои объективӣ ва субъективӣ ҷиноятро нишон дод.

Дар м. 63 Кодекси ҷиноятии РСФСР Тоҷикистон конунгузор ақти террористиро ҳамчун куштани ходими давлатӣ ё ҷамъиятӣ ё намояндаи ҳокимият марбутан ба фаъолияти давлатӣ ё ҷамъиятии вай бо мақсади хароб ё сӯст кардани Ҳокимияти Советӣ, инчунин бо ҳуди ҳамон мақсад зарари вазнини ҷисмонӣ расонидан ба шахсони зикршуда ифода намуд.

Ҳамин тавр, м. 63 Кодекси ҷиноятии РСФСР Тоҷикистон вобаста ба санксия, яъне ҳад ва андозаи ҷазо дар ин модда ақти террористиро ба ду таркиб ҷудо намудааст:

1. Барои куштани ходими давлатӣ ё ҷамъиятӣ ё намояндаи ҳокимият;
2. Барои расонидани зарари вазнини ҷисмонӣ.

Чӣ тавре возеҳ аст, ин тақсимкунӣ вобаста ба объект, предмет ва тарафи субъективӣ яхела буда, танҳо вобаста ба тарафи объективӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Барои ба амали террористӣ ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидан, муайян кардан лозим буд, ки кирдори содирнамудаи шахс дорои кадом аломатҳои тарафи объективӣ дар қ. 1 ё қ. 2 м. 63 Кодекси ҷиноятии РСФСР Тоҷикистон зикршуда мебошад.

Амали террористӣ дар асоси Қонуни соли 1958 ба асосҳои сиёсии ИҶШС – Ҳокимияти Шӯравӣ таҷовуз мекард[9]. Хусусияти хоси ин ҷинояти махсусан хавфноки давлатӣ дар он буд, ки воситаи муборизаи террористӣ алайҳи ҳокимияти шӯравӣ, таҷовуз ба шахсияти намояндаи ҳокимияти давлатӣ ё ҷамъиятӣ буд. Ба манфиатҳои Ҳокимияти Шӯравӣ тавассути куштор ё расонидани зарари вазнини ҷисмонӣ ба ин ашхос зарар расонида мешуд. Ҳамин тариқ, амали террористӣ ҷинояте аст, ки ду объект мустақим дорад: Ҳокимияти Шӯравӣ ҳамчун асоси сиёсии ИҶШС (дар робита ба ин, амали террористӣ ҳамчун ҷинояти махсусан хатарноки давлатӣ тасниф карда шудааст) ва шахс (ҳаёт ва саломатии ходими давлатӣ ё ходими ҷамъиятӣ ё намояндаи ҳокимият)[10, 212-218].

Мувофиқи м. 2 Конститутсияи ИҶШС соли 1978, асоси сохти давлати сотсиалистӣ Шӯрои депутатҳои меҳнаткашон мебошад[11, 26]. Муҳофизати Ҳокимияти Шӯравӣ тавассути Қонуни ҷиноятӣ (моддаи 63 Кодекси ҷиноятии РСФСР Тоҷикистон аз соли 1961) тавассути Ҳимояи шахсони мансабдори давлатӣ ва ходимони давлатӣ ё ходимони ҷамъиятӣ аз ҳамлаҳои террористӣ амалӣ карда мешуд.

Мувофиқи Қонуни ҷиноятии умумитғифоқӣ дар бораи ҷавобгарии ҷиноятӣ барои ҷиноятҳои давлатӣ ва ҳарбӣ соли 1958 ба намояндагони ҳокимият, пеш аз ҳама вакилони Шӯрои депутатҳои меҳнаткашон (коргарон) буданд. Ҳамин тавр, содир намудани куштор ё расонидани зарари вазнини ҷисмонӣ ба вакили ягон Шӯро, махсусан аз Шӯрои Олии ИҶШС сар карда то Шӯрои деҳа, дар сурати мавҷуд будани нишонаҳои дигари дар моддаи мазкур нишондодашудаи (м. 63 КҶ РСФСР Тоҷикистон) бояд ҳамчун амали террористӣ дониста мешуд. Ба ғайр аз вакилони шӯроҳо, ба

сифати намояндагони ҳокимияти давлатӣ он шахсони мансабдор, ки дар ҳолатҳои пешбиниамудаи қонун ҳуқуқ доштанд, ки на танҳо дар дохили дастгоҳҳои (аппарат) худ, балки нисбат ба дигар шахрвандон барои иҷрои фармонҳои ҳокимияти давлатӣ чораҳои маҷбуриро истифода баранд, дохил мешуданд. Ба сифати намояндагони ҳокимият судяҳо, кормандони прокурорӣ ва муфаттишони прокуратура, кормандони оперативӣ–тафтишотии КБД (КГБ), кормандони милитсия ва дигар шахсоне дохил мешуданд, ки вазифаҳои ҳокимияти давлатиро иҷро мекарданд. Таҷовуз ба ҳаёт ва саломатии ин шахсон дар амалҳои тафтишотӣ ва судӣ ҳамчун амали террористӣ дониста мешуд, агар дар баробари ин ҷинояткор қасди ҳароб ё суғат кардани қудрати шӯравиро дошта бошад.

Дар баробари намояндагони ҳокимият ҳангоми акти террористӣ, таҷовуз метавонад бар зидди арбобони давлатӣ ё ҷамъиятӣ рағона карда шавад, ки кормандони он муассисаҳои давлатӣ (корхонаҳо) ва аъзои ташкилотҳои ҷамъиятӣ ба корҳои ғайри қонунӣ ҷамъиятӣ ҷиҳати таҳким ва рушди сохти иҷтимоӣ ва давлатии шӯравӣ машғул буданд. Таҳти мафҳуми «ташкилотҳои ҷамъиятӣ», ҳама ташкилотҳое, ки дар моҳда 126 Конституцияи СССР аз соли 1978 пешбинӣ шудаанд, дохил мешуданд. Моҳдаи маъзури Конституцияи ҳуқуқи шахрвандони ИҶШС–ро барои дохил шудан ба ташкилотҳои ҷамъиятии зерин таъмин кард: а) иттифокҳои қасаба; б) иттиҳодияҳои кооперативӣ; в) ташкилотҳои қавонун; г) ташкилотҳои варзишӣ ва мудофия; д) ҷамъиятҳои фарҳангӣ, техникӣ ва илмӣ. Шахрвандони ғайриқонунӣ ва бошӯр тибқи Конституцияи ИҶШС соли 1978 он намояндагони синфи қорғар ва дигар қишрҳои мардуми меҳнатӣ мебошанд, ки дар Ҳизби Коммунистии Иттиҳоди Шӯравӣ муҷтаҳид шудаанд[11, 28].

Чунин маънидоққунии мафҳуми арбоби (қодими) давлатӣ ё ҷамъиятӣ бо он асоснок карда мешавад, ки Қонун (моҳдаи 63 Кодекси ҷиноятии РСФСР Тоҷикистон аз соли 1961) марқази вазниниро аз мақоми расмӣ ё мансабии шахс дар муассисаи давлатӣ ё ташкилоти ҷамъиятӣ ба лаҳзаҳои субъективии ҷинояти содируда интиқол додааст. Қатл ё расонидани зарари вазнини қисмонӣ ба ягон қормандаи ғайри қонунӣ муассисаи давлатӣ (корхона) ё ҳар узви ғайри қонунӣ ташкилоти ҷамъиятӣ дар робита бо ғайриқонунӣ давлатӣ ё ҷамъиятии онҳо, амали ҷинояти террористӣ дониста мешуд, агар ҷинояткор Ҳокимияти Шӯравиро ҳароб ё суғат карда тавонад.

Дар ин фаҳмиш ба қодимони (арбобони) давлатӣ қормандони қаторӣ ва қормандони мақомоти давлатӣ баробар карда шуданд ва аъзои ташкилотҳои ҷамъиятӣ (ҳизбо, қомсомолҳо, пионерон, иттифокҳои қасаба ва ғайра) ба қодимони ҷамъиятӣ баробар карда шуданд, ба шарте, ки агар онҳо дар амалисозии қорабиниҳои ҳизбо ва давлат ғайриқонунӣ иштирок намоянд ва амали террористӣ нисбати онҳо маҳз ба ғайриқонунӣ онҳо алоқаманд ва ин ҷиноят бо мақсади ҳароб ё суғат кардани Ҳокимияти Шӯравӣ ниғаронида шуда бошад.

Ҳамин тавр, қуштан ё расонидани зарари вазнини қисмонӣ ба дружинаҷиёни қалқӣ, аъзои бригадаҳои ёрии милитсия, аъзои судҳои рафиқона дар робита бо ғайриқонунӣ ғайратмандона ин шахсон, агар дар амали ҷинояткор мақсади ҳароб ё суғат кардани Ҳокимияти Шӯравӣ маъҷуд бошад, ин қирдор амали террористӣ дониста мешуд ва мувофиқи м. 63–и Кодекси ҷиноятии РСФСР Тоҷикистон соли 1961 шахс ба қавобғарии ҷиноятӣ қашаида мешуд.

Яке аз тарафҳои муқбати м. 63 ҚҚ РСФСР Тоҷикистон соли 1961 дар он буд, ки ҳадафи маҳсус ба таври возеҳ нишон дода шуда буд – ҳароб ё суғат кардани Ҳокимияти Шӯравӣ.

Ҳамин тавр, агар қуштори шахрванд (ё расонидани зарари вазнини қисмонӣ) дар

асоси ўҳдадориҳои шаҳрвандии ў (ва баъзан иҷрои ўҳадорӣи ҳуқуқӣ) руҳ дода бошад, чунин куштор тибқи м. 63 ҚҚ РСС Тоҷикистон соли 1960 бандубаст карда намешуд, зеро дар чунин ҳолат шаҳрванд ҳамчун шахси хусусӣ баромад мекард.

Дар робита ба ин, куштори шохид аз рӯи қасос дар парвандаи ҷинояти махсусан хавфноки давлатӣ ё шахсе, ки чунин ҷиноятро хабар додааст, корманди КБД (КГБ) ҳангоми иҷрои вазифаҳои худ, сарбоз ҳангоми иҷрои ўҳдадориҳои ҳарбии худ, шаҳрванде, ки ба дастгир кардани ҷинояткор кўмак кардааст ва шахсони дигар ҳамчун ақти террористӣ баҳо дода намешуданд, балки бояд ҳамчун одамкушии одии қасдона бо ҳолатҳои вазнинкунанда ва мувофиқи моддаҳои дахлдори ҚҚ ҷумҳурии иттифоқӣ бандубаст карда мешуданд. Асоси чунин бандубаст аз он иборат буд, ки куштори шахсе руҳ дода аст, ки ходими давлатӣ ё ҷамъиятӣ нест ва на дар робита бо чунин ғайриқонунӣ ҷиноят содир шудааст, балки дар асоси қасоси шахсӣ, вобаста ба иҷрои ўҳдадориҳои маънавӣ ё ҳуқуқии шаҳрванд ҷиноят содир шудааст, яъне мақсади асосии одамкушӣ дар чунин ҳолат на ҳамчун хароб ё суғ кардани Ҳокимияти Шӯравӣ, балки қасоси шахсӣ баромад кардааст.

Инчунин, яке аз ҷиҳатҳои мусбати моддаи 63 Кодекси ҷиноятии ҚШС Тоҷикистон вобаста ба таркиби ақти террористӣ дар он буд, ки дар он танҳо нисбати таҷовуз ба намоёндагони ҳокимият, ходимони давлатӣ ё ҷамъиятӣ суҳан меравад ва таҷовуз ба узви оилаи ин шахсон ҳамчун ақти террористӣ эътироф карда намешавад. Пештар, ҳам дар амалияи судӣ ва ҳам дар назарияи қонуни ҷиноии шӯравӣ, тафсири беасоси васеи м. 58–8 Кодекси ҷиноятии РСФСР аз соли 1926 оид ба ин масъала дида мешуд[12].

Ҷиҳатҳои манфӣ ва иштибоҳӣ, ба назари мо, дар консепсияҳои эълонии ҳамбастагии коргарони байналмилалӣ чунин буданд, ки намоёндаи ҳукумат ё шахсияти давлатӣ ё ҷамъиятӣ-давлатӣ, таҷовуз ба ҳаёти коргарони дигар низ метавонист объекти бевоситаи ақти террористӣ бошад. Дар баробари ин, бо ақидаҳои идеологӣ, баъзе муаллифони бар он назаранд, ки норасоӣ дар қонуни ҷории ҷиноятӣ набудани масъулият барои сӯйқасд ба ҳаёт ё саломатии як шахсияти прогрессивии ҷамъиятии (олим, ғайриқонуни сулҳ ва ғайра) як давлати хориҷӣ дар ҳудуди ИЧШС буд ва ин ҳолат то имрӯз дар ҚҚ ҚТ (соли 1998) мушоҳида мешавад.

Мувофиқан ба мазмун ва мундариҷаи моҳияти тарафи объективии ақти террористӣ, ки дар м. 63 Кодекси ҷиноятии ҚШС Тоҷикистон соли 1961 пешбинӣ шудааст, он дар амале ифода меёфт, ки ҷинояткор куштори ходими давлатӣ ё ҷамъиятӣ ё намоёндаи ҳокимиятро содир мекунад ва ба шахсони мазкур вобаста ба ғайриқонунии ҷамъиятӣ ё давлатии онҳо зарари ҷисмонӣ мерасонад. Истилоҳи «амал» ба маънои васеи он, яъне амал (рафтори ғайриқонуни субъект) ва беамалӣ (рафтори ғайриғайриқонуни субъект) истифода шудааст. Гарчанде амали террористӣ ҳамчун ҷинояти махсусан хавфнок, маъмулан, тавассути амали ғайриқонунӣ содир мешуд, содир кардани ин ҷиноят дар шакли беамалӣ, масалан, духтуре, ки дидаю дониста бо мақсади хароб ва суғ шудани Ҳокимияти Советӣ ба ҳалокати шахсони мансабдори давлатӣ, ходими давлатӣ ё ҷамъиятӣ роҳ медиҳад, ифода мегардид. Мувофиқи м. 63-и Кодекси ҷиноятии ҚШС Тоҷикистон соли 1961, тарафи объективии ақти террористӣ метавонист танҳо дар қатли ин шахсон (қ. 1 м. 63) ё расонидани зарари вазнин ба саломатӣ (қ. 2 м. 63) ифода шавад. Ин ду намуни ҷинояти дар қонун пешбинишуда имкони баррасии ҳама гуна ҳамаҷониби дигарро ба ходимони давлатӣ ё ҷамъиятӣ ё шахси мансабдори давлат ҳамчун амали террористӣ, новобаста аз он, ки онҳо дар қатли ифода карда мешаванд, истисно кард. На лату қўб, на зарари ҷисмонӣ ё ҷароҳати миёна ё шикаста, агар онҳо ба марг ё расонидани зарари вазнин ба саломатӣ вобаста набованд, сарфи назар аз мақсади содиркарда, амали террористӣ шуда

наметавонистанд. Ичрои чунин амалҳои ҷиноятӣ алайҳи мансабдорони давлатӣ ё ходимони давлатӣ ё ҷамъиятӣ ҳамчун ҷиноятҳои оддӣ баррасӣ шуда, мутобиқи моддаҳои дахлдори Кодекси ҷиноятии ҷумҳуриҳои Иттиҳод ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешуд.

Мувофиқи нишонаҳои объективӣ таркиби акти террористӣ, ба ҷиноятҳо бо таркибҳои моддӣ тааллуқ дошт ва аз ин рӯ барои хотимаёфта эътироф намудани ҷиноят, оқибатҳои дар қонун пешбинишуда талаб карда мешуд, яъне куштори ходими давлатӣ ё ҷамъиятӣ, намонядаи ҳокимият ё расонидани зарари вазнини ҷисмонӣ ба ин шахсон. Дар он ҳолатҳое, ки ҷинояткор куштор ё расонидани зарари вазнини ҷисмониро ба ходими давлатӣ ё ҷамъиятӣ, намонядаи ҳокимият содир кардааст, вале оқибат ба ҳеҷ вачҳ ба вучуд наомадааст, ин амалҳо тибқи м. 15 ва м. 63 Кодекси ҷиноятии ҶШС Тоҷикистон соли 1961, яъне ҳамчун сӯикасди амали террористӣ бандубаст карда мешуд[13]. Амалҳои омодагӣ ба содир намудани амали террористӣ низ ҳамин тавр бандубаст карда мешуданд.

Дар м. 63 КҶ ҚШС Тоҷикистон таъкид шуда буд, ки қисми ҷудонопазири тарафи объективии акти террористӣ дар он аст, ки куштори шахсони дар қонун пешбинишуда ё зарари вазнини ҷисмонии ба онҳо расонидашуда бояд бо фаъолияти давлатӣ ё ҷамъиятии онҳо алоқаманд бошад. Агар куштор ё расонидани зарари вазнини ҷисмонӣ на дар робита бо фаъолияти давлатӣ ё ҷамъиятии ҷабрдидагон содир шуда бошад, балки натиҷаи муносибатҳои оилавӣ ё шахсӣ (хизматӣ) бошад, он гоҳ онҳо акти террористӣ ҳисобида намешуданд ва бояд мувофиқи моддаҳои дахлдори Кодекси ҷиноятии бандубаст мешуданд.

Мақомоти тафтишотӣ ва судии он замон парвандаҳои шахсонеро, ки нияти содир кардани акти террористӣ доштанд, баррасӣ карданд. Баъзан чунин ниятҳо дар шакли таҳдиди куштори намонядаи ҳокимият, ходими давлатӣ ё ҷамъиятӣ зоҳир мегардиданд. Дар баъзе ҳолатҳо, чунин ният ва таҳдидҳо дар номаҳои беимзо ба ин шахсон фиристода мешуданд. Қарор дар бораи ҷавобгарии ашхосе, ки чунин ният ё таҳдидро ифода мекарданд, аз табиати (мундариҷаи) ин қасд, ният ё таҳдид вобаста буд. Ҳамин тавр, агар қасди содир кардани акти террористӣ хусусияти ошкор шудани қасди субъект барои содир намудани амали мушаххаси террористӣ бар зидди шахси мушаххас дошта бошад (қасди хушқу ҳолӣ), пас дар ин ҳолатҳо ҷавобгарии ҷиноятӣ мутобиқи м. 63 КҶ ҚШС Тоҷикистон бавучуд намеомад. Қонуни ҷиноятии шӯравӣ ҷавобгариро барои ҳама гуна ҷиноятҳо бо марҳилаҳои омодагии барои ҷамъият хатарнок алоқаманд кард.

Дар сурати таҳдиди куштор, расонидани зарари вазнин ба саломатӣ, несту нобуд кардани амвол ба воситаи сӯхтор ё содир кардани зӯрварӣ нисбат ба шахсони мансабдор ё кормандони давлатӣ, агар ин таҳдидҳо барои қатъ кардани фаъолияти расмӣ ё ҷамъиятии онҳо ё тағир додани характери онҳо ба манфиати шахсе, ки таҳдид мекунад, алоқаманд бошад, пас гунаҳгорон на бо моддаи 63 балки бо м. 204 КҶ ҚШС Тоҷикистон, яъне муқобилият ба намонядаи ҳокимият ё намонядаи ҷамъият, ки вазифаҳои оид ба муҳофизати тартиботи ҷамъиятиро иҷро мекунанд, ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешуданд.

Агар қасди содир кардани амали террористӣ дар даъвати умумӣ оид ба содир намудани амали террористӣ, тасдиқи террор ҳамчун усули мубориза бо ҳокимияти шӯравӣ бошад, пас онҳо бояд ҳамчун таблиғ ва таблиғоти зидди шӯравӣ баррасӣ мешуданд ва шахсони масъули чунин изҳорот мутобиқи моддаҳои 67–и КҶ ҚШС Тоҷикистон соли 1961 ба ҷавобгарӣ кашида мешуданд. Чунин ҷиноят дар ҳолатҳое рух додааст, ки ин гуна зангҳо дар номаҳои номаълум, қортҳои почта ё дигар

хуччатҳо паҳн карда мешуданд.

Дар ҳолатҳое, ки ин гуна изҳорот хусусияти умумӣ дар бораи терроризмро ҳамчун усули мубориза бо Ҳокимияти шӯравиро нашошта бошанд ва дар маҷмӯъ даъват ба терроризм набошанд, балки онҳо бо барангехтани шахсе ё гурӯҳи ашхос ба содир кардани амали муайяни террористӣ бар зидди шахси мушаххас содир шуда бошад (бо дарки он, ки таҳриқдихӣ ба м. 17 ҚЧ ҚШС Тоҷикистон соли 1961 муайян карда шудааст), чунин шахсон дар яқоягӣ бо моддаҳои 17 ва 63 ҚЧ ҚШС Тоҷикистон ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешаванд. Дар мавриде, ки таҳриқкунӣ ба ҳадафи худ нарасида бошад ва ё ҷинояткор ихтиёран содир намудани амали террористиро рад кунад, пас чунин айбдоркуниҳои номуваффақ бояд ба таври умум ҳамчун тайёрий ба содир намудани амали террористӣ баррасӣ карда мешуданд ва амалҳои ҷинояткорон мувофиқи моддаҳои 15 ва 63-и ҚЧ ҚШС Тоҷикистон ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешаванд.

Тарафи субъективии ҷинояти акти террористӣ, ки шахси гунаҳкор қасд дошт куштори ходими давлатӣ ё ҷамъиятӣ, мансабдори давлатӣ ё ба шахсони мазкур зарари вазнини ҷисмонӣ расонад, то ин ки Ҳокимияти Шӯравиро заиф ё суғуст кунад, тавсиф меёбад. Набудани ҳадди аққал яке аз ду аломати тарафи субъективӣ (қасди бевосита ё ҳадафи махсус – «хароб ё суғуст кардани Ҳокимияти Шӯравӣ») маънои ҷой надоштани амали террористиро дорад.

Ангезаи содир намудани амали террористӣ, чун қоида, ё муносибати манфӣ ба Ҳокимияти Шӯравӣ ё интиқоми сиёсӣ ба намояндагони алоҳидаи ҳокимияти шӯравӣ, ходимони давлатӣ ва ҷамъиятӣ дар робита бо қорҳои давлатӣ ё ҷамъиятии онҳо барои таъмини қорабиниҳои ҳизбӣ ва давлатӣ буданд.

Пайнавишт:

1. Кудратов Н.А. *Теоретические основы уголовно-правовой охраны конституционного строя и безопасности государства: Монография.* – Душанбе: Бахманруд, 2020. – 165 с.
2. *Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями, 1864 г.* // *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* – М., 1953. – 462 с.; *Воинский устав о наказаниях 1868 г.* // *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* – М., 1953. – 462 с.; *Уголовное уложение 1903 г.* // *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* – М., 1953. – 462 с.; *Декрет о суде №1, ноябрь 1917 г.* // *СУ, 1917 г.* – №4. – Ст. 50; *Декрет СНК «Об аресте возмезд гражданской войны против революции».* От 28 ноября 1917 г. // *СУ.* – №5.; *Постановление ВЦИК «О признании контрреволюционным действием всех попыток присвоить себе функции государственной власти»* от 5 января 1918 г. // *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* – М., 1953. – 462 с.; *Постановлением СНК «О набатном звоне».* От 30 июля 1918 г. // *СУ, 1918 г.* – №57. – Ст. 628; *Декрет ВЦИК 20 июня 1919 г. «Об изъятиях из общей подсудности в местностях, объявленных на военном положении»* // *СУ, 1919 г.* – №27. – Ст. 301; *Уголовный кодекс РСФСР* // *СУ РСФСР.* –1922. – № 15. – Ст.153.; *Основные начала уголовного законодательства СССР и союзных республик.* 31 октября 1924 г. // *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* – М., 1953. – 462 с.; *Уголовный кодекс РСФСР 1926 г.* // *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* – М., 1953. – 462 с.; *Уголовный кодекс Узбекской ССР.* 16 июня 1926 г. // *Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг.* – М., 1953. – 462 с.;

- Положением о преступлениях государственных. 25 февраля 1927. // Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. – М., 1953. – 462 с.
3. Кудратов Н.А. Чиноятҳо ба муқобили давлат дар таърихи давлатдори тоҷикон // Паёми Донишгоҳи давлатии тоҷирати Тоҷикистон. - Душанбе. -2019. - №2 (27). – 156 с.
  4. Драгоненко А. А. Соучастие в совершении убийства: дис. канд. юрид. наук. - Харьков, 2011. - 244 с.
  5. Ковалевский М. М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приёмы изучения истории права. – М.: Типография Ф. Б. Миллера, 1880. – 72 с.
  6. Карпец И. И. Уголовное право и этика / И. И. Карпец. - М.: Юрид. лит., 1985. – 256 с.
  7. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952 гг. - М., 1953. - 462 с.
  8. Жалинский А.Э. Современное немецкое уголовное право. - М.: Велби, Проспект, 2006. - 560 с.
  9. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. От 25 декабря 1958 г. // Сборник документов по истории Уголовного законодательства СССР и РСФСР. (1953–1991). Ч.1: Законодательство СССР. – Казань, 1992. – 197 с.; Уголовный кодекс Таджикской ССР. От 17 августа 1961 г. – Душанбе, 1961; Закон СССР «Об уголовной ответственности за государственные преступления», 25 декабря 1958 г. // Сборник документов по истории Уголовного законодательства СССР и РСФСР. (1953–1991). Ч. 1: Законодательство СССР. – Казань, 1992. – 197 с.
  10. Кудратов Н.А. Объект и потерпевший в составе посягательства на жизнь государственного или общественного деятеля Республики Таджикистан: проблемы, доктрина и законодательство // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. -Душанбе, 2019. - № 2. - С. 212-218; Кудратов Н.А. Квалификация «посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля» Республики Таджикистан по субъективным признакам // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. - Душанбе, 2019. - № 3. – С.195.
  11. Сотула А.С. Уголовно-правовая охрана жизни человека в странах романо-германской правовой семьи (сравнительное теоретико-правовое исследование): дисс... д-ра юрид. наук (на укр. языке). - Одесса, 2016. – 426 с.
  12. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917-1952 гг. - М., 1953. - 462 с.
  13. Кодекси ҷиноятӣ РСС Тоҷикистон. - Душанбе: Ирфон, 1989. – 221с.

Reference Literature:

1. Kudratov N.A. Theoretical Basics of Criminal Legal Protection of Constitutional Order and State Security. Monograph. - Dushanbe: Bahmanrud, 2020. - 165 pp.
2. Charter on Punishments Imposed by Justices of the Peace in 1864 // Collection of Documents on the History of Criminal Legislation of the USSR and the RSFSR of the Years 1917–1952. - М., 1953. - 462 pp.; Military Charter on Punishments in 1868 // Collection of Documents on the History of Criminal Legislation of the USSR and the RSFSR of the Years 1917-1952. - М., 1953. - 462 pp.; Criminal Code of 1903 // Collection of Documents on the History of Criminal Legislation of the USSR and the RSFSR of the Years 1917-1952. - М., 1953. - 462 pp.; Decree on Court No. 1, November 1917 // SU, 1917, - No. 4. – 50 pp.; PCC (people's commissars council) decree "On the Arrest of the Leaders of the Civil War who Acted Against the Revolution" From November 28, 1917 // SU. - No. 5.; Resolution of the All-Russian Central Executive Committee "On Recognizing as Counter-Revolutionary Action all Attempts to Appropriately the Functions of State Power" dated January 5, 1918 // Collection of

- Documents on the History of Criminal Legislation of the USSR and the RSFSR of the Years 1917-1952.* - M., 1953. - 462 pp.; *Resolution of the Council of People's Commissars "On the Alarm Bell".* From July 30, 1918 // SU, 1918 - No. 57. - Art. 628; *Decree of the All-Russian Central Executive Committee on June 20, 1919 "On Exemptions from General Jurisdiction in the Areas Declared to Be under Martial Law"* // SU, 1919 - No. 27. - Art. 301; *The Criminal Code of the RSFSR // SU RSFSR.* -1922. - No. 15. - Art. 153.; *Basic Principles of the Criminal Legislation of the USSR and the Union republics.* October 31, 1924 // *Collection of Documents on the History of Criminal Legislation of the USSR and the RSFSR of the Years 1917-1952.* - M., 1953. - 462 pp.; *The Criminal Code of the RSFSR 1926* // *Collection of Documents on the History of the Criminal Legislation of the USSR and the RSFSR of the Years 1917-1952.* - M., 1953. - 462 pp.; *The Criminal Code of the Uzbek SSR.* June 16, 1926 // *Collection of Documents on the History of the Criminal Legislation of the USSR and the RSFSR of the Years 1917-1952.* - M., 1953. - 462 pp.; *Provisions on State Crimes.* February 25, 1927. // *Collection of Documents on the History of the Criminal Legislation of the USSR and the RSFSR of the Years 1917-1952.* - M., 1953. - 462 pp.
3. Kudratov N.A. *Crimes against the State in the History of Tajik Statehood* // *Scientific Notes of Tajik State University of Commerce.* - Dushanbe. 2019. - №2 (27). - 156 pp.
  4. Dragonenko A.A. *Complicity in Murder: Dis. PhD work* - Kharkov, 2011. - 244 pp.
  5. Kovalevsky M.M. *Historico-Comparative Method in Jurisprudence and Methods of Studying the History of Law.* - M.: F.B. Miller's printing-house, 1880. - 72 pp.
  6. Karpets I.I. *Criminal Law and Ethics / I.I. Karpets.* - M.: Jurid. lit., 1985. - 256 pp.
  7. *Collection of Documents on the History of the Criminal Legislation of the USSR and the RSFSR of the Years of 1917-1952.* - M., 1953. - 462 pp.
  8. Zhalinsky A.E. *Modern German Criminal Law.* - M.: Welby, Prospect, 2006. - 560 pp.
  9. *Basics of the Criminal Legislation of the USSR and Union Republics.* From December 25, 1958 // *Collection of Documents on the History of the Criminal Legislation of the USSR and the RSFSR of the Years of (1953-1991).* Part 1: *Legislation of the USSR.* - Kazan, 1992. - 197 pp.; *The Criminal Code of the Tajik SSR.* August 17, 1961 // - Dushanbe, 1961; *USSR Law "On Criminal Responsibility for State Crimes",* December 25, 1958 // *Collection of Documents on the History of the Criminal Legislation of the USSR and the RSFSR of the Years of (1953-1991).* Part 1: *Legislation of the USSR.* - Kazan, 1992. - 197 pp.
  10. Kudratov N.A. *Object and Victim as Part of Encroachment on the Life of a State or Public Figure of the Republic of Tajikistan: Problems, Doctrine and Legislation* // *Bulletin of the Tajik National University. Series of socio-economic and social sciences.* - Dushanbe, 2019. - No. 2. - pp. 212 – 218.; Kudratov N.A. *Qualification "Encroachment on the Life of a State or Public Figure" of the Republic of Tajikistan according to Subjective Features* // *Bulletin of the Tajik National University. Series of socio-economic and social sciences.* - Dushanbe, 2019. - No. 3. – pp. 195.
  11. Sotula A.S. *Criminal-Legal Protection of Human Life in the Countries of the Romano-Germanic Legal Family (comparative theoretical and law research): Dissertation for the degree of Doctor of Law (in Ukrainian).* - Odessa, 2016. - 426 pp.
  12. *Collection of Documents on the History of the Criminal Legislation of the USSR and the RSFSR of the years of 1917-1952.* - M., 1953. - 462 pp.
  13. *Criminal Code of the Tajik SSR.* - Dushanbe: Cognition, 1989. – 221 pp.

23 00 00 СИЁСАТШИНОСӢ
23 00 00 ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ
23.00.02 ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНСТИТУТЫ, ПРОЦЕССЫ И
ТЕХНОЛОГИИ

УДК 327
ББК 66.4 (5)6

СОЗМОНҲОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ ВА ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТӢ ДАР ШАРОИТИ ҶАҲОНИШАВӢ	Рустамзода Завқиддин Рустам, омӯзгори кафедраи забонҳои хориҷии ДДҲБСТ
МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ И ГОСУДАРСТВЕННАЯ НЕЗАВИСИМОСТЬ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ	Рустамзода Завқиддин Рустам, преподаватель кафедры иностранных языков ТГУПБП (Худжанд, Таджикистан)
INTERNATIONAL ORGANIZATIONS AND STATE INDEPENDENCE UNDER THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION	Rustamzoda Zavqiddin Rustam lecturer of foreign languages department under TSULBP E-MAIL: mr.zavqiddin@mail.ru

Калидвожаҳо: созмонҳои байналхалқӣ, давлат, истиқлолияти давлатӣ, ҷаҳонишавӣ, сиёсати хориҷӣ, муносибатҳои байналхалқӣ, ҳамкориҳои байналхалқӣ, сиёсати ҷаҳонӣ

Нақши созмонҳои байналхалқӣ дар муносибатҳои байналхалқии муосир ва таъсиргузориҳои онҳо ба истиқлолияти давлатӣ мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор дода шудаанд. Зикр карда шудааст, ки масъалаи фаъолияти созмонҳои байналхалқӣ ва ҳифзи истиқлолияти давлатӣ барои давлатҳои дорои сатҳи мухталифи рушд хосияти яқин надорад. Хусусан барои Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи ҳифзи истиқлолият дар шароити рушди созмонҳои байналхалқӣ ва раванди бебозгашти ҷаҳонишавӣ муҳим талаққӣ шудааст. Дар мақола дидагоҳҳои мухталиф перомунӣ таъсиррасонии фаъолияти созмонҳои байналхалқӣ ба истиқлолияти давлатӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифтаанд. Ошкор карда шудааст, ки дар мавриди фаъолияти созмонҳои байналхалқӣ ва таъсиргузориҳои онҳо ба истиқлолияти давлатӣ ҳам ақидаҳои мусбат ва ҳам манфӣ ҷой доранд. Муаллиф зикр намудааст, ки дар аксари мавридҳо фаъолияти созмонҳои байналхалқӣ истиқлолияти кишварҳои азоро маҳдуд намесозад, зеро давлатҳо бо хости худ ва барои амалӣ намудани ҳадафҳои миллии ҳеҷ ба созмонҳои байналхалқӣ ворид мешаванд. Ба андешии муаллиф зарур аст, ки ҳангоми баррасии масъалаи таъсиррасонии созмонҳои байналхалқӣ ба истиқлолияти давлатҳо ба шароитҳои амали давлатҳо дар доираи созмонҳои байналхалқӣ ва раванди ҷаҳонишавӣ таваҷҷуҳ карда шавад.

Ключевые слова: международные организации, государство, государственная независимость, глобализация, внешняя политика, международные отношения, международное сотрудничество, мировая политика

Рассматривается роль международных организаций в современных международных отношениях и их влияние на государственную независимость. Отмечено, что вопрос о деятельности международных организаций и защите государственной независимости является неодинаковым для стран с разным уровнем развития. Для Республики Таджикистан особенно важна защита независимости в

контексте активности международных организаций и необратимости процесса глобализации. Обсуждаются различные точки зрения о влиянии деятельности международных организаций на государственную независимость. Выявлено, что существуют положительные и отрицательные взгляды на влияние деятельности международных организаций на государственный суверенитет. Отмечено, что в большинстве случаев деятельность международных организаций не ограничивает независимости страны, входящей в них, поскольку государства добровольно присоединяются к ним для достижения национальных целей. Обосновывается мнение, что при рассмотрении влияния международных организаций на независимость государств необходимо обратить внимание на условия, в которых действуют государства в рамках международных организаций и в процессе глобализации.

Key-words: international organizations, state, state independence, globalization, foreign policy, international relations, international cooperation, world politics

The role of international organizations in modern international relations and their influence on state independence is considered and analyzed. The author noted that the issue of the activities of international organizations and the protection of state independence is not one and the same for countries with different levels of development. Especially for the Republic of Tajikistan it is very important to protect independence in the context of the development of international organizations and the irreversible process of globalization. The article analyzes and discusses various points of view on the impact of the activities of international organizations on state independence. It was revealed that there are positive and negative views on the impact of the activities of international organizations on state independence. The author notes that in most cases the activities of international organizations do not limit the independence of the participating countries, since states voluntarily join international organizations to achieve their national goals. According to the author, in order to consider the influence of international organizations on independence of states it is necessary to pay attention to the conditions for the actions of states within the frameworks of international organizations and in the processes of globalization.

Дар шароити инкишофи низоми нави ҷаҳонӣ созмонҳои байналхалқӣ механизми рушдкардаи танзими масъалаҳои сатҳи ҷаҳонӣ мебошанд. Фаёл гардидани созмонҳои байналхалқӣ дар ду садаи охир, зиёд гардидани миқдори умумии онҳо яке аз хусусиятҳои муҳими рушди ҷаҳонӣ ва низоми муносибатҳои байналхалқӣ ҳисобида мешавад. Созмонҳои байналхалқӣ на танҳо муносибатҳои байнидавлатиро танзим менамоянд, балки фаёлона дар ҳалли масъалаҳои муҳталифи глобаливу минтақавӣ иштирок менамоянд. Нақши рӯзафзуни созмонҳои байналхалқӣ дар шароити кунунии рушди низоми муносибатҳои байналхалқӣ шакку тардидеро ба миён намеорад.

Масъалаи фаёлияти созмонҳои байналхалқӣ дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ муаммоҳои зиёдеро тавлид менамояд. Яке аз ин муаммоҳо ҳифзи истиқлолияти давлатӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди мавқеи созмонҳои байналхалқӣ мебошад. Саволи муҳимме, ки дар ин маврид метавонад зухур намояд, он аст, ки тақвияти рӯзафзуни созмонҳои байналхалқӣ ва раванди ҷаҳонишавӣ ба истиқлолияти кишварҳои алоҳида чи паёмадҳое дошта метавонад? Албатта ин масъала барои давлатҳои дорои сатҳи муҳталифи рушд метавонад ба таври ғуногун зоҳир гардад. Хусусан, барои Тоҷикистон, ки дар минтақаи ҳассоси геополитикӣ ҷойгир шудааст ва таҷрибаи тӯлонии давлатдорӣ мустақилро доро нест, масъалаи ҳифзи истиқлолият дар шароити рушди созмонҳои байналхалқӣ ва раванди бебозгашти глобализатсионӣ муҳим мегардад.

Созмонҳои байналхалқӣ, ки ҳамчун созмонҳои байниҳукумати фарогир тавсиф карда мешаванд, дар муносибатҳои байналхалқӣ падидаи нисбатан нав ба ҳисоб мераванд. Аввалин маротиба созмонҳои байналхалқӣ дар низоми муносибатҳои байналхалқӣ дар садаи гузашта зухур намудаанд. Албатта то пайдоиши созмонҳои байналхалқӣ фарогир ва иттифоқҳои ҳарбӣ, навъе аз созмонҳои байниҳукуматӣ дар Аврупо мавҷуд буданд. То ташаккул ёфтани низоми муносири байналхалқӣ, субъектҳои муҳими ғайридавлатии байналхалқӣ, ба монанди Калисои католикӣ ва Империяи муқаддаси Рим арзи ҳастӣ намуданд. Лекин ин субъектҳо аз тарафи давлатҳо бунёд нагардида, балки мустақилона аз давлат фаъолият менамуданд. Аввалин созмонҳо дар охири асри XIX дар асоси шартномаи байни давлатҳо, махсусан барои ҳалли масъалаҳои дар байни кишварҳо ба миёномада бунёд шуданд [7, с.597]. Зикр намудан бамаврид аст, ки субъектҳои номбурда аксаран истиқлолияти давлатҳои зертобеи худро зери суол мегузоштанд. Аввалин ҳаракатҳои истиқлолиятҳои маҳз барои озод шудан аз зери тобеияти субъектҳои номбурда зухур намуда буданд. Аммо масъалаи созмонҳои муносири байналхалқӣ ва ҳифзи истиқлолияти давлатҳо дар доираи онҳо тамоман хусусиятҳои дигарро доро аст, зеро давлатҳо мувофиқи принципҳои муносибатҳои байналхалқӣ имрӯза ба таври озодона метавонанд ба ин ва ё он созмони байналхалқӣ ворид шаванд ва ё бароянд.

Давлатҳо ба созмонҳои байналхалқӣ байниҳукуматӣ пеш аз ҳама ба хоҳири амалӣ намудани шартномаҳое, ки манфиати онҳо ва ҷомеаро инъикос мекунанд ворид мешаванд. Яке аз ҳадафҳои асосии воридшавиро ба созмонҳои байналхалқӣ таъмини механизми ҳалли баҳсҳо ва истифода аз созмони марказонидашуда барои амалӣ намудани вазифаҳои дастаҷамъӣ ташкил медиҳад. Бо ширкати худ дар ин созмонҳо давлатҳо ризоият медиҳанд, ки баҳсҳои байналхалқӣ оид ба масъалаҳои муҳим шакл гиранд ва меъёри муайяни рафтор таҳия карда шавад. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки яке аз ҳадафҳои аслии таъсиси созмонҳои байналхалқиро ҳалли масъалаҳои мавҷудаи сатҳи байналхалқӣ ва минтақавӣ ташкил медиҳад. Яъне созмонҳои байналхалқӣ дар заминаи мушкilotи мавҷуда ба хоҳири ҳаллу баррасии он зухур мекунанд.

Созмонҳои байналхалқӣ ба андешаи намояндагони мактаби неолибарелӣ Р.Кеоган ва Л.Мартин механизми хуби ҳамоҳангсозӣ мебошанд, зеро онҳо иттилоотеро таъмин мекунанд, ки барои қабули қарор зарур буда, ҳарчи ба мувофиқа расидани шумораи зиёди давлатҳоро кам месозад [6, с. 39].

Оид ба таъсиргузори фаъолияти созмонҳои байналхалқӣ ба истиқлолияти давлатҳо андешаҳои мухталиф баён шудаанд. Муҳаққиқон вобаста ба ин мавзӯ дидгоҳҳои мухталифиро ироа доштаанд. Дар даҳсолаҳои охир концепсияи ҷаҳонишавӣ пайдо гардид, ки мувофиқи он давлат мустақилии худро ҳамчун маркази қабули қарор дар муносибатҳои байналхалқӣ, аз даст медиҳад. Дар ин самт масъалае пайдо мешавад, ки то кадом андоза паҳншавии созмонҳои байналхалқӣ ва тамоюли ҷаҳонишавӣ ба тарзи амалигардии сиёсати ҷаҳонӣ таъсир мерасонад ва онро дигаргун менамояд? Муҳаққиқи тоҷик А.Ҷӯраев дар мақолаи худ таҳти унвони “Фарҳанги миллии ва давлати соҳибистиклол дар шароити ҷаҳонишавӣ” чунин зикр менамояд, ки солҳои охир дар адабиёти илмӣ сиёсӣ тамоюли паст гардидани мақоми давлат дар муносибатҳои байналхалқӣ зиёд ёдоварӣ мегардад. Сабаби асосии ин тамоюл ба созмонҳои байналхалқӣ, корпоратсияҳои фаромиллӣ ва созмонҳои байналхалқӣ ғайридавлатӣ дода шудани баъзе аз ҳуқуқҳои давлат арзёбӣ мегардад [1, с.18].

Пажӯҳишгари чинӣ Тзу Чунминг пайдоиши назарияи хоҳиш ёфтани истиқлолияти кишварҳоро зикр намуда, хусусияти ин тамоюлро чунин шарҳ медиҳад: “Агарчанде, ки муносибатҳои гуногуни танзимкунанда, ба монанди ҳукумат, бозор, ҷомеа ва, ҳатто, шахс дигар шуда бошанд ҳам, мо намегӯем, ки минбаъд давлат дар

қабули қарорҳо нақш надорад, балки мо меғӯем, ки онҳо низ дар идоракунии масъалаҳои ҷамъиятӣ иштирок мекунад» [4, с.252].

Муҳаққиқи дигар Эрнест Удалла зикр менамояд, ки «Созмонҳои байналхалқӣ аз тарафи давлатҳои абарқудрат барои дар зери таъсири худ нигоҳ доштани давлатҳои миёна ва хурд ва пайдо намудани тарафдорони зиёд оид ба ҳалли ин ва ё он масъалаи байналхалқӣ ташкил карда мешаванд. Вале дар шароити имрӯзаи муносибатҳои байналхалқӣ давлати соҳибхитиёр ҳангоми шомил шудан ба ин ё он созмон истиқлолияти худро аз даст навода, балки онро тақвият медиҳад ва соҳаҳоеро, ки дар онҳо давлат иқтисодӣ рушд карданро надорад, яқоя бо давлатҳои аъзо рушд мебахшад, ки ин принсип низ яке аз принсипҳои меҳварии ҳар як созмони байналхалқӣ ба ҳисоб меравад» [5, с.6]. Масалан, Ҷумҳурии Тоҷикистон низ барои ҳалли ин ва ё он мушкилоти мавҷуда аз зарфиятҳои созмонҳои байналхалқӣ истифода менамояд.

Дар шароити муосир дар раванди таснифи принсипи истиқлолият диққати асосӣ ба он ҷанбаҳои мундариҷавӣ равона карда мешавад, ки дар асоси онҳо давлат муколамаи байналхалқии худро инкишоф медиҳад. Зери таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ, давлат ба додани ҳуқуқҳои алоҳидаи худ ба ваколати созмонҳои байналхалқӣ розӣ мегардад. Муҳаққиқ В.Н.Федоров нақш ва мавқеи созмонҳои байналхалқиро дар низоми муносибатҳои байналхалқии муосир баррасӣ карда, зикр менамояд, ки онҳо як навъ марказҳои ҳамоҳангсозандаи манфиатҳои давлатҳо ва мутобиқсозандаи саъю кӯшиши миёни давлатҳо мебошанд [3, с.53]. Чунин созмонҳо давлатро фуру намебаранд, ҳукмфармои онҳо намегарданд. Онҳо як навъ сохторҳои фаромиллӣ ба ҳисоб мераванд. Метавон ин ақидаро дастгирӣ намуд, лекин бояд ба инобат гирифт, ки ба салоҳияти аксарияти созмонҳои байналхалқӣ бунёди меъёрҳои ҳуқуқӣ дар соҳаҳои мухталифи муносибатҳои байналхалқӣ дохил мешавад, ки то андозае ба маҳдуд гардидани озодии давлат оварда мерасонад.

Барои мисол дар шароити имрӯза Созмони Милали Муттаҳид ҳамчун созмони умумҷаҳонӣ дар ҳалли масъалаҳои мухталифи сатҳи байналхалқӣ ва бунёди режимҳои ҳалли мушкилоти глобаливу минтақавӣ саҳми назаррас дорад. Ин созмон фазо ва шароитро фароҳам меорад, ки дар он давлатҳо ба таври озодона метавонанд фаъолият баранд. Хусусан дар Оинномаи ин созмон принсипҳои муҳими муносибатҳои байналхалқӣ инъикос шудаанд, ки баробарии ҳамаи давлатҳо, эҳтироми истиқлолият ва даҳлат накардан ба умури ҳамдигарро қарор медиҳанд. Муҳимияти созмонҳои байналхалқиро мо инчунин метавонем аз рӯи инкишофи шумораи онҳо муайян намоем. Ба назари мо иштироки Тоҷикистон дар ин созмони бонуфузи байналмилалӣ ба манфиати ҳуди кишвар дар ҷодаи расидан ба мақсадҳои олии худ, яъне татбиқи Стратегияи миллии рушд то соли 2030 мебошад. Тоҷикистон, ки дар арсаи байналхалқӣ ҳамчун давлати хурд шинохта мешавад, аз иқтисодӣ ин созмон истифода бурда, соҳаҳои афзалиятноки ҳешро рушд мебахшад ва худро ба ҷаҳониён ҳамчун давлати ташаббускор ва дорои захираҳои бойи обӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ муаррифӣ мекунад. Як ҷиҳати масъаларо зикр намудан бамаврид аст, ки давлатҳои хурде чун Тоҷикистон дар шароити қудратмеҳварии муносибатҳои байналхалқии муосир танҳо дар зери ҷатри созмонҳои байналхалқӣ метавонанд ташаббус ва мавқеъгирии ҳешро вобаста ба ҳалли ин ва ё он мушкилоти сатҳи ҷаҳонӣ ва минтақавӣ баён дошта бошанд. Албатта дар дигар ҳолатҳо мавқеи давлатҳои хурд чандон назаррас ба назар намерасад. Аз ин рӯ, созмонҳои байналхалқӣ барои давлатҳои тозаистиклоле чун Тоҷикистон метавонанд ҳамчун майдони баёни мавқеъ, ҳифзи манфиатҳои мухталифи давлатӣ, паноҳҷӯӣ аз таъсири манфии давлатҳои дигар, ҳифзу ҳимояи амнияти милли ва ҳалли мушкилотҳои мухталифи иқтисодиву иҷтимоӣ баромад намоёнд.

Ба андешаи мо агарчанде нақши созмонҳои байналхалқӣ рӯз аз рӯз меафзояд ва тамоюли ҷаҳонишавӣ идома меёбад, аммо давлат ба таври анъанавӣ, ҳамчун институти марказии сиёсати ҷаҳонӣ ва муносибатҳои байналхалқӣ боқӣ мемонад. Албатта як ҷиҳатро ба инобат гирифтани зарур аст, ки давлатҳо вобаста ба хусусияти рушд ва инкишофи худ ба муносибатҳои байналхалқӣ ва тамоюли ҷаҳонишавӣ таъсири мухталиф дошта метавонанд. Хусусан таъсири давлатҳои абаркудрат, бузургдавлатҳои минтақавӣ ва давлатҳои кӯчак ба муносибатҳои байналхалқии муосир ва равандҳои ҷаҳонишавӣ якранг намебошад.

Муносибатҳои байналхалқӣ дар ҳеҷ ҳолат аз фаъолияти давлатҳои мустақили миллӣ ҷудо буда наметавонанд. Моҳиятан истиқлолияти давлатҳо хосияти нисбӣ дорад ва дар ҳеҷ сурат як давлат дорои истиқлолияти пурра ва комил нест. Ҳатто давлатҳои абаркудрат ва рушдёфта низ дар муносибатҳои иқтисодии худ ба субъектҳои дигари муносибатҳои байналхалқӣ ниёз пайдо менамоянд. Давлатҳои содиқунондаи молу коло ба давлатҳои қабулқунондаи ин молу коло ва хизматрасонӣ дар ҳеҷ сурат рушду инкишоф ёфта наметавонанд.

Зикр намудан зарур аст, ки “истіқлолияти давлатӣ” ин як мафҳуми шахшуда ва бетағйир нест, баръакс, он якҷоя бо рушди муносибатҳои байналхалқӣ ва дигаргун шудани шароити таърихӣ, мувофиқи раъйи ҳуди давлатҳо, ки дар шакли маъёрҳои ҳуқуқии байналхалқӣ амалӣ мегардад, тағйир меёбад [2, с.220].

Истиқлолияти давлатиро мутлақ гардонидан нодуруст аст. Муколамаи байнидавлатӣ ба фаъолгардии алоқаҳо ва баҳамоии мавқеи давлатҳои гуногун оварда мерасонад, ки боиси қувват гирифтани ҳамкорӣ ва вобастагии онҳо мегардад. Дар асоси муколамаи байнидавлатӣ ҷустуҷӯи роҳҳо ва воситаҳои ризоият ва мутобиқ намудани манфиатҳои миллӣ амалӣ мегардад, ки дар ҳолатҳои алоҳида ба хоҳири бадастории сулҳ ва рушди иҷтимоӣ гузаштнамоиро муқаррар намудааст. Дар ин замина давлатҳои миллӣ барои ҳалли мушкилотҳои умумии ҳеш ва бунёди фазои мувофиқи ҳамкорӣ созмонҳои байналхалқиро ташаккул мебахшанд.

Илова бар ин, зикр намудан зарур аст, ки на танҳо кишварҳои хурд, балки давлатҳои бузург низ маҷбуранд меъёр ва принципҳои ҳуқуқи байналхалқӣ, инчунин шартномаҳои байнидавлатиро риоя намоянд. Дар натиҷа, давлат тадриҷан дар масъалаи амалӣ намудани ҳуқуқҳои худ ба худмаҳдуднамоӣ рӯй меорад, лекин чунин ҳолат ба аздастдихии истиқлолият оварда намерасонад. Масалан, Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар фаъолияти худ маҷбур аст, ки ҳуқуқи байналхалқӣ ва шартномаҳои байнидавлатиро риоя намояд, ин албатта ба маҳдуд гардидани ҳуқуқҳои кишвар ва азбайнравии истиқлолият оварда намерасонад. Маҳз ба чунин тарз баррасӣ намудани масъала имконият медиҳад, ки рушди ҳамкориҳои байналхалқӣ тариқи созмонҳои байналхалқӣ шарҳ дода шавад.

Аз тарафи дигар саволе пайдо мешавад, ки оё пайдоиши созмонҳои байналхалқӣ танҳо бо тағйир ёфтани хусусиятҳои истиқлолияти давлатӣ алоқаманд аст? Нисбати ин масъала як қатор далелҳо пешниҳод карда мешаванд, ки бо муносибати ҷаҳонишавӣ алоқаманд аст. Дар доираи ҷаҳонишавӣ зикр карда мешавад, ки маҷмуи нерӯҳои фаромиллӣ қобилияти давлатро дар пешбурди сиёсати мустақил маҳдуд менамояд. Дар ин муносибат ду ҷанбаро метавон ҷудо намуд: самти афзоюндаи амалҳои гуногунҷониба, яъне бунёди созмонҳои байналхалқӣ ва фаъолият дар доираи онҳо; ташаккули сиёсат мувофиқи талаботи нерӯҳои байналхалқии иқтисодӣ.

Бояд зикр кард, ки ҷаҳонишавӣ ҳам истиқлолияти дохилӣ ва ҳам истиқлолияти берунаро маҳдуд менамояд. Ҳар чи қадаре, ки қабули қарор аз ҳукуматҳо ба созмонҳои байналхалқӣ гузарад, то ҳамон андоза имконияти дохилии қабули қарорҳои сиёсӣ кам

гардида, мустақилияти давлат маҳдуд мегардад. Ҷаҳонишавӣ метавонад инхисори истиқлолияти давлатиро дар ғайрияти сиёсии байналхалқӣ заиф гардонад. Масалан, дар шароити имрӯза, барои таъмини рушди иқтисоди миллӣ ҳар як давлатро зарур аст, ки тавсия ва пешниҳоди сохторҳои байналхалқиро иҷро намояд. Дар ин самт метавон тавсия ва пешниҳодҳои Бонки ҷаҳонӣ, Созмони байналхалқӣ савдо, Созмони байналхалқӣ асбобро махсусан зикр намуд, ки аксари маврид хосияти муайянкунандагӣ дорад ва давлатҳои миллиро ба қабули амалигардонӣ водор месозад.

Ҳамин тариқ, метавонем зикр намоем, ки ҳар чӣ қадаре, ки созмонҳои байналхалқӣ дар қабули қарор мустақилият пайдо намоянд, то ҳамон андоза низоми анъанавии давлатмехварӣ дар муносибатҳои байналхалқӣ заиф мегардад. Аз тарафи дигар, ҳар чӣ қадаре, ки созмонҳои байналхалқӣ ҳамчун доварони танзими ҳаёти байналхалқӣ баромад намоянд, ҳамон андоза ширкатҳои фаромиллӣ метавонанд аз тобеъият ба меъёрҳои миллӣ дурӣ ҷӯянд, ки таъсири нуфузи давлати миллиро боз ҳам маҳдудтар менамояд.

Таҳкими истиқлолияти давлатӣ дар шароити равандҳои ҷаҳонишавӣ аҳамияти махсусро касб менамояд. Баробархукуки давлатҳо иштироки ғайри онҳоро дар муошират бо якдигар, инчунин бо созмонҳои байналхалқӣ молиявӣ ва ғайрихукуматӣ ва дигар сохторҳои фаромиллӣ, ки стандартҳои рафтори худро бунёд намудаанд, талаб менамояд.

Дар раванди ҷаҳонишавӣ сиёсати ҳар як давлат дар навбати аввал ба таъмини амнияти шахрвандон, ҷомеа ва давлат аз ҳар гуна таҳдидҳои дохилӣ ва берунӣ нигаронида шудааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар навбати худ барои таъмини амнияти дохиливу хориҷии кишвар чораҳои мушаххас меандешад. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар сиёсати хориҷии худ баҳри таъмини амният бо созмонҳои сиёсӣ-ҳарбӣ чун Созмони аҳдномаи амнияти дастаҷамъӣ ва сиёсӣ-иқтисодӣ чун Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ҳамкорӣ менамояд. Дар ин ҷо суоле ба миён меояд, ки оё иштироки Тоҷикистон дар созмонҳои зикршуда ба истиқлолияти он таъсир намерасонад? Албатта, иштироки Тоҷикистон дар ин гуна созмонҳо ба манфиати худ давлат мебошад, зеро ин гуна созмонҳо дар асоси принсипи “таҳдид ба як давлат – таҳдид ба тамоми давлатҳои аъзо” ғайрияти мебаранд, яъне ҳангоми пайдо шудани таҳдиди берунӣ ё ин ки дохилӣ ба истиқлолияти давлати аъзо дар асоси оинномаи созмон давлатҳои аъзо ба ин давлат кӯмак мерасонанд.

Созмонҳои байналхалқӣ, чун қоида, дар асоси принсипи баробарии кишварҳои аъзо бунёд мегарданд, ки муқаррарот оид ба намояндагии “як давлат – як овоз” ва ҳукуки ихтиёрии хориҷ шудан аз созмон шаходати он аст. Лекин ҳолатҳои истисноӣ аз ин қоида вучуд доранд. Созмонҳои байналхалқӣ дар асоси ризоияти давлатҳо метавонанд воситаҳои истифода намоянд, ки истиқлолияти давлатиро маҳдуд менамоянд. Масалан, нисбати масъалаҳои муайян қарорҳои қабул карда мешаванд, ки иҷрои онҳо, новобаста аз мавқеи давлат, ҳатмӣ аст; нисбати давлатҳои аъзо чораҳои маҷбурнамоӣ (мучозот) истифода карда мешавад; пешниҳоди маълумот оид ба ҳаёти дохилии давлати алоҳида талаб карда мешавад.

Бояд таъкид дод, ки давлат ба таври ихтиёрӣ истиқлолияти худро қисман маҳдуд намуда, як қисми салоҳиятҳои худро ба созмони байналхалқӣ медиҳад, яъне ҳукуки амалӣ намудани чорабиниҳоро, ки салоҳияти созмони байналхалқӣ аст, аз даст медиҳад. Лекин, дар чунин ҳолат ивазкунии ҳукукҳои соҳибистиқлолии давлат бо салоҳиятҳои созмони байналхалқӣ ба миён намеояд, яъне созмони байналхалқӣ истиқлолияти давлатро маҳдуд намекунад. Маҳдудияти истиқлолияти давлатӣ бештар аз ҳукуки байналхалқӣ бармеояд, ки ба ризоияти давлатҳо асос ёфтааст.

Хамин тарик, ошкор карда шуд, ки ғаёлияти созмонҳои байналхалқӣ дар шароити имрӯза ба истиқлолияти давлатҳо таъсири яқранг надорад. Ҷаёлияти созмонҳои байналхалқӣ агар аз як тараф истиқлолияти давлатҳоро маҳдуд гардонад, пас аз тарафи дигар боиси таҳким ёфтани мавқеи давлат мегардад. Дар ҳар сурат ҳангоми баррасии масъалаи таъсиргузори ғаёлияти созмонҳои байналхалқӣ ва раванди ҷаҳонишавӣ ба истиқлолияти давлатҳо ба мо зарур аст, ки ба ҳолати рушди давлатҳо, ҳадафҳои онҳо дар доираи созмонҳои байналхалқӣ, бархӯрди субъектҳои мухталифи байналхалқӣ ба раванди ҷаҳонишавӣ ва дигар паҳлӯҳои ин мушкилот таваҷҷуҳ намоем.

Пайнавишт:

1. Джурев А.Х. Национальная культура и суверенное государство в условиях глобализации // Паёми ДМТ. - Душанбе, 2020. – С.18-22.
2. Пастухова Н.Б. Государственный суверенитет: история и современность / Н.Б. Пастухова. -М.: Аспект Пресс, 2013. – 366 с.
3. Федоров В. Н. Организация Объединенных Наций, другие международные организации и их роль в XXI веке / В.Н. Федоров. -М.: 2005. – 944 с.
4. Чуньмин Цзу. Навстречу 13-й пятилетке: совершенствование системы государственного управления культурой: “Культура в условиях глобализации. Взгляд из России”. –М.: КНОРУС, 2017. – С. 8-32.
5. Ernest Arinze Udalla. International organizations and state sovereignty: implications for public policy making and implementation in Nigeria. 2015. – P.6-15.
6. Keohane, Robert O., Lisa L. Martin, “The Promise of Institutional Theory” // International Security Vol. 20, No.1, 1995. - P. 39-51.
7. Harold Jacobson and Jeffrey Kaplan. Inertia and Change in the Constellation of International Governmental Organizations, 1981–1992 // International Organization (1996) №50. - P. 593–628.
8. Samuel Barkin. The Evolution of the Constitution of Sovereignty and the Emergence of Human Rights Norms // Millennium. 1998. № 27. – P.229–252.

References literature:

1. Juraev A.Kh. National Culture and Sovereign State under the Conditions of Globalization. – Dushanbe: Bulletin of TNU, 2020. - pp. 18 - 22.
2. Pastukhova N.B. State Sovereignty: History and Modernity / N.B. Pastukhov. - M.: Aspect Press, 2006. – 366 pp.
3. Fyodorov V.N. United Nations Organization, other International Organizations and their Role Referring to the XXI-th Century / V.N. Fyodorov – M., 2005. – 944 pp.
4. Chunming Zu. Towards the 13-th Five-Year Plan: Improving the System of State Management with Culture. “Culture in the Context of Globalization. View from Russia”/ Zu Chunming. – M.: KNORUS, 2017. - pp. 8 - 32.
5. Ernest Arinze Udalla. International Organizations and State Sovereignty: Implications for Public Policy Making and Implementation in Nigeria. 2015. – pp. 6 - 15.
6. Keohane, Robert O., Lisa L. Martin, “The Promise of Institutional Theory” // International Security. Vol. 20, No.1, 1995. – pp. 39 - 51.
7. Harold Jacobson and Jeffrey Kaplan. Inertia and Change in the Constellation of International Governmental Organizations, 1981–1992 // International Organization (1996) №50. – pp. 593 - 628.
8. Samuel Barkin. Evolution of the Constitution of Sovereignty and Emergence of Human Rights Norms // Millennium. 1998. № 27. – pp. 229 - 252.

**23.00.04 ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ
ОТНОШЕНИЙ, ГЛОБАЛЬНОГО И РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ**
**23 00 04 POLITICAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL RELATIONS, GLOBAL
AND REGIONAL DEVELOPMENT**

УДК 339.5
ББК 65.428

**СТАНОВЛЕНИЕ И
РАЗВИТИЕ ПОЛИТИКИ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН В
ОБЛАСТИ МЕЖДУНАРОДНОЙ
ТОРГОВЛИ**

**ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ
СИЁСАТИ ҶУМҲУРИИ
ТОҶИКИСТОН ДАР СОҲАИ
САВДОИ БАЙНАЛХАЛҚӢ
FORMATION AND
DEVELOPMENT OF TAJIKISTAN
REPUBLIC POLICY IN THE
BRANCH OF INTERNATIONAL
COMMERCE**

Алимов Ботуржон Хамидович,
канд. ист. наук, доцент, завкафедрой
международных отношений
ТГУПБП (Таджикистан, Худжанд)

Алимов Ботурҷон Ҳомидович,
н.и.и., дотсент, мудири кафедраи
муносибатҳои байналхалқӣ, ДДХБСТ
(Тоҷикистон, Хуҷанд)

Alimov Boturjohn Hamidovich, candidate
of historical sciences, chief of the
department of international relations,
Associate Professor of the TSU LBP,
(Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: alimovb68@mail.ru

Ключевые слова: таможенная политика РТ, импортно-экспортный потенциал, внешнеэкономическая деятельность, экономическая интеграция, нормативно-правовые акты, конкурентоспособность

Исследованы проблемы формирования внешнеторговой таможенной политики Республики Таджикистан, проанализировано состояние экспортно-импортных операций и возможность рационализации их структуры. Показана ограниченность номенклатуры экспортируемых товаров, обоснована необходимость экономической интеграции со странами СНГ с целью достижения экономического роста и конкурентоспособности. Доказывается актуальность расширения принципов использования нормативно-правовых документов, касающихся международной торговли. Выявлены приоритетные направления государственной поддержки внешнеторговых отношений, преодоления технологической отсталости производства, а также поддержки производства товаров на экспорт.

Вожаҳои калидӣ: сиёсати гумрукии ҶТ, иқтидори воридотӣ ва содиротӣ, фаъолияти берунаи иқтисодӣ, ҳамгироии иқтисодӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, рақобатпазирӣ

Масъалаҳои ташаккули сиёсати гумрукии савдои берунаи Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ гардидаанд, вазъи амалиёти содиротию воридотӣ ва имкониятҳои тақмили сохтори онҳо мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Маҳдудияти номгуӣ молҳои содиршаванда зикр гардида, зарурати ҳамгироии иқтисодӣ бо мамлакатҳои ИДМ бо мақсади ба даст овардани рушди иқтисодӣ ва рақобатпазирӣ муаллаҳ сохта шудааст. Мубрамияти васеъ кардани принципҳои истифодаи ҳуҷҷатҳои меъёрии ҳуқуқии савдои байналхалқӣ исбот карда шудааст. Самтҳои афзалиятноки дастгирии давлатии муносибатҳои савдои беруна, рафъи қафомониҳои технологияи истеҳсолот, ҳамчунин дастгирии истеҳсоли молҳои содирот ошкор карда шудаанд.

Key words: *customs` policy, import-export potential, foreign economic activity, economic integration, normative-legal acts, competitiveness*

In this article the problems of formation of customs` foreign trade policy are researched, the state of export-import operations and rationalization of thwir structure is analyzed. Limitations of the nomenclature exported products, necessity of economical integration with the CIS country-members with the aim of achieving economic growth and competitiveness, the relevance of expanding the principles of using normative-legal documents of international trade are considered. Priority directions of foreign trade relations state support, overcoming technological backwardness of production support of goods export – all this has been identified.

Первые годы независимости в истории нашей страны были трудными, так как республика прошла путь тяжких испытаний: политического противостояния и примирения, реформ и рыночных преобразований. Благодаря взвешенной политике Президента республики Эмомали Рахмона страна достигла гражданского согласия и приступила к последовательному преодолению экономического кризиса, начала поэтапную реализацию экономических преобразований. Их основной целью было создание благоприятных условий для структурных изменений, макроэкономической стабилизации и экономического роста, формирование правовой среды для рыночной экономики и укрепление внешнеторговой деятельности. Экономика Республики Таджикистан в период независимости сделалась глубоко интегрированной в международное разделение труда: все более расширяется ее торгово-экономическое сотрудничество со всеми странами мира, международными экономическими институтами, и эти вопросы находится в центре внешнеэкономической политики государства.

В условиях трансформационной экономики развитие внешнеэкономических отношений республики со всеми странами мира является важнейшим фактором её развития. Международная торговля Республики Таджикистан играет важную роль в развитии национальной экономики. В настоящее время развиваются внешнеэкономические и торговые связи республики не только с ближним, но и с дальним зарубежьем, в результате чего год за годом увеличивается объем внешнеторгового оборота Республики Таджикистан.

Становление политики Республики Таджикистан в области международной торговли целиком зависит от расширения и усиления внешнеторговых операций, связанных с товарами и услугами. Кроме того, эффективность этой политики коренным образом связана с тем, что инструменты внешнеторговой политики в полной мере должны быть согласованы с экономическими процессами, которые происходят в суверенном государстве.

Таблица 1 - Экспорт Республики Таджикистан по товарным группам в 2013-2017 годах (в тыс. долл.)

Наименование	Годы				
	2013	2014	2015	2016	2017
Всего	943,4	977,3	890,6	898,7	1198,0
Живые животные и продукты животноводства	0,4	0,3	0,5	0,4	0,6
Продукты растительного происхождения	53,2	40,5	39,5	28,3	25,9
Жиры и масла растительного и животного происхождения	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0

Готовые пищевые продукты, алкогольные и безалкогольные напитки, табак и его заменители	1,2	2,1	2,3	4,1	5,0
Продукция химической промышленности	0,9	0,7	0,7	2,2	2,8
Пластмассы и изделия из них	0,3	0,6	0,5	0,5	0,8
Кожсырьё, кожи, пушнина, мехсырьё и изделия из них	3,5	3,8	3,5	2,5	2,5
Древесина и изделия из древесины	0,3	0,4	0,1	0,2	0,4
Бумажная масса, бумажные и картонные отходы, макулатура	0,7	0,0	0,7	0,1	0,1
Текстиль и текстильные изделия	227,2	166,0	171,0	153,1	181,8
Обувь, головные уборы и прочее	0,1	0,2	0,1	0,1	0,0
Изделия из камня, гипса, цемента	0,2	0,1	0,0	0,1	0,2
Жемчуг, драгоценные металлы и др.	76,7	146,3	207,6	99,3	213,8
Недрагоценные металлы	385,8	243,0	232,1	225,4	299,4
Машины, оборудование, механизмы, их запчасти	26,5	11,1	14,6	18,4	14,9
Средства наземного, воздушного и водного транспорта	25,7	14,8	10,5	39,2	25,9
Приборы оптические, музыкальные инструменты, часы и др.	3,4	4,1	2,5	16,9	6,5
Разные промышленные товары	0,7	0,2	0,3	0,7	0,3
Произведения искусства	0,3	0,0	-	0,0	0,0
Прочие нерасшифрованные товары	0,0	115,7	-	-	0,0

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: АСПРТ, 2018. – С. 349-350.

Согласно данным таблицы 1, в данный момент основу экспорта республики составляют текстиль и текстильные изделия - 15,2%, драгоценные и недрагоценные металлы - 17,8%. Однако в Таджикистане основу производства составляют сельскохозяйственные товары, доля которых в экспорте равна 2,6 %.

Необходимо отметить, что следует создавать подходящие условия для экспорта скоропортящихся товаров, поскольку проведенный анализ показал, что одна из причин снижения экспорта некоторых основных товаров заключается в опасениях производителей, что в случае экспорта таких товаров и продуктов возникнет риск их бесхозяйственного задержания на границах на неопределенный срок.

Проблема внешнеторговой политики Республики Таджикистан занимает важное

место в программах правительства страны, однако в них основное внимание уделяется либерализации внешнеэкономической деятельности, налаживанию и укреплению внешнеэкономических связей, нежели рационализации структуры экспорта и импорта в целях повышения качества отечественных товаров и услуг и их конкурентоспособности [4, с. 33].

Следует отметить, что особое значение приобретает рационализация структуры экспорта и импорта товаров и услуг. В отличие от других стран СНГ, имеющих значительные энергетические и другие природные ресурсы, более крупные внутренние рынки, близость к транспортным артериям, Республика Таджикистан не располагает аналогичными условиями и ресурсами. Поэтому развитие экономики страны невозможно без ее последовательной интеграции в систему международных экономических отношений. Решение этой задачи во многом зависит от успешного реформирования внешнеэкономической сферы, повышения экспортного потенциала страны и от того, насколько национальные отрасли экономики способны улучшить конкурентные позиции на мировом рынке и завоевать новые рыночные сегменты за рубежом. Внешнеторговая деятельность Республики Таджикистан играет важную роль в развитии национальной экономики. За счет этого поддерживается финансовая стабильность, формируется доходная часть бюджета, обеспечиваются развитие производства и занятость населения в отраслях, которые ориентированы на экспорт товаров, насыщенность внутреннего рынка потребительскими товарами.

Статистические данные свидетельствуют, что структура импорта страны ориентирована на удовлетворение потребительских нужд населения, а главной особенностью экспорта является его моноориентированность, что не характерно для мирового экспорта развитых стран [6, с. 118]. Моноориентированность экспорта товарной продукции означает, что основной объём вывозимой из республики продукции составляют всего несколько видов экспортируемых товаров, в основном товарно-сырьевые ресурсы. Это положение вызывает сырьевую специализацию экономики и приводит к высокой зависимости от конъюнктуры мировых цен на международных рынках.

В связи с этим, от того, в каком стратегическом направлении будет разрабатываться внешнеэкономическая политика Республики Таджикистан и каким образом будет использоваться экспортный потенциал страны, будет зависеть её участие в международном разделении труда, что является важным фактором экономического роста.

Следует отметить, что роль государства в регулировании внешнеторговых отношений сильно возрастает в условиях мирового финансово-экономического кризиса. Поэтому необходим поиск новых идей и вариантов по выработке эффективной государственной политики с целью создания благоприятных условий для развития внешнеторгового сектора и диверсификации экономики для достижения устойчивого развития.

Концептуальная формулировка проблем развития отношений внешней торговли определена увеличивающейся взаимозависимостью экономических систем отдельных стран, зависимостью от доступности естественных данных страны и приобретенных качеств. Под естественными облюбованными индикаторами понимаются специальные климатические условия и доступность натурального сырья, а под приобретенными - введение и развитие передовых технологий, в том числе учебных, повышение квалификации рабочих и специалистов, улучшение организации производства, его реконструкция и модернизация [5, с. 108].

Усиление и расширение взаимозависимости отдельных стран обусловливается доступностью и наличием на территории государства природных ресурсов, а также от приобретенных навыков, важности концептуального познания проблем развития внешнеторговых связей. Переход к рыночной экономике требует новых подходов к участию республики в международных экономических отношениях и усиления трансформации внешнеэкономических отношений [2, с. 59].

Важнейшим направлением государственной политики страны по вопросам внешнеторговых отношений является чёткая разработка экономической политики структурными органами государственного управления на базисной основе, системное стратегическое планирование развития хозяйственного механизма отдельных отраслей экономики, конкретных сфер деятельности и регионов республики.

Важнейшая роль в деле обеспечения экономических интересов государства принадлежит таможенной службе, которая является одним из базовых институтов экономики. Механизм формирования и внедрения таможенной политики внешней торговли - системные меры прямых и косвенных методов регулирования объектов и предметов иностранной экономической деятельности.

На современном этапе краеугольным вопросом в Республике Таджикистан является решение проблемы совершенствования таможенного регулирования международной торговли, вызванной, прежде всего, расширением внешнеторговых отношений с зарубежными странами и активным участием Республики Таджикистан в работе таких интеграционных экономических объединений, как СНГ, ЕАЭС, ШОС, ВТО.

Таблица 2 - Внешняя торговля Республики Таджикистан в 2013-2017 годах
(в тыс. долл.)

Наименование	Годы				
	2013	2014	2015	2016	2017
Внешнеторговый оборот, всего	4988,4	5247,7	4326,2	3929,9	3972,9
Страны СНГ	2093,0	2405,7	2045,4	1968,0	2086,9
Страны остального мира	2095,8	2869,0	2280,8	1961,9	1886,0
Экспорт, всего	943,4	977,3	980,6	898,7	1198,0
Страны СНГ	177,4	246,0	226,7	294,4	430,7
Страны остального мира	766,0	731,3	663,9	604,3	767,3
Импорт, всего	4045,4	4297,4	3435,6	3031,2	2747,9
Страны СНГ	1915,6	2159,7	1818,7	1673,6	1656,2
Страны остального мира	2129,8	2137,7	1616,9	1357,6	1118,7

Источник: Статистический ежегодник Республики Таджикистан. – Душанбе: АСПРТ, 2018. – С.336-343.

По официальным данным Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, внешнеторговый оборот Республики Таджикистан в 2017 году составил 3 972,9 млн долларов США. При этом в последние годы наблюдается уменьшение объемов внешнеторгового оборота, что происходит за счёт уменьшения импорта. Импорт составил 3 435,6 млн долларов, в том числе из стран СНГ – 1818,7 млн долларов, из стран дальнего зарубежья – 1 616,9 млн долларов. Экспорт составил 890,6 млн долларов, в том числе в страны СНГ – 226,7 млн долларов, в страны дальнего зарубежья - 663,9 млн долларов.

Доля основных партнеров в экспорте в 2017 году: Турция – 19,5%, Швейцария – 7,4%, Казахстан – 27%, Иран – 2,5%, Россия – 2,6%, Афганистан – 8,3%, Китай – 3,0%, Пакистан – 1,4 и другие страны – 64,0%.

Доля основных партнеров в импорте: Россия – 37, %, Китай – 20,0%, Казахстан – 18,5%, Турция – 3,8%, Иран – 2,2%, Туркменистан – 1,7%, Швейцария – 3,2% и другие страны – 40,3% [1, с. 356].

Экспорт по товарным группам: недрагоценные и драгоценные металлы, текстильные изделия, минеральные продукты, продукты растительного происхождения и другие товары. Импорт по товарным группам: машины, оборудование, механизмы, запасные части, минеральные продукты, продукты растительного происхождения, продукция химической промышленности, готовые пищевые продукты, древесина, недрагоценные металлы, транспортные средства и другие товары. Объем внешнеторгового оборота Республики Таджикистан в 2017 г. по сравнению с предыдущим годом снизился на 1,1%, (отрицательное сальдо) и составляет 1 576,9 млн долларов. Как свидетельствуют статистические показатели, экспорт товаров - это в основном сырьевые продукты и полуфабрикаты, готовая продукция отсутствует.

Поэтому необходимо развить систему государственных экономических и иных таможенно-правовых мер по регулированию внешней торговли, защите национальной экономики и решению фискальных задач. Поскольку основной целью международной торговли и таможенной политики Республики Таджикистан является обеспечение экономических интересов государства, необходимо обратить внимание на следующие составляющие:

- обеспечение наиболее эффективного использования инструментов таможенного контроля и регулирования товарообмена на таможенной территории Республики Таджикистан;

- участие в реализации торгово-политических задач по защите отечественного рынка;

- стимулирование развития национальной экономики;

- содействие проведению структурной перестройки и реализации других задач экономической политики Таджикистана.

Направленность целей таможенной политики на защиту отечественного рынка товаров и на стимулирование развития международной торговли обуславливает ее тесную связь с внутренней политикой Республики Таджикистан. Как составная часть внешней политики государства, таможенная политика Республики Таджикистан призвана реализовывать внешнеэкономические интересы государства, чтобы способствовать проведению ее структурной перестройки с целью последующего подъема [3, с. 202]. На современном этапе необходимы административные инструменты регулирования внешней торговли. С их помощью государство в условиях самостоятельного осуществления коммерческих операций большим числом компаний может остановить рост внешнеторгового дефицита и выровнять торговый и платежный баланс, более рационально распоряжаться иностранной валютой при ее острой нехватке для покупки за рубежом наиболее необходимых стране товаров, мобилизовать валютные резервы для обслуживания валютного долга.

Необходимо особо отметить отдельные аспекты формирования государственного регулирования в условиях глобализации и экономической интеграции Республики Таджикистан со странами СНГ и дальнего зарубежья. В целях повышения эффективности таможенного регулирования внешнеэкономической деятельности Республики Таджикистан, необходимо использовать и расширять принципы формирования нормативно – правовых актов на базе:

1. Комплексности, что означает комплексное решение организации способов администрирования поступления доходов от международной торговли и

формирование законодательных актов, включающих исчерпывающее количество комплексных нормативных документов, содержащих фискальный характер.

2. Системности, что выражается в организации системы таможенной регламентации импортно-экспортных операций, содержащих конкретное упорядоченное направление и согласованных с системой внутреннего и внешнего регулирования, применяемой в международной торговле.

3. Прозрачности, которая заключается в организации системы оптимального и результативного механизма исчисления и взимания всех видов таможенных налогов и пошлин, подлежащих уплате во время перемещения товаров и транспортных средств через таможенную границу, которая позволяет контролировать движение уплаченных таможенных платежей и их влияние на дальнейший устойчивый экономический рост республики.

4. Защиты национальных экономических интересов путём формирования взаимовыгодного сотрудничества с зарубежными государствами-партнерами и международными институтами.

Список использованной литературы:

1. *Статистический ежегодник Республики Таджикистан*. – Душанбе: АСПРТ, 2018. – 482 с.
2. Максимов Ю.А. Принципы формирования таможенной политики в сфере регулирования внешнеторговых отношений Российской Федерации // *Вопросы правоприменительной практики (DE LEGE LATA)*. – 2012. - №3. – С. 56-61.
3. Маъруфов Ф.К., Мустафоева П.Х. Проблемы организации межгосударственных таможенных связей со странами СНГ/ Государства Центральной Азии в условиях глобализации: материалы Международной научно-практической конференции (Худжанд, ТГУПБП, 25 ноября 2016 г.) – Худжанд, 2016. – С. 203–206.
4. Жуков Е.Ф., Калоева Т.И. *Международные экономические отношения*. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 485 с.
5. Смитиенко Б.И. *Международная торговля*. – М.: Экзамен, 2015. – 256 с.
6. *Таможенная служба при Правительстве Республики Таджикистан*. <http://www.costums.tj>. (дата обращения: 11.02.2019).

Reference Literature:

1. *The Agency on Statistics under the Auspices of Tajikistan Republic President*. – Dushanbe: ASATRP, 2018. – 482 pp.
2. Maximov Yu.A. Principles of Formation in Regard to Customs' Policy in the Sphere of Regulation of Outward Trade Relations in Russian Federation // *Issues of Law Application (DE LEGE LATA)*. – 2012, #3. – pp. 56 – 61.
3. Marufov F.K., Mustafoyeva P.H. The Problems of Organization of Interstatal Customs' Relations with CIS Countries // *States of Central Asia under the Conditions of Globalization (Materials of the International Scientific-Practical Conference)*. – Khujand: TSU LBP, 25 November 2016). – Khujand, 2016. – pp. 203 – 206.
4. Zhukov Ye.F., Kaloyeva T.I. *International Economic Relations*. – M.: UNITG-DANA, 2000. – 485 pp.
5. Smitiyenko. *International Trade*. – M.: Examination, 2015. – 256 pp.
6. *Customs' Service under the Auspices of Tajikistan Republic Government* <http://www.costums.tj>. (Date of request: 11.02.2019)

**МАСЪАЛАҲОИ СИЁСАТИ
ХОРИҶИИ ФЕДЕРАТСИЯИ РУСИЯ ДАР
МУНОСИБАТҲОИ
МУТАҚОБИЛА БО ТОҶИКИСТОН**

**ВОПРОСЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ ВО
ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ С
РЕСПУБЛИКОЙ ТАДЖИКИСТАН**

**ISSUES OF FOREIGN
POLICY OF THE RUSSIAN
FEDERATION
IN RELATIONS with Tajikistan**

Кобилова Сулҳия Яшиновна,
н.и.и., дотсенти кафедраи
сиёсатишиносии ДДҲБСТ
(Тоҷикистон, Хуҷанд)

Кобилова Сулҳия Яшиновна,
канд. ист. наук, доцент кафедры
политологии ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)

Qobilova Sulhiya Yashina, c.h.s.,
docent of Political science chair in
TSULBP (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: khoshimovan@bk.ru

Калидвожаҳо: муносибатҳои геополитикӣ, Осиёи Марказӣ, манфиатҳои геополитики Федератсияи Русия, Тоҷикистон, муносибатҳои мутақобилаи Федератсияи Русия бо давлатҳои Осиёи Марказӣ, манфиатҳои геополитикии ИМА

Масъалаҳои сиёсати хориҷии Федератсияи Русия дар муносибатҳои мутақобила бо Тоҷикистон, вазъи сиёсии ҳозира ва дурнамои муносибатҳои дутарафа баррасӣ шудаанд. Ҳамчунин ҷойгиршавии ҷугрофӣ ва вазъи Тоҷикистон, манфиатҳои геосиёсии Федератсияи Русия, ИМА, ҚМҚ, Эрон, Ҳиндустон, мамолики ИДМ ва марҳилаҳои руиши муносибатҳои байни Тоҷикистон ва Федератсияи Русия ва ғайра ба риштаи таҳлил кашида шудаанд. Ба ҷойгиршавии ҷугрофии минтақаҳои Тоҷикистон ва Русия ва тамоюлҳои инкишофи дучонибаи Тоҷикистон ва Русия диққати махсус дода шудааст. Нуқтаи назари зерин пешироҳод гардидааст: пеиқадамҳои ғояҳои авроосиёӣ аз диди ғояҳои геосиёсии Русия нисбат ба мамлакатҳои Осиёи Марказӣ ба инкишофи муносибатҳои онҳо мусоидат мекунад. Ҳамчунин пеишрафти Русия дар муносибат ба мамлакатҳои Осиё, ки ба ҳайси ҳалқаи муҳими манфиатҳои миллӣ-геосиёсии мамлакат зухур мекунад, баррасӣ гардидааст.

Ключевые слова: геополитические отношения, Центральная Азия, геополитические интересы, Российская Федерация, Таджикистан, взаимоотношения РФ со странами ЦА, геополитические интересы США

Проработаны вопросы внешней политики Российской Федерации во взаимоотношениях с Таджикистаном, современное политическое состояние и перспективы двусторонних отношений. Также рассматриваются географическое расположение и состояние Таджикистана, геополитические интересы Российской Федерации, США, КНР, Турции, Ирана, Индии, стран СНГ и этапы развития отношений между Таджикистаном и Российской Федерацией и т.п. Особое внимание уделяется географическому положению регионов Таджикистана и России и тенденциям развития двусторонних отношений Таджикистана и России. Предложена точка зрения, что прогрессивность евроазиатских идей в ракурсе геополитических идей России по отношению к странам Центральной Азии способствует развитию их отношений. Также рассматривается геополитическое продвижение России по отношению к странам Азии, которое выступает ключевым звеном её национальных геополитических интересов.

Key words: geopolitical relations, Central Asia, geopolitical interests of the Russian

Federation, Tajikistan, relations of the Russian Federation with the countries of Central Asia, geopolitical interests of the United States

The article deals with the issues of the foreign policy of the Russian Federation in relations with Central Asian countries, the current political situation and the prospects for bilateral relations. The article also examines such issues as geographical location of Tajikistan, geopolitical interests of Russian Federation, USA, China, Turkey, Iran, India, CIS countries and the stages of development of relations between Tajikistan and the Russian Federation. Specific attention is given to geographical position between the regions of Tajikistan and Russia, tendencies in the development of bilateral relations between Tajikistan and Russia. From the author's point of view progressiveness of Eurasian ideas from the perspective of Russia's geopolitical ideas regarding the countries of Central Asia contributes to the development of relations. The article also examines Russia's geopolitical advancement in relation to Asian countries which acts as a key link in the country's national and geopolitical interests.

Дар низоми рушди нави муносибатҳои геополитикии олам мақом ва нақши Тоҷикистон ва дигар кишварҳои Осиёи Марказӣ рӯзмарра маҳсуб меёбад. Дар байни давлатҳои бузурги ҷаҳонӣ ва минтақавӣ дар ташаккули вазъи геополитикии Осиёи Марказӣ нуфузи бештареро Федератсияи Русия, ИМА, ЧХЧ, Туркия, Эрон, Ҳиндустон, кишварҳои дигари ИДМ ва давлатҳои Иттифоқи Аврупо касб кардаанд. [1, с. 96] Ҳадафи асосии геополитикии давлатҳои мазкур дар муносибат бо кишварҳои Осиёи Марказӣ иборат аз ба вучуд овардани муҳолифати байниҳамдигарии тарафҳои нисбати якдигар ва таҳким бахшидани мавқеи геостратегии ҳеш маҳсуб меёбад.

Таҷрибаи раванди сиёсии ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки Тоҷикистон барои ҳимояи манфиатҳои геополитикӣ ва пайдо намудану таҳкими мақом ва нақши маҳсуси худ дар низоми навини олам кӯшишҳои зиёд ба харҷ медиҳад. Мақоми ҷойгиршавӣ ва вазъияти ҷуғрофион масъаларо боз ҳам рӯзмарра мегардонад. Тоҷикистон дар ҳалқаи кишварҳое қарор дорад, ки на ҳама вақт муносибаташон ҳолисонаю беғаразонаанд. Аз ин хотир, Тоҷикистон имкониятҳоро истифода бурда, бо тамоми мамлакатҳои манфиатдор, ҳам ба Федератсияи Русия ва ҳам ба ИМА ва ҳам бо мамлакатҳои дигари муктадиру ҳамҷавор дар пайвастагӣ ва муносибатҳо қарор мегирад. Ё худ Тоҷикистон метавонад тақияро дар олами ислом ҷустуҷӯ намояд, маҳсусан бо кишварҳое, ки умумияти забонию фарҳангӣ доранд. Чунин ҳолат на танҳо ба Русия, балки ба тамоми Ғарби насронӣ хуш намеояд. Маҳсусан, дар шароити ҳозира, ки гурӯҳи давлатҳои исломӣ қараёни бунёдгарию тақвият ва таҳким мебахшанд, рӯзориҳои геополитикии давлатҳои тозаистиклоли Осиёи Марказӣ ба онҳо боиси андешаҳои гуногун мегарданд.

Яке аз давлатҳое, ки дар Осиёи Марказӣ манфиатҳои геополитикии ҳудро ба таври доимӣ ва пайгирона ҳимоя менамояд, Федератсияи Русия мебошад. Ба ақидаи сиёсатшинос Зокиров Г.Н. Федератсияи Русия манфиатҳои геополитикии ҳудро дар заминаи «панҷ принцип» - ҳифзи ҳаёти шаҳрвандони Русия ва ҳамватанони бурунмарзӣ; афзалияти ҳуқуқи байналхалқӣ; инкишофи бисёрқутбии ҷаҳон; инкишофи муносибатҳои дӯстона бо мамлакатҳои дигар; фаъолият доштан дар мамлакатҳои дӯст ба амал баровардани мешавад. [3, с. 199] Чунин муносибатро борҳо роҳбарони Федератсияи Русия иброз доштаанд.

Федератсияи Русия ҳамчун давлати бузург наметавонад, ки Тоҷикистон ва минтақаи Осиёи Марказиро аз доираи манфиатҳои геополитикии худ берун созад.

Манфиатҳои геополитикии Русия ва Тоҷикистон муҳолифи якдигар нестанд. Аз нуқтаи назари муҳаққиқони соҳа дар доираи манфиатҳои миллию геополитикии тарафайн байни Федератсияи Русия ва Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи истиклол се марҳалаи рушди муносибатҳо ба миён омадаанд, ки ҳар яке махсусиятҳо ва афзалиятҳои худро дорад.[3, с. 201]

Давраи аввал, ки ҳамкориҳои ҳарбию сиёсии Федератсияи Русия ва Тоҷикистон бартарӣ пайдо намуда буданд. Он тақрибан солҳои 1991 -1994-ро фаро мегирифт. Дар ин давра «Шартнома дар бораи дӯстӣ, ҳамкорӣ ва ёрии тарафайн», ки аз 25 майи соли 1993 ба имзо расида буд, дар танзим ва пешомади муносибатҳои байниҳамдигарии ду мамлакат нақши муҳимро мебозад. Роҳбарияти Тоҷикистон мақом ва нақши Русияро дар минтақа ҳамчун кафили сулҳу субот ва инкишоф кадр менамуд. Русия тавонист, ки худро ҳамчун давлати бузурги пуштибони Тоҷикистон нишон диҳад. Махсусан, давраи ҷанги ҳамватании Тоҷикистон чунин андешаро тақвият медиҳад. Русия тавонист, ки иштироқашро дар Тоҷикистон, асосан ба таври самаранок таъмин созад ва яке аз кафилҳои бозътимоди хотима ёфтани ҷанги ҳамватанӣ дар Тоҷикистон гардад. Фаъолияти намоёндагони сулҳпарвари Русия дар Тоҷикистон дар ҳифзи сарҳади Тоҷикистону Афғонистон ҳамчун сарҳади умумии ИДМ, иштироки фаъоли Русия дар Контингенти маҳдуди нерӯҳои сулҳпарвар, мақом ва нақши Русия ба сифати тарафи сеюм дар ҳалли мочарои сиёсӣ дар ҳамаи давраҳои музокирот равона шуда буданд. [6, с. 96]

Ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистонро давлатҳои гуногун ва нерӯҳои мухталиф бо мақсадҳои худ истифода менамуданд. Дар заминаи мочарои сиёсӣ падидаҳои ба миён омаданд, ки масъалаҳои таъсири манфиатҳои геополитикии нерӯҳои сиёсии мазкурро аз ҳам ҷудо месохтанд. Аз ин хотир, роҳбарони онвақтаи ҷумҳурӣ барои бартараф намудани мочарои сиёсии дохилӣ безътиной зоҳир намуда, дар дарки амиқ ва ҳалли мочаро амали дурусте ба ҳарч дода натавонистанд. Бинобар ин умед ба Русия нигаронида мешуд. Ҳам одамони одӣ ва ҳам роҳбарони мамлакат мавқеи Русияро дар ҳалли мочарои мусаллаҳона мусбат арзёбӣ намуда, иштироки онро мехостанд. Аз Федератсияи Русия хоҳиш доштанд, ки дар минтақа нақши фаъолтареро ба ўҳда гирад. Пас аз ин, дар минтақа масъалаи таъсиси амнияти умумӣ ба миён омад.

Дар натиҷаи авҷ гирифтани ҷанги шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон бештари русҳо ба Федератсияи Русия муҳоҷир гардиданд. Дар баробари ин боз масъалаҳои иловагӣ, аз қабилҳои муҳоҷирати аҳоли аз ҷумҳуриҳои собиқ зам гаштанд. Ғайр аз ин Русия маҷбур гашт, ки 25 ҳазор сарбозонро ба минтақа барои ба эътидол овардани вазъияти сиёсӣ фиристонанд. Зеро нерӯҳои оппозисионии Тоҷикистонро давлатҳои дигар, аз ҷумла Эрон, Баъзе давлатҳои араб, Покистон ва муҳоҷиддини афғон дастгирӣ менамуданд. Чунин менамуд, ки нерӯҳои оппозисионӣ барои ҷанги тӯлонӣ омодагӣ дида бошанд. Русия ба ҳулосае омад, ки агар бо мурури замон пеши роҳи нерӯҳои мочарогар дар Тоҷикистон гирифта нашавад, онҳо метавонанд ба сарҳади Русия наздик оянд ва Русия боз ба масъалаҳои нав, аз қабилҳои терроризм, экстремизм ва воридоти маводи муҳаддир дар минтақа рӯ ба рӯ гардад. Воқеияти ин масъалаҳоро ба инобат гирифта Русия ба роҳбарони онвақтаи кишварҳои Осиёи Марказӣ фишор овард, то ки «хукуки ақаллиятҳои рус» ҳимоя карда шаванд. Дар ҳолати ғайр Москва метавонад воситаҳои дигарро вобаста ба имкониятҳо ва вазифаҳою хоҳишаш истифода намояд. [2, с. 323]

Ба сабабҳои бо ҳам мувофиқ наомадани ақидаҳо ва мавқеи роҳбарони консерватор ва ислохотгаро Русия натавонист сиёсати хориҷии худро дар Осиёи Марказӣ бо таври дилхоҳ амалӣ намояд. Дар ин давра тамоми андешарониҳои

сиёсатмадорони рус дар атрофи масъалаи инкишофи муносибатҳо бо Аврупо ба амал меомаданд ва аз ин хотир, натавонистанд манфиатҳои геополитикиашонро дар минтақа дуруст муайян намоянд. Дар байни зиёиёни Русия, махсусан зиёиёни соҳаҳои гуманитариро ҷомеашиносӣ равияи ғарбпарастӣ ё худ назарияи рушди евроатлантикӣ қувват гирифта буд.

Давраи дуюм, ки ба масъалаҳои таъсири сиёсӣ расонидани Русия ба мамлакатҳои Осиёи Марказӣ марбут аст, солҳои 1994 - 1999-ро фаро мегирад. Дар он замон Русия барои аз даст додани таъсири сиёсии худ ва ба дасти қувваҳои сиёсии минтақавӣ во гузаштани он бисёр ба ташвиш омада буд. Русия аз сари нав ба анъанаҳои пешинаи худ рӯ оварда, мавқеи стратегияи худро дар заминаи барқарор намудани қувва ва ҳукмронии пешина дар минтақа сафарбар сохт. Сиёсатмадороне, ки чунин ақидаро ҷонибдорӣ менамуданд, ҳисоб мекарданд, ки Русия бояд дар Тоҷикистон манфиатҳои ҳаётан муҳимро ҳифз намояд ва дар минтақа иштироки ғайбӣ дошта бошад, то ки ба пайдо шудани таъсири қувваҳои дигар монеа гардад. Чунин самти инкишофи равандро ҷонибдорони **таълимоти рушди евроосиёгӣ** дастгирӣ мекарданд.

Ҷонибдорони **назарияи рушди евроатлантикӣ** ақидаи муқобилро дастгирӣ намуда, барқарор намудани муносибатҳо дар доираи Давлати Шӯравӣ дар заминаи мубориза ва муқовимат ба демократияи Ғарбро номумкин медонистанд. Онҳо чунин мешумориданд, ки сиёсати хориҷии Русия бояд майл ба инкишофи муносибатҳои Ғарб дошта бошад ва ба масъалаҳои дохилӣ ва манфиатҳои давлатҳои дигар, махсусан ба ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ дахлат нанамояд. Вале аз набудани доктринаи ягонаи сиёсӣ онҳо натавонистанд, ки мавқеашонро ҳимоя намоянд. Пас аз ин, сиёсатмадорон ва Ҳукумати Русия сиёсати гузариш аз таълимоти евроатлантикӣ ба евроосиёгиро пайгирӣ намуда, тағйири самти ҳаракати сиёсӣ намуданд. Вобаста ба ин барои дарёфти мавқеи сиёсӣ дар низомии нави ҷаҳонӣ Русия даъво ба минтақаи Осиёро намуд. Дар ин ҷо саволи мантиқие ба миён меояд, ки оё Русия, ки барои ба тасарруфи худ даровардани халқҳои Осиё зиёда аз 300 сол мубориза бурдааст, аз сиёсати осӣғарой даст мекашад? Ҳаргиз не! Рӯовариҳои самти ҳаракати сиёсӣ ба кишварҳои Осиё яке аз ҳадафҳои муҳимтарини сиёсати хориҷӣ ба ҳисоб меравад, ки танҳо ба хотири ҳифзи манфиатҳои миллию геополитикии Русия ба амал бароварда мешавад. Бо афзалият пайдо намудани таълимоти евроосиёгӣ манфиатҳои геополитикии Русия дар Осиёи Марказӣ робитаи доимӣ ва ҳамешагиро пайдо намуд. Онҳо мушаххасан дар Тоҷикистон воқеӣ мегарданд.

Давраи сеюми сиёсати Русия дар Осиёи Марказӣ аз охири солҳои 1990 - ум оғоз мегардад. Давраи мазкур як навъ замони бархӯрди манфиатҳои геополитикӣ ва геостратегияи ИМА ва Русия дар Осиёи Марказӣ мебошад. Асоси онро рақобати ду давлати абарқудрати олам ташкил менамояд. Рақобати онҳо рӯз аз рӯз меафзояд. Федератсияи Русия дар муносибатҳои мутақобила бо давлатҳои Осиёи Марказӣ мақом ва нақши стратегӣ дорад. [4, с. 256]

Тоҷикистон ба интегратсияи минтақавӣ ва пайваستшавию ҳамкориҳои доимӣ бо Русия талош дорад ва дар соҳаҳои муҳталифи муҳими ҳаёти ҷамъиятӣ таъмини муносибатҳои ғайбӣ самаранокро меҷӯрад. Дар муносибатҳои байнидавлатӣ тарафҳо як қатор шартномҳо на созишномаҳо ба имзо расонидаанд, ки маҷмӯи манфиатҳои геополитикии ҳар ду давлатро инъикос менамоянд. Санадҳо имконоти заруриро дар таъсис ва таҳкими робитаҳои байнидавлатӣ дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёт таъмин менамоянд.

Осиёи Марказӣ ва Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун манбаи ашёи хом ва содироту

манбаи бузурги истифодаи сарватҳои зеризаминӣ мавқеъи ғирифтаанд. То ин замон як гурӯҳ сиёсатшиносони рус, ба мисли Зиновев чунин мешуморанд, ки «мо наметавонем аз назди нафти Озарбойҷон ва пахтаи Осиёи Марказӣ ҳамчун яктарафа гузарему набинем. Барои мо ин бойиғариҳо лозиманд. Мо бояд онҳоро мисли бародарони наздик, ки машъали тамаддуно дасти ба даст мегиранд, истифода намоем. Онҳоро тарзе истифода намоем, ки аз истифодаи подшоҳони мустамликавӣ фарқе дошта бошанд. Мо бояд онҳоро омӯзонем ва аз болои онҳо назорат барем». Ҳаминро қайд кардан зарур аст, ки Русия мисли пештара ба ашӯи хом ва сарватҳои зеризаминии ин минтақа ва Тоҷикистон аз ҳарвақта дида бештар ниёз дорад. Аз ин сабаб Тоҷикистон манбаи ашӯи хом ва содироти моли Русия аст. Тоҷикистон дорои сарватҳои фаровони зеризаминӣ: нафт, газ, ангиштсанг, намак, сурма, тилло, симоб, арсен, волфрам, булӯри кӯҳӣ, сангҳои киматбаҳо, сурбу рӯҳ, филизҳои нодир ва чашмаҳои маъданист. Конҳои урани Тоҷикистон барои сохтани яроқҳои ҳастай ва истифодаи осоиштаи он дорои аҳамияти махсуси стратегианд. Дар кишвар захираҳои оби зиёд низ мавҷуданд ва он яке аз минтақаҳои асосии боғпарварӣ ва пахтакорӣ ба ҳисоб меравад. Русия дар муомилоти тичоратии Тоҷикистон ҷои махсусро соҳиб аст. Федератсияи Русия дар қоркарду истифодаи ашӯи хом ва воридоту содироти моли Тоҷикистон нақши назаррас дорад. Тоҷикистон дар ояндаи наздик фақат бо ёрии давлатҳои дигар аз ўҳдаи истифодаи васеи захираҳои зеризаминӣ баромада метавонад. Дар он Русия низ мавқеи муайяно ишғол менамояд. Осиёи Марказӣ барои Русия мисли дигар минтақаҳои собиқи мамлакат дар ҳамкорӣ ва робитаи мутақобила ҳамчун минтақаи бегона ба ҳисоб намеравад. Зеро инкишофи чунин ҳамкорӣ ва робитаи мутақобиларо давлату манфиатҳои геополитикии тарафайн талабдоранд. Майлонҳои ҳамкорӣ бештар дар соҳаи ҳаёти иқтисодӣ манфиатҳои умумиро ташаккул медиҳанд ва комил мегардонанд. Чунин тарзи инкишоф устувории иҷтимоию сиёсӣ, баробарии ҳарбӣ ва рушди ҳамкорихоро таъмин мебахшад. Дар чунин шароити бавуқӯъомада Русия низ кӯшиш менамояд, ки аз мамлакатҳои дигар қафо намонад. Дар ояндаи дуру наздик мақсад дорад, ки як қатор лоиҳаҳои иқтисодиро қор карда баромада онҳоро, аз ҷумла, дар Тоҷикистон амалӣ созад. Ҷониби Тоҷикистон низ муносибати тарафайни судмандро ба роҳ монда, тайи солҳои зиёд Тоҷикистон ҳамчун сипар на танҳо амнияти худ, балки беҳатарии минтақа, кишварҳои пасошӯравӣ ва аврупоиро аз паҳншавии маводи муҳаддир, силоҳ, терроризму экстремизм ва муҳоҷирати ғайриқонунӣ таъмин карда истодааст.(5)

Осиёи Марказӣ ҳам барои ИМА ва ҳам барои Русия фазои муҳимтарини геополитикии афзалиятноки манфиатҳо маҳсуб меёбад. Ҳолати мазкур на танҳо бархӯрди манфиатҳои миллию геостратегии Русия ва ИМА дар масъалаҳои глобалӣ, аз қабيلي яроқи ҳастай, балки дар масъалаи мавқеъгирии ин кишварҳо дар марзҳои ИДМ, пеш аз ҳама, давлатҳои Осиёи Марказиро дар бар мегиранд. Ҳадафи асосии сиёсати ИМА - ро зохиран он ҷиҳат ташкил менамояд, ки Федератсияи Русия ҳамчун ҷомеаи демократӣ ташаккул ва инкишоф ёбад ва дар низоми нави ҷаҳонӣ мавқеи мўътадил дошта бошад. Дар ин ҳолат имконияти бозгашти «ҷанги сард»-ро роҳбарияти сиёсии ИМА истисно медонад. [3, - с. 211-214]

Пайнавишт:

1. *Афғанистан и безопасность Центральной Азии. Выпуск 3.* – Бишкек; Душанбе, 2006. - 166 с.
2. *Гаджиев К.С. Геополитика.* – М.: *Международные отношения*, 1998. – 479 с.
3. *Зокиров Г.Н. Геополитика.* – Душанбе: *Эҷод*, 2009.-324 с.
4. *Зокиров Г. Сиёсатишиносӣ.* – Душанбе, 2010.- 520 с.

5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешивои миллат, Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон// www.president.tj/node/13739, 2018.- 26-уми декабр 2018.
6. Пулатов А.Х. *Этносоциальные отношения в Центральной Азии.* –Худжанд, 2004. -182 с.

Reference Literature

1. *Afghanistan and Security of Central Asia. Issue 3.* – Bishkek, Dushanbe, 2006. – 166 pp.
2. *Gadjiyev K.S. Geopolitics.* – М.: International Relations, 1998. – 479 pp.
3. *Zokirov G.N. Geopolitics.* – Dushanbe: Creation, 2009. – 324 pp.
4. *Zikirov G.N. Politology.* – Dushanbe, 2010. – 520 pp.
5. *The Message of Tajikistan Republic President, Leader of the Nation Emomali Rahmon to the Supreme Council (Majlisi Oli)* // www.president.tj/node/13739, 2018, 26 December 2018.
6. *Pulatov A.H. Ethnosocial Relations in Central Asia.* – Khujand, 2004. – 182 pp.

МУНДАРИЧА СОДЕРЖАНИЕ

08 00 00 ИЛМҲОИ ИҚТИСОДИ 08 00 00 ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

08 00 01 Экономическая теория.....	5
<i>Исмаилов Х.Х. Перспективы внедрения механизма налогового регулирования трансфертного ценообразования в Республике Таджикистан.....</i>	<i>5</i>
08 00 05 Экономика и управление народным хозяйством (региональная экономика)...	17
<i>Абдурахимов А.А., Истамова С.А. Сохтор ва принципҳои амалкарди кластерҳои саноатӣ</i>	<i>17</i>
<i>Блиничкина Н.Ю., Ахмедова М.А. Переход к цифровым технологиям в экономике как способ обеспечения экономической безопасности в условиях пандемии.....</i>	<i>28</i>
<i>Бойматов А.А., Хайдарова М.Х. Сиёсати идоракунии давлатӣ дар низоми иқтисоди бозори минтақа.....</i>	<i>37</i>
<i>Игамназаров Н.И. Предпринимательский сектор как фактор развития региональной экономики .....</i>	<i>45</i>
<i>Стулов С.В., Шишковский В.Г. Методика оценки оперативности управления материально-техническим обеспечением коалиционной группировки войск ОДКБ.....</i>	<i>54</i>
<i>Ҳафизова П.А. Оид ба масъалаҳои бозори сармояи қарзӣ дар низоми муносири иқтисодии кишвар.....</i>	<i>63</i>
<i>Хошимов Х.Х. Пути повышения эффективности фискальных инструментов для обеспечения экономического развития регионов.....</i>	<i>70</i>
<i>Ҷӯраев М.Б., Ҳакимзода М.М. Арзёбии иқтисодии иқтисоди минтақаи вилояти Суғд дар асоси усули таҳлили иерархия.....</i>	<i>79</i>

12 00 00 ҲУҚУҚШИНОСӢ 12 00 00 ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

12.00.02 – Конституционное и муниципальное право.....	88
<i>Бобоев А.Х., Шохимардонов Ш.Х. Зарурати қабули қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ҳифзи ҳуқуқ ва дастгирӣ дар давлатии кӯдакони ятим ва бепарастор .....</i>	<i>88</i>
12 00 03 Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право.....	95
<i>Болтуев У.С. Оиди баъзе масъалаҳои ҳуқуқи сифати мол ҳангоми бастанӣ шартномаи хариду фӯруш.....</i>	<i>95</i>
<i>Солиев И.М. Усулҳои муқаррар намудани мундариҷаи ҳуқуқи хориҷӣ.....</i>	<i>103</i>
12 00 08 Уголовное право.....	111
<i>Зоҳидова М.М. Ташаккул ва инкишофи надидаи ҷиноятии таҷовуз ба ҳаёти арбоби давлатӣ ё ҷамъиятӣ дар замони давлатдорӣ иҷравӣ .....</i>	<i>111</i>

23 00 00 СИЁСАТШИНОСӢ 23 00 00 ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

23.00.02 Политические институты, процессы и технологии.....	122
<i>Рустамзода З.Р. Созмонҳои байналхалқӣ ва истиқлолияти давлатӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ.....</i>	<i>122</i>
23.00.04 Политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития.....	129
<i>Алимов Б.Х. Становление и развитие политики Республики Таджикистан в области международной торговли.....</i>	<i>129</i>
<i>Кобилова С.Я. Масъалаҳои сиёсати хориҷии Федератсияи Русия дар муносибатҳои мутақобила бо Тоҷикистон.....</i>	<i>136</i>

CONTENTS

08 00 00 ECONOMY SCIENCES

08 00 01 Economic Theory.....	5
<i>Ismatov Kh. H. Prospects for Implementation of the Mechanism of Tax Regulation of Transfer Price Formation in the Republic of Tajikistan.....</i>	<i>5</i>
08 00 05 Economics and Management with National Economy(Regional Economy).....	17
<i>Abdurahimov A.A., Ismatova S.A. The Structure and Principles of Industrial Clusters Functioning .....</i>	<i>17</i>
<i>Blinichkina N.Y., Akhmedova M.A. The Transition to Digital Technologies in the Economy as a Way to Ensure Economic Security in a Pandemic.....</i>	<i>28</i>
<i>Boymatov A.A., Haydarova M.H. Policy of Public Administration in the Market Economic System of the Region.....</i>	<i>37</i>
<i>Igamnazarov N.I. The Business Sector as a Factor in the Development of the Regional Economy...</i>	<i>45</i>
<i>Stulov S.V., Shishkovsky V.G., Methodology for Assessing the Efficiency of Logistics Maintenance of CSTO Coalition Group of Troops .....</i>	<i>54</i>
<i>Hafizova P.A. On the Development of Loan Capital Market in the Modern Economic System of the Country.....</i>	<i>63</i>
<i>Hoshimov H.H. Ways to Increase an Efficiency of Fiscal Instruments for Ensuring an Economic Development of Regions.....</i>	<i>70</i>
<i>Juraev M.B., Hakimzoda M.M. Assessment of Sughd Viloyat Regional Economic Potential on the Basis of the Method of Hierarchies Analysis.....</i>	<i>79</i>

12 00 00 LAW SCIENCES

12.00.02 – Constitutional and Municipal Law.....	88
<i>Boboev A.Kh. Shohimardonov Sh.H. The Need for Adoption of Tajikistan Republic Law on Protection of the Rights and State Support of Children- Orphans and Children- Left Without Parental Care.....</i>	<i>88</i>
12 00 03 Civil Law; Entrepreneurship Law, Family Law, International Private Law....	95
<i>Boltuev U.S. On Some Legal Issues Relating to Commodity Quality Under Conclusion of Purchase-Sale Agreement.....</i>	<i>95</i>
<i>Soliev I.M. Methods of Established Rules Relating to Foreign Law Paragons.....</i>	<i>103</i>
12 00 08 Criminal Law	111
<i>Zohidova M.M. Formation and Development of the Criminal Phenomenon, that of Assault Towards the Life of State or Public Votary in the Period of the USSR.....</i>	<i>111</i>

23 00 00 POLITICS SCIENCES

23 00 02 Political Institutes, Processes and Technologies.....	122
<i>Rustamzoda Z.R. International Organizations and State Independence Under the Conditions of Globalization.....</i>	<i>122</i>
23 00 04 Political Problems of International Relations, Global and Regional Development.....	129
<i>Alimov.B.H. Formation and Development of Tajikistan Republic Policy in the Branch of International Commerce.....</i>	<i>129</i>
<i>Qobilova S.Y. Issues of Foreign Policy of the Russian Federation in Relations with Tajikistan.....</i>	<i>136</i>

БАРОИ ИТТИЛОӢ

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» нашрияи илмӣ-назариявӣи Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон буда, аз силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ ва гуманитарӣ иборат мебошад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори умум» ба нашр омода мешавад.

Аҳдофи маҷаллаи илмӣи тақризишавандаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ»

- инъикоси саривақтии натиҷаҳои фаъолияти тадқиқотии олимони ҚТ, ҳамчунин олимони мамолики хориҷаи наздику дур тибқи соҳаҳои зерини илм: улуми иқтисодӣ, улуми ҳуқуқшиносӣ, сиёсатшиносӣ;
- инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаи иқтисодиёт, ҳуқуқшиносӣ, сиёсат (муносибатҳои байналхалқӣ);
- ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони нашри натиҷаҳои ҷустуҷӯҳои илмӣ;
- инъикоси масоили мубрам ва самтҳои ояндадори улуми иқтисодӣ, ҳуқуқшиносӣ ва сиёсӣ;
- ҷустуҷӯи донишҳои нав барои рушди иҷтимоию иқтисодии ҚТ умуман ва минтақаҳои он;
- тарғиби дастовардҳои фаъолияти илмӣи тадқиқотии олимони ДДХБСТ, ҳамчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои маорифу илми ҚТ.

Шартҳои наشري мақола дар маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ»

- ҳайъати таҳрири маҷалла мақолаҳои илмӣ (ҳаҷми миёна 12-15 саҳфа), тақризҳо, обзорҳои илмӣ (то 25 саҳфа) қаблан дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию нашр қабул мекунад, ки ғояҳои илмӣ, натиҷаҳои дастовардҳои тадқиқоти бунёдии назарӣи амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар улуми иқтисодӣ, улуми ҳуқуқшиносӣ ва сиёсатшиносӣ дарбар гиранд;
- қарор дар бораи нашр ё радди нашр дар асоси муҳимият, навоҷарӣ ва аҳамияти илмӣи маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;
- муаллифон (ҳаммуаллифон) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмӣи пешниҳодгардида ва ҳамаи додаҳои, ки мақола, обзорҳо ва тақризҳо дар бар мегиранд, ба зимма доранд;
- ҳамаи маводи ба идораи маҷалла омада хатман дар сомонаи antiplagiat.ru мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайати таҳрир муаллифон (ҳаммуаллифон)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастнавис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақриз огоҳ мекунад;
- мақола, обзор ва тақризҳои ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонаи antiplagiat.ru ба мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохилӣ ирсол мегарданд;
- мақолаҳои ба тақризи дохилӣ пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонаи маҷалла: www.vestnik.tj зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;
- агар дар тақриз оид ба ислоҳу тақмили мақола тавсияҳо пешниҳод шуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқарриз (бе сабти ному насаби ӯ) барои тақмилу ислоҳи мавод ирсол мешавад;
- муаллиф маводи тақмилдодаро ба идораи маҷалла мефиристад ва идора онро яқоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад.
- ҳайати таҳрир ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани мӯҳтавои илмӣи он ҳақ дорад. Хатоҳои имлоию услубиро мусахҳеҳ бидуни мувофиқа бо муаллиф

(ҳаммуаллифон) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (ҳаммуаллифон) мувофиқа карда мешавад;

- варианти барои такмил ба муаллиф (ҳаммуаллифон) фиристода бояд дар мӯҳлати муқарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намудҳои электронӣ ва чопӣ ба идора баргардонда шавад;

- мақолаҳое, ки ба чоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (ҳаммуаллифон) баргардонда намешаванд. Дар мавриди радди чопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (ҳаммуаллифон) раддияи муаддалал ирсол мекунад;

- тибқи дархости шӯроҳои қоршиносии ҚОА назди Президенти ҚТ ва ҚОА ВМИ ФР идораи маҷалла ба онҳо тақризҳоро пешниҳод мекунад.

Талабот ба таҳияи мақолаҳо (обзорҳо, тақризҳо), ки ба маҷаллаи илмӣ назариявии «Аҳбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмӣ ҷомеашиносӣ» барои чоп ирсол мегарданд

1. Барои ҷойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва обзорҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмӣ **08 00 00** – улуми иқтисодӣ (рамзҳои 08.00.01, 08.00.05, 08.00.14); **12 00 00** – улуми ҳуқуқшиносӣ (рамзҳои 12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.14); **23 00 00** – сиёсатшиносӣ (рамзҳои 23.00.02, 23.00.04), ки қаблан дар ҳеч ҷой чоп нашудаанд, қабул мегарданд.

2. Муаллифон ба идораи маҷалла ҳатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:

- матни мақола ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, ки дар гунаи ҷопии он муаллиф (ҳаммуаллифон) имзо гузоштаанд;

- тақризи доктор ё номзади илм, ки ба он шӯъбаи кадрҳои ҷои қори муқаррир мӯҳр гузоштааст;

- маълумотнома аз ҷои таҳсил (барои аспирантҳою магистрантҳо)

- гунаи ҷопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғи зерин ирсол мешавад: 735700, ҚТ, вилояти Суғд, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ, бинои асосӣ, утқи 309 Гунаи электронии мақола ба почтаи электронии vestnik-tsulbp@mail.ru ирсол мешавад. Телефон барои маълумот: 8 (3422) 2-05-63; суроғи сомона www.vestnik.tj

Тибқи талаботи ҚОА назди президенти ҚТ ва ҚОА ВМИ ФР мақола бояд унсурҳои зеринро дарбар гирад:

- индекси УДК ва ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

- ному насаби пурраи муаллиф (ҳаммуаллифон) ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ;

- унвони илмӣ, дараҷаи илмӣ муаллиф (ҳаммуаллифон), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯй), ки тадқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- аспирантон унвонҷӯён, муаллифон, докторантҳо номи кафедра ва муассисаи илмиро (магистрантҳо – самти тайёриро) ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ зикр мекунанд;

- зикри мансаб, ҷои қор, шахру мамлакат ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- e-mail;

- номи мақола ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ (бо ҳарфҳои калон, ҳуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman TJ 14);

- ҷакида ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ аз 100 то 150 вожа бо сабти мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни мухтасари қор ва ҳулосаҳои асосие, ки навоҳари илмӣ қорро дар бар мегирад;

- вожаҳои калидӣ ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ оварда мешаванд (7-8 калима ё ибора, ки ду ё се вожаро дарбар мегирад);

- ба мақола ҳатман номгӯи маохизи мавриди истифода бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида замима мешавад. Рӯйхати маохиз дар охири мақола бо назардошти саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Ҳангоми навиштани рӯйхати мазкур аз рӯи тартиби овардани иқтибосҳо ва мувофиқи талаботи ГОСТ таҳия карда мешавад;

- иқтибосҳо дар қавсӣ бо қайди рақами адабиёт аз рӯи рӯйхати сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд;

- матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат тоза бошад.

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти боэътимодии аснод ва мӯҳтавои мақолот бар дӯши муаллифони ва муқарризон мебошад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Вестник ТГУПБП» - научно-теоретический журнал Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, публикующий материалы серий общественных и гуманитарных наук, издаётся согласно закону Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации».

Целями научного рецензированного журнала «Вестник ТГУПБП. Серия общественных наук» являются:

- оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья по следующим отраслям науки: экономические науки, юридические науки, политология;
- развитие международного сотрудничества в сфере экономики, юриспруденции, политики (международных отношений);
- предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;
- освещение актуальных проблем и перспективных направлений экономических, юридических и политических наук;
- поиск новых знаний для социально-экономического развития Республики Таджикистан в целом и её регионов;
- пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, а также исследователей других вузов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

Условия публикации статей в журнале «Вестник ТГУПБП. Серия общественных наук»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации ранее не опубликованные в печатных и электронных изданиях научные статьи (средний объём – 12-15 страниц), рецензии, научные обзоры (до 25 страниц), отзывы, содержащие научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям знания: экономические науки, юридические науки, политология;
- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов;
- авторы (соавторы) несут всю полноту ответственности за достоверность представляемой научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях;
- все представленные в редакцию журнала материалы в обязательном порядке проходят проверку на сайте antiplagiat.ru, после чего редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о приёме материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования;
- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии в случае положительного ответа после проверки на сайте antiplagiat.ru направляются на внутреннее рецензирование с целью их экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки;
- статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям, которые размещены на сайте журнала: www.vestnik.tj;

- если в рецензии содержатся рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала;
- доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний;
- редколлегия имеет право на редактирование статей без изменения их научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами);
- вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде;
- статьи, не принятые к опубликованию, автору (авторам) не возвращаются. В случае отказа от публикации материала редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ;
- редакция предоставляет рецензии по запросу экспертным советам ВАК при Президенте РТ и ВАК МОН РФ.

Требования к оформлению статей (обзоров, рецензий), присылаемых для публикации в научно-теоретический журнал «Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук»

1. Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: **08 00 00 – Экономические науки** (шифры 08.00.01, 08.00.05, 08.00.14); **12 00 00 – Юридические науки** (шифры 12.00.01, 12.00.02, 12.00.03, 12.00.08, 12.00.14); **23 00 00 – Политология** (шифры 23.00.02, 23.00.04).

2. Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

- текст статьи на таджикском, русском или английском языках с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;
- рецензию доктора или кандидата наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;
- справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 735700, Республика Таджикистан, Согдийская обл., г. Худжанд, 17 мкр-н, д.1, ТГУПБП, главный корпус, каб. 309. Электронные версии – по адресу электронной почты: vestnik-tsulbp@mail.ru.

Телефон для справок: 8 (3422) 2-05-63; адрес сайта: www.vestnik.tj

В соответствии с требованиями ВАК при Президенте РТ и ВАК МОН РФ, статья должна содержать:

- индекс УДК и ББК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);
- фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на таджикском, русском и английском языках;
- учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на таджикском, русском и английском языках;
- аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты – направление подготовки) на таджикском, русском и английском языках;

- указание на должность, место работы, город, страну на таджикском, русском языках;
  - e-mail;
  - название статьи на таджикском, русском и английском языках;
  - аннотация на таджикском, русском и английском языках от 100 до 150 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну);
  - ключевые слова на русском и английском языках (7-8 слов или словосочетаний из двух или трёх слов);
  - статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в порядке цитирования в соответствии с ГОСТ;
  - ссылки даются в скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.
- Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи.
- Текст присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением вышеперечисленных требований, к рассмотрению не принимаются.
- За содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

TO THE NOTICE OF THE AUTHORS

“Bulletin of TSULBP” is a scientific-theoretical journal of the Tajik State University of Law, Business and Politics which publishes the materials referring to the series of the socialities and humanities edited in pursuance with the law of Tajikistan Republic “On Press and Mass-Media”.

The Objective of the Scientific Reviewed Journal «Bulletin of TSULBP. Series of Social Sciences» are:

- operative elucidation of the results related to the research activities of the scholars living both in Tajikistan Republic and in the countries of far and near abroad on the following branches of sciences: economics, law, politology;
- development of international collaboration in the fields of economy, jurisprudence, politics (international relations);
- providing researchers with availabilities of publishing the results of scientific explorations;
- elucidation of actual problems and prospective trends of economic, juridical and political sciences;
- quest of new knowledge for social-economic development of Tajikistan Republic upon the whole and its separate areas in particular;
- propaganda of the achievements of scientific-research activities obtained by the scholars of the Tajik State University of Law, Business and Politics and also by those ones working in other higher schools and institutes of education and science of Tajikistan Republic.

Terms and Conditions of Publication of Articles in the Journal “Bulletin of TSULBP. Series of Social Sciences”

- the journal editorial board accepts for consideration and publication scientific articles, reviews, scientific surveys, comments reflecting scientific opinions, results and achievements of fundamental theoretical and applied researches on the following branches of knowledge: economics, law, politology:

- solution on publication or on refuse in it is adopted according to the character of the materials submitted: their actualness, novelty and scientific significance;
- an author (authors) bears (bear) all the completeness of responsibility for authenticity of the presented scientific information and all the data contained in articles, commentaries, surveys and reviews;

- all the materials submitted to the editorial board are subjected to compulsory monitoring on **antiplagiat.ru** site after what the editorial board notifies authors (co-authors) about the results of a manuscript assessment and informs about an acceptance of materials for further review or about refuse in it;

- articles, commentaries, surveys and reviews in case of a positive answer after the monitoring in question are referred to internal review with the aim of their expertise assessment by leading specialists in a respective branch of knowledge;

- articles admitted to internal review should be framed in full correspondence with the requirements for the publications allocated on the journal site: www.vestnik.tj;

- If a review contains recommendation on corrections or improvement remarks and suggestions of a reviewer (without information about him\ her) it is sent to the author (authors);

- an improved material is submitted to the editorial board and referred to the second review together with the author's answer on every item of remarks;

- the editorial board has a right for recension of articles without changing its scientific contents. Spelling and stylistic mistakes are corrected by a proof-reader without coordination with an author (authors);

- a variant of the article sent to author (authors) for improvement should be returned to the editorial board in a stipulated term with amendments and alterations in the terms of a hard copy and e.mail.ru;

- articles non-accepted for publication are not returned to the author (authors). In case of refusal in publication the editorial board sends a motivated rejection to the author (authors);

- the editorial board gives reviews to RF ESM HAC (Higher Attestation Commission under Education and Science Ministry of Russian Federation) expert councils if requested.

Requirement for Framing Article (Surveys, Reviews) Sent for Publication into the Scientific-Theoretical Journal "Bulletin of the Tajik State University of Law, Business and Politics. Series of Social Sciences"

1. For allocation the journal accepts scientific articles (surveys, commentaries, reviews) on respective scientific specialities never published anywhere before: **08 00 00 – Economy sciences; 12 00 00 – Juridical sciences; 23 00 00 – Politology.**

2. The following papers ought to be submitted by authors to the editorial board compulsorily:

- the text of the article (in Russian and English with Russian translation) or in Tajik with an obligatory author's (authors') signature (-s) on a hard copy of the article;
- a review of Dr. or Candidate of sciences certified in a staff registration office under the establishment of a reviewer's place of work;
- certificate from the place of studies (for post-graduates and master's degree students).

Hard copies of documents are sent to the editorial board according to the address: 785700, Tajikistan Republic, Sughd viloyat, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP, main building, office 309. Electronic versions – e-mail address: vestnik-tsulbp@mail.ru. Telephone for reference, 8 (3422) 2-05-63, site address, www.vestnik.tj.

In accordance with RF ECM HAC requirements the article should contain:

- UDC index (to be located at the beginning of the article by a separate line from the left);
- LBC index (to be located **ibidem**);
- Author's last name, first name, patronymic, nomination and code of scientific speciality (according to the range) the research is conducted - in Russian, English or Tajik, Russian and English;
  - post-graduates, claimants for Candidate and Doctoral's degrees, teachers specify a department and an educational establishment (master's degree students specify speciality of training) in English or Tajik, Russian and English;
  - position, place of work, city, country should be presented in Russian and English, or in Tajik, Russian and English;
  - E-mail.ru;
- the title of the article in Russian and English or in Tajik, Russian and English (in capital letters, print **Times New Roman 14** or **Times New Roman Tj 14**, center alignment);
- abstract in Russian and English (**print TNR 14**), italics alignment, width alignment in the range of 100-250 words with indication of goals and objectives of research, brief course of work and major conclusions containing scientific novelty;
- key words in Russian and English (5-7 words or word-combinations of two or three words, through a comma, print TNR 14, italics alignment, width alignment);
- the article should compulsorily contain a list of reference literature with indication of cited work only.
- The list of literature is adduced at the end of the article with a general amount of pages of the original source. The bibliographical list of the literature used is framed in alphabetical order in concordance with **GOST** (State Standart).
- references are given in brackets where you should indicate the number of the used original source according to the literature list followed by a cited page.

Articles are accepted throughout a year. The editorial board is entitled to the right of selection in reference to materials and of reduction in regard to the article bound to being published.

The text of the manuscript sent is to be a final one, it must have been verified and corrected thoroughly.

Articles sent to the editorial-board with violation of the above-mentioned requirements are not accepted for consideration.

Full responsibility for competence and contents of the materials published rests on authors and reviewers.

Editorial-board of the journal

ЗИ-02.1.099ТJ

ИНДЕКС: 77752

Ахбори ДДХБСТ.
Силсилаи илмҳои
ҷомеашиносӣ.
2020, №3 (84), 177 с.
Мухаррирон:
Шомуродова О.Б.
(муҳаррири русӣ),
Балтина С.П.
(муҳаррири англисӣ)
Мухаррирони техникӣ:
Раҳмонова Х.Х.
Дадобоева М.М.

Вестник ТГУПБП. Серия
общественных наук.
2020, №3 (84), 177 с.
Редакторы: Шамурадова О.Б.
(редактор материалов на
русском языке)
Балтина С.П.
(редактор-переводчик)
Технические редакторы:
Рахмонова Х.Х.
Дадобоева М.М.

Bulletin of TSULBP. Series
of Social Sciences.
2020, №3 (84), 177 с.
Editors:
Shamuradova O.B.
(Russian texts)
Baltina S.P.
(English texts)
Technical editors:
Rahmonova Kh.Kh.
Dadoboeva M.M.

Суроғаи маҷалла: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ.
Тел. сармуҳаррир: 8(3422)2-38-11, тел. идора: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Ҷунали электронии маҷалла дар сомонии www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj ҷойгир аст.

Адрес редакции: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1, ТГУПБП.
Тел. гл.редактора: 8(3422)2-38-11, тел. редакции: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Электронная версия журнала размещена на сайте www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Address of the editorial-board: 735700, Tajikistan Republic, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP.
Editor-in-chief's telephone: 8(3422) 2-38-11, editorial board's telephone: 8 (3422) 2-05-63
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Full textual version of the journal is placed on site www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

---

Ба ҷопаш 11.06.2020 имзо шуд. Андоза 84x108/16. Ҷоғози офсет. Ҷопи офсет. 19,3 ҷ.ч.
Тяждоди нашр 257 адад. Супориши № 84. Нарҳаш шартномавӣ.

Нашриёти «Дабир»-и ДДХБСТ, 735700, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1

Матбааи “Ношир”

Подписано в печать 11.06.2020 . Формат 84x108/16. Бумага офсетная. Печать офсетная. 19,3 усл.
Тираж 420 шт. Заказ №84. Цена договорная.

Издательство «Дабир» ТГУПБП, 735700, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1

Типография “Ношир”

Signed for printing 11.06.2020 . Form 84x108/16. Paper offset, offset print. Circulation 420 copies.
Order #84. Price on contractual agreement

The publishing house “Dabir” under TSULBP, 735700, Khujand, mico-district 17, building 1

Typology of “Noshir”

Напечатано согласно предоставленному редакцией оригинал-макету